

DICLE ÜNİVERSİTESİ

**İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

DICLE UNIVERSITY

JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

ISSN 1309-4602

CİLT/VOLUME 6 – SAYI/ISSUE 11

(KASIM /NOVEMBER - 2016)

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Yıl:2016 / Sayı:11 / ISSN:1309-4602

Sahibi

Dicle Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı Adına
Prof. Dr. Talip GÜL

Editörler

Doç. Dr. Seyfettin ASLAN/ Doç. Dr. Yılmaz DEMİRHAN

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Abdülkadir BİLEN/Doç. Dr. Seyfettin ASLAN/Doç. Dr. Yılmaz DEMİRHAN/Doç. Dr. Bilal SAVAŞ/Doç. Dr. Bahar Burtan DOĞAN/Doç. Dr. Murat PIÇAK/Doç. Dr. M. Halis ÖZER/Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU/Yrd. Doç. Dr. S. Şehnaz ALTUNAKAR
Yrd. Doç. Dr. Pelin Karatay GÖĞÜL

Dergi Sekreteryası

Arş.Gör.Ahmet Vedat KOÇAL
mail: ahmetvedatk@gmail.com

Kapak & Dizgi

Ayhan GÜNGÖRMEZ

Yazışma Adresi

Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
21280 DİYARBAKIR
Tel: 0412-2411000 Fax: 0412-2488348
e-mail: iibfdergi@dicle.edu.tr

<http://www.dicle.edu.tr/iibf-dergisi>

Dergimiz, elektronik ulusal hakemli bir dergi olup Mayıs ve Kasım aylarında olmak üzere yılda 2 defa çıkarılmaktadır.

HAKEM KURULU

Prof. Dr. İbrahim YILDIRIM	Hasan Kalyoncu Üniversitesi İİBF
Prof. Dr. Selim ERDOĞAN	Hasan Kalyoncu Üniversitesi İİBF
Prof. Dr. Mahmut TEKİN	Selçuk Üniversitesi İİBF
Prof. Dr. Fazıl Hüsnu ERDEM	Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Prof. Dr. Refik KORKUSUZ	Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Prof. Dr. Said KINGİR	Siirt Üniversitesi Sağlık MYO
Prof. Dr. Abdullah YILMAZ	Anadolu Üniversitesi İİBF
Prof. Dr. Abdulkadir BİLEN	Dicle Üniversitesi İİBF
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ	İnönü Üniversitesi İİBF
Doç. Dr. Yılmaz DEMİRHAN	Dicle Üniversitesi İİBF
Doç. Dr. Cahit AYDEMİR	Dicle Üniversitesi İİBF
Doç. Dr. Seyfettin ASLAN	Dicle Üniversitesi İİBF
Doç. Dr. Gökhan TUNCEL	İnönü Üniversitesi İİBF
Doç. Dr. Nazım KARTAL	İbrahim Çeçen İİBF
Doç. Dr. Bahar Burtan DOĞAN	Dicle Üniversitesi İİBF
Doç. Dr. Murat PIÇAK	Dicle Üniversitesi İİBF
Doç. Dr. Halis ÖZER	Dicle Üniversitesi İİBF
Doç. Dr. Ferit İZCİ	Yüzüncü Yıl Üniv. İİBF
Doç. Dr. Atilla DOĞAN	KTÜ İİBF
Doç. Dr. Muzaffer KOÇ	Marmara Üniv. İİBF
Doç. Dr. Mustafa KISAKÜREK	KSÜ İİBF
Doç. Dr. Selahattin Bakan	İnönü Üniv. İİBF
Yrd. Doç. Dr. Rıfat BİLGİN	Fırat Üniversitesi İİBF
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU	Dicle Üniversitesi İİBF
Yrd. Doç. Dr. S. Şehnaz ALTUNAKAR	Dicle Üniversitesi İİBF
Yrd. Doç. Dr. Pelin Karatay GÖĞÜL	Dicle Üniversitesi İİBF
Yrd. Doç. Dr. Murat YAMAN	Dumlupınar Üniv. İİBF

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

UNIVERSITY OF DICLE
Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences

CİLT/VOLUME: 6, SAYI/ISSUE: 11

İÇİNDEKİLER /CONTENS

**TÜRKİYE’NİN ORTA ASYA
ÜLKELERİ İLE TİCARETİNİN
PANEL ÇEKİM MODELİ
İLE ANALİZİ**

Bahar Burtan DOĞAN
Şüheda ÖZÖRNEK TUNÇ **139-155**

**THE ANALYSIS OF TURKEY’S TRADE
WITH CENTRAL ASIAN COUNTRIES
WITH PANEL GRAVITY MODEL**

**KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE
TOPLUMSAL VE SİYASAL
DEĞİŞMENİN KENTSEL
TEMELLERİ VE SİMGELENİŞİ:
TÜRKİYE’DE KÜRT KİMLİĞİ
VE DİYARBAKIR İLİŞKİSİ
ÖRNEĞİ**

Ahmet Vedat KOÇAL **156-174**

**URBAN BASES AND SYMBOLIZATION
OF THE SOCIAL AND POLITICAL
TRANSFORMATION DURING
THE PROCESS OF GLOBALISATION:
THE CASE OF RELATIONSHIP
BETWEEN DİYARBAKIR
AND KURDISH IDENTITY IN TURKEY**

**TÜRKİYE’DE HÜKÜMET
SİSTEMİ ARAYIŞLARINA
HALKIN BAKIŞI:
DİYARBAKIR ÖRNEĞİ**

Yılmaz DEMİRHAN
Özkan ADIGÜZEL **175-210**

**PUBLIC OVERVIEW OF THE
GOVERNMENTAL SYSTEM
SEARCHES IN TURKEY:
DİYARBAKIR SAMPLE**

**ELEKTRİK TÜKETİMİ İLE
EKONOMİK BÜYÜME
ARASINDA NEDENSELLİK
İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Bilal SAVAŞ
Burhan DURĞUN

211-241

**CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN
ELECTRICITY CONSUMPTION AND
ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF TURKEY**

**İSLÂMÎ FİNANSAL
ARAÇLARDAN OLAN
SUKUK'LARIN
MUHASEBELEŞTİRİLMESİ**

Hakan ERKUŞ
İbrahim ÇENBERLİTAŞ

242-259

**ACCOUNTING 'SUKUKS', ONE OF THE
ISLAMIC FINANCIAL INSTRUMENTS**

**HEMŞİRELERİN AKILCI
İLAÇ KULLANIMINA YÖNELİK
BİLGİ VEDAVRANIŞLARININ
DEĞERLENDİRİLMESİ:
DİYARBAKIR SELAHADDİN
EYYÜBİ DEVLET HASTANESİ
ÖRNEĞİ**

Mehmet Emin KURT
Ali CEYLAN
Kadriye SEVİNÇ

260-271

**EVALUATION OF INFORMATION AND
ACTIONS OF NURSES ON THE RATIONAL USE
OF DRUGS: THE CASE OF SELAHADDİN EYYUBİ
STATE HOSPITAL IN DIYARBAKIR**

TÜRKİYE’NİN ORTA ASYA ÜLKELERİ İLE TİCARETİNİN PANEL ÇEKİM MODELİ İLE ANALİZİ

Bahar Burtan DOĞAN*
Şüheda Özörnek TUNÇ**

Öz

Orta Asya Ülkeleri, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra, Türkiye açısından siyasi ve ekonomik anlamda stratejik önem kazanmıştır. Türkiye’nin bu ülkelerle ortak tarihi ve kültürel bağlarının bulunmasının yanında, Türkiye onların uluslararası pazarlara açılmasında da bir köprü görevi görmektedir. Bu bakımdan Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ticaretin gün geçtikçe artarak önem kazanması kaçınılmaz bir sonuçtur. Dolayısıyla Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ticaretin incelenmesi bir ihtiyaç haline gelmiştir. Bu çalışmadaki nihai hedefimiz, Türkiye’nin benimsemiş olduğu ihracata dayalı büyüme politikasının etkisiyle Orta Asya Ülkeleri ile olan ticareti panel çekim modeli kullanılarak tahmini sonuçlara ulaştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Ülkeleri, Türkiye, Dış Ticaret, Panel Çekim Modeli

THE ANALYSIS OF TURKEY’S TRADE WITH CENTRAL ASIAN COUNTRIES WITH PANEL GRAVITY MODEL

Abstract

After the collapse of the USSR, Central Asian countries gained strategic significance in terms of politics and economics from the point of view of Turkey. Beside the point that Turkey has historical and cultural ties with Central Asian countries, Turkey has a mission to serve as a bridge for getting these countries into international markets. In this regard it is an inevitable result that the trade between Turkey and Central Asian countries will increasingly continue to have importance. Consequently it is a need to examine the trade between Turkey and Central Asian countries. The ultimate goal of our study is to predict Turkey’s trade with Central Asian countries with the effect of the growth policy based on the Turkey’s exportation by using Panel Gravity Model.

Keywords: Central Asian Countries, Turkey, Foreign Trade, Panel Gravity Model

GİRİŞ

Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, Türk dış politikasında bu ülkeleri önemli bir unsur haline getirmiştir. Türkiye’nin; ortak dil, tarih ve kültürel bağlarının bulunduğu bu ülkelerle ilişkileri ve işbirliği birçok alanda ortak yarar temelinde hızla gelişmiştir.

Orta Asya bölgesi; satın alma gücü giderek artan ve 90 milyonu aşan nüfusu ile büyüyen bir pazar konumundadır. 1990’lı yıllar boyunca belirli kararsız dönemlerin ardından, 2000’li

*Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, baharburtandogan@yahoo.com,

**Öğr. Gör. Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi., İktisat Bölümü, ozorneks@gmail.com.

yıllarda bölge ekonomileri, Kırgızistan'da 2005 ve 2010'da gerçekleşen iktidar değişimi ve küresel finansal krizin etkilerinin hissedildiği 2009 yılı dışında genel olarak istikrarlı bir seyir yakalamıştır. Bölge ülkeleri 2002-2012 döneminde ortalama yüzde 7 oranında büyüme kaydetmiş, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan bu dönemde dünyanın en hızlı büyüyen ekonomileri arasına girmiştir. Aynı dönemde Orta Asya ülkelerine doğrudan yabancı yatırımı yaklaşık 12 kat artış göstermiş, yabancı yatırımlar özellikle Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da yoğunlaşmıştır (WIR, 2013).

Orta Asya ülkelerinin 2015-2017 yılları arasında GSYİH gelişimine yönelik öngörüler incelendiğinde, özellikle Türkmenistan ve Özbekistan'a yönelik beklentiler dikkat çekicidir. Bu bakımdan bu ülkelerle yapılacak ticaret ülkemiz açısından önem arz etmektedir.

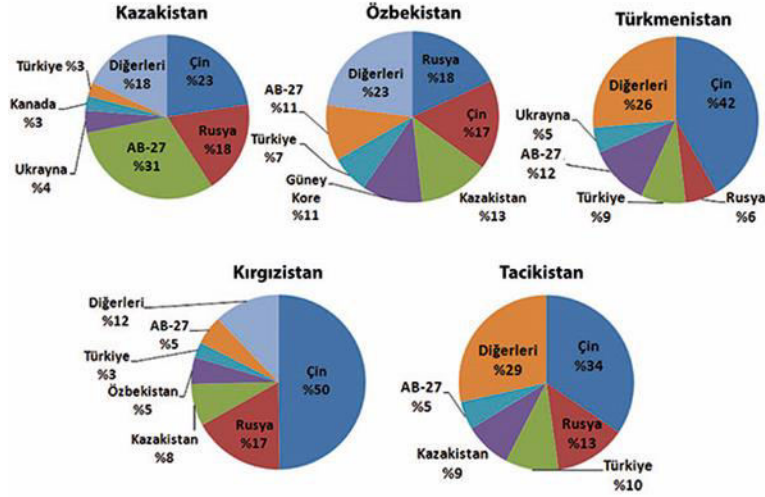
Bu çalışmanın ilk bölümünde Türkiye'nin dış ticaretinin zaman içindeki gelişimlerine hatlarıyla ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise uluslararası ticaret akımlarının incelenmesinde çekim modelinin kullanımıyla ilgili mevcut literatürün kısa bir özeti sunulmaktadır. Üçüncü bölümde çekim modelinin teorik altyapısı hakkında kısa bir bilgi verilmekte ve çalışmada kullanılan panel çekim modeli, değişkenler ve veriler hakkında bilgi verilmektedir. Modelin tahmin sonuçlarının yer aldığı dördüncü bölüm sonuç ve öneriler kısmını içermektedir.

1. TÜRKİYE VE ORTA ASYA ÜLKELERİNİN DIŞ TİCARETİ

Orta Asya Ülkeleri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Türkiye açısından siyasi ve ekonomik anlamda stratejik konuma sahip olmuşlardır. Orta Asya ülkeleri, serbest piyasa ekonomisine geçişlerinden sonra, Türkiye için ciddi ekonomik potansiyel haline gelmişlerdir. 2014'te, bölge ülkeleriyle olan ticaret hacmi, 9,3 milyar dolar düzeyine ulaşırken, Türk şirketlerinin Orta Asya ülkelerindeki doğrudan yatırımları, 3,5 milyar doların üzerinde yer almış durumdaydı. Bölge ülkelerinde 2 binden fazla Türk şirketinin faaliyet gösterdiği bilinmektedir.

TÜİK verilerine göre, 2000'li yıllarda Türkiye'nin Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'la Kırgızistan ve Tacikistan'a göre ticari ilişkilerin daha hızlı arttığı gözlenmiştir. Türkiye-Kazakistan arasındaki ticaret hacmi 2012 yılında 3,1 milyar dolar düzeyine yükselmiştir. Türkiye-Türkmenistan ticareti özellikle son yıllarda hızlı bir artış sürecine girerek 2012'de 3,5 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Özbekistan'la siyasi alanda durgun seyreden ilişkilere rağmen iki ülke arasındaki ticaret istikrarlı biçimde artmaktadır. 2012 yılı verilerine göre Türkiye-Özbekistan arasındaki ticaret 1,2 milyar dolar büyüklüğündedir. Aynı yıla ait veriler dikkate alındığında Türkiye'nin Tacikistan'la ikili ticareti 580 milyon dolar seviyesinde gerçekleşirken Kırgızistan'la ticaret 300 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir.

Ancak, Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasında belirgin bir karşılıklı ekonomik bağımlılık henüz sağlanamamıştır. Bölgede büyük ölçüde Rusya, Çin ve başta ABD olmak üzere Batılı devletlerarasındaki rekabette Türkiye'nin rolünün oldukça zayıf olduğu gözlemlenmektedir. Avrupa Komisyonunun hazırladığı 2013 raporuna göre, aşağıdaki grafiklerden de anlaşılacağı gibi Türkiye, söz konusu ülkelerle olan ticaretinde oldukça zayıf kalmaktadır.

Kaynak: Avrupa Komisyonu

Orta Asya ülkeleri doğal kaynaklar açısından zengin bir coğrafyadır. 1992 yılında günde yaklaşık 400 bin varil ham petrol üreten Kazakistan, 2012 yılında günde ortalama 1,6 milyon varil ham petrol üretebilecek kapasiteye ulaşmıştır. Kazakistan maden kaynakları açısından da oldukça zengin bir coğrafyaya sahiptir. Yeryüzündeki uranyum rezervlerinin %15'ine sahip olduğu tahmin edilen Kazakistan, dünyanın en büyük uranyum üreticisi ülke konumundadır. Türkmenistan'ın dünyanın en büyük dördüncü doğal gaz rezervine sahip olduğu tahmin edilmekte ve Özbekistan ve Türkmenistan dünyanın en önemli pamuk üretici ülkeleri arasındadır. Özbekistan'ın dünyanın en büyük dördüncü altın rezervine sahip olduğu ifade edilmektedir. Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'la mukayese edildiğinde oldukça sınırlı hidrokarbon kaynakları bulunan Kırgızistan ve Tacikistan'ın ise hidroelektrik potansiyeli ve maden yatakları öne çıkmaktadır. Kırgızistan'daki Kumtor altın yatakları dünyanın en büyük sekizinci altın rezervini ihtiva etmektedir. Tacikistan'ın mevcut alüminyum rezervleri ile dünya alüminyum pazarında önemli bir aktör olması beklenmektedir. (OECD,2011)

Tüm bu sebeplerden dolayı, Orta Asya'ya yönelik geliştirecek ekonomi stratejisi, Türkiye'yi bölgedeki enerji kaynakları üzerindeki rekabette uzun vadede söz sahibi hale getirecek unsurları içermelidir. Hâlihazırda faaliyette bulunan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı ve proje aşamasındaki Trans-Anadolu Doğal Gaz

Boru Hattı (TANAP) Türkiye'ye enerji köprüsü işlevi kazandıran hatlardır. Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı ile Kazak petrolü Ceyhan terminaline taşınmaktadır. Bakü-Tiflis-Erzurum ve TANAP hatları ise Hazar Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı projesinin gerçekleşmesi durumunda Orta Asya'daki doğal gazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya ve uluslararası pazarlara taşınmasına olanak tanıyacaktır. Bu nedenle Türkmen gazının Avrupa'ya ve dünya pazarlarına taşınmasında tercih edilecek güzergâhın Türkiye'den geçmesi Orta Asya ülkeleri ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin saç ayaklarındanır.

2. LİTERATÜR

Çekim modeli literatürü içinde önemli bir kısmı ticaret potansiyelini tahmin araştırmaları oluşturmaktadır. Birçok ülke için küresel ticaret potansiyelinin tahmininde ampirik bir araç olarak çekim modeli başarı ile kullanılmıştır. Bunun yanında, bazı ülkeler için tercih edilen ticaret anlaşmalarının ikili ticaret üzerindeki etkilerini tahmin etmek amacıyla geliştirilen çekim modellerine yer verilen çalışmalar da vardır. Bu çalışmalarda hem yatay-kesit hem de panel veriler kullanılmaktadır.

Kalbasi (2001) 76 ülkeden oluşan bir örneklem içinde İran'ın ticaret hacmi ve yönünü araştırmıştır. Ülkeler gelişmiş ve gelişmekte olanlar olmak üzere iki kısma ayrılmış ve kalkınmışlık düzeyinin ikili ticaret akımı üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır.

Christie (2002) EKK yöntemiyle tahmin edilen klasik bir çekim modeli yardımıyla 1996-99 dönemine ait yatay kesit verilerini kullanarak OECD ülkeleri ile Güneydoğu Avrupa ülkeleri arasındaki ticaret hacmini tahmin etmiştir. Çalışmanın en önemli bulgusu, bölgede üçlü bir gruplaşma bulunduğu ve ülkeler arası ticaretin ya çok düşük ya da çok yüksek olduğu, bu nedenle de uluslararası ticaret akımları bakımından homojenliğini yitirmeye başladığıdır.

Rahman ve diğ. (2006) ise SAFTA üyesi ülkelerin ticaret potansiyellerini genişletilmiş çekim modeli ile araştırmışlar ve ticaretin artırılmasının (özellikle Hindistan, Bangladeş ve Sri Lanka için) yüksek ekonomik büyüme potansiyelini barındırdığı bulgusunu elde etmişlerdir.

Batra (2004) ise genişletilmiş bir çekim modeli aracılığıyla Hindistan'ın ticaret potansiyelini tahmin etmeye çalışmıştır. Bunun için önce Hindistan ile bütün ticarî partnerleri arasındaki ikili ticaret akımları analiz edilmiş, buradan elde edilen katsayılar Hindistan'ın ticaret potansiyelini tahmin etmede kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre Hindistan için en fazla ticaret potansiyeli taşıyan bölgeler Asya-Pasifik, Batı-Avrupa ve Kuzey-Amerika'dır. Ülke olarak, SAARC içinde Pakistan, ASEAN içinde ise Filipinler ve Kamboçya'dır.

Simwaka (2006), panel çekim modeli yardımıyla Malawi'nin başlıca partnerleriyle arasındaki ticarî akımları üzerinde etkili olan faktörleri araştırmış, ekonomik büyüklük, coğrafi uzaklık ve döviz kuru oynaklığının dış ticaret üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Komşuluk ve bölgesel ekonomik anlaşmaların etkisi ise anlamlı görünmemektedir.

Rahman (2009) seçtiği 50 ülkeli yatay kesit verisi ile Avustralya'nın ticari potansiyelini ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmada çekim modelinden tahmin edilen katsayıları ile Avustralya'nın ticari potansiyeli analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda Singapur, Arjantin, Rusya, Portekiz, Yunanistan, Şili, Filipinler, Norveç, Brezilya ve Bangladeş ile büyük oranda ticaret potansiyelinin olduğunu tespit etmiştir.

Türkiye için çekim modeli kullanılarak ticarî akımların analiz edildiği çalışma sınırlı sayıdadır. Genç vd. (2007)'de sabit etkiler esasına dayalı panel veriler kullanılarak çekim modeli yöntemiyle Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) Örgütü'ne üye ülkeler arasındaki ticaret akımı analiz edilmiştir. Ülkelerin ekonomik ve nüfus büyüklüklerinin, ortak sınır ve dile sahip olmalarının ticaret akımlarını pozitif, aralarındaki uzaklığın ise negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye'nin tarafı olduğu ikili ve çok taraflı ekonomik ve ticari anlaşmaların, Türkiye'nin 113 ülkeye olan ihracatı üzerinde etkisi olup olmadığı 1996-2006 yılları arası verileri ile Genel Çekim Modeli çerçevesinde analiz eden Özkaya (2011) imzalanan ikili anlaşmaların Türkiye'nin ihracatı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı ve Gümrük Birliği Anlaşmasının dışında Türkiye'nin tarafı olduğu çok taraflı anlaşmaların Türkiye'nin ihracatı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Sandalcılar (2012), Türkiye ile BRIC ülkelerinin dış ticaretinin panel çekim modeli ile tahmin edildiği çalışmasında, Türkiye ile BRIC ülkelerin GSYH'leri ve nüfusları arttığında bu durum dış ticareti pozitif etkilediği; söz konusu ülkeler arasında coğrafi uzaklık artınca ise bu durum dış ticareti negatif etkilemekte; ortak sınır sahip olmanın da ticareti pozitif etkilemekte olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin Rusya ile olan ticaretinin diğer BRIC ülkelere oranla daha yüksek olması; Brezilya ile olan ticaretinin ise diğer BRIC ülkelere oranla daha düşük olmasına sınırdaşlığın katkısının olduğunu belirtmektedir.

Burtan Doğan ve Özörnek Tunç (2015), Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile olan ticaretini inceledikleri çalışmalarında, İhracat, İthalat, Nominal Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla, Ticaret Hacmi / GSYH değişkenlerinin ticaret hacmi üzerinde pozitif ve istatistikî olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ve Türkiye'nin dış ticaretine olan etkiyi açıklamada belirlenen değişkenlerden

Nüfus, Mesafe, Ortak Din, COMESA Üyeliği ve vize uygulamaları değişkenlerinin ise etkisiz olduğunu ortaya koymuşlardır.

Kalaycı C. ve Artan S. (2015), Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin dış ticaretine olan etkilerini inceledikleri makalelerinde, gümrük birliğinin Türkiye'nin AB(15) ülkelerine olan ihracatını ve AB(15) ülkelerinin birlik içi ticaretini önemli ölçüde arttırdığını ortaya koymuşlardır.

3. PANEL ÇEKİM MODELİ, VERİ VE ANALİZ

Çekim Modeli, dış ticaret akımlarını ampirik olarak başarılı bir biçimde açıklayan ve son 20 yılda kullanım yaygınlığı büyük bir hızla artmış olan bir modeldir. Temeli, 17. yüzyılda Sir Isaac Newton tarafından fizik alanında geliştirilen Yerçekimi Yasası'na (The Law of Gravity) dayanmaktadır.

Çekim Modeli, en genel tanımıyla, farklı coğrafi konumlar arasındaki ekonomik akımları, konumların büyüklüğü, coğrafi uzaklığı ve incelenen konuya göre farklılaşabilen ek değişkenlerle ölçen bir modeldir. Benzer şekilde uluslararası ekonomi sisteminde çekim modeli, iki ülke arasındaki ticaret hacmini incelenen ülkelerin ekonomik büyüklüklerine ve bu iki ülke arasında olan uzaklığa göre tahmin etmeyi amaçlar. Ekonomideki Çekim Modeli'nde iki ülke arasındaki ticaret hacmi ülkelerin GSYH'ları ile doğru orantılı ve aralarındaki fiziksel uzaklık ile ters orantılıdır.

Çekim Modeli ilk olarak 1962 yılında Jan Tinbergen tarafından ortaya atılmıştır. Tinbergen 1962 yılında yaptığı çalışmalarda Çekim Modeli'nin uluslararası ticareti, para akışını ve ülkeler arası oluşan göçleri açıklamada ayrıca uluslararası göç hareketlerini izlemeye ve tahminlerde bulunmada etkili bir model olduğunu vurgulamıştır.

Basit Çekim Modeli'ne göre, ticarete bulunan ülkelerin ekonomik büyüklükleri arttıkça aralarındaki gerçekleşen ticaret akımları da artar. Öte yandan ticarete bulunan ülkeler arasındaki coğrafi uzaklık arttıkça gerçekleştirdikleri ticaret azalır. Çekim Modeli; göçleri, turizmdeki kişi akımlarını, doğrudan yabancı sermaye yatırımı hareketlerini, ekonomik bütünleşmelerin etkilerini ve çeşitli sosyal etkileşimleri incelemekte yoğun olarak kullanılmıştır. Daha sonra yapılan çalışmalarla Çekim Modeli'ne büyüklük ile uzaklık dışında pek çok değişkenin eklenmesiyle Model geliştirilmiştir. Ek değişkenler kullanılarak oluşturulan modeller, Genişletilmiş Çekim Modeli olarak adlandırılmaktadır.

Helpman ve Krugman (1985) Çekim Modeli'ni geliştirmek için ölçeğe göre artan getirili farklılaştırılmış ürün ticaret teorileri kullanmışlardır. Deardorf (1995) çekim modelinin

Heckscher-Ohlin Uluslararası Ticaret Teorisi ile uyumluluğunu ve doğruluğunu göstermiş sonrasında çekim modeli birçok iktisatçı tarafından ilgi görmüştür.

Çekim Modeli ortaya çıktıktan sonra literatürde teorik altyapıyı kuvvetlendirmek için birçok çalışma yapılmıştır. Modele GSYH ve mesafenin yanında ortak dil, ülkeler arası faktör dağılım farkını gösteren Linder Etkisi, herhangi bir birliğe üye olup olmama faktörü, serbest ticaret anlaşması, taşıma maliyetleri, ortak kültürel değerler gibi birçok faktör kukla değişken olarak eklenebilmektedir. Çalışmamızda kullanılacak olan panel çekim modeli aşağıdaki gibidir;

$$\text{Model: } \ln TICHACM_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln EX_{it} + \beta_2 \ln IMP_{it} - \beta_3 \ln GSYH_{it} + \beta_4 \ln MESAFE_{it} + \beta_5 \ln NUFUS_{it} + \beta_6 CİS_Kukla1 + \varepsilon_i \quad (1)$$

Modelde kullanılan değişkenler; $TICHACM_{it}$, i ülkesinin t yılındaki ticaret hacmini (ithalat ve ihracat toplamını); EX_{it} , i ülkesinin t dönemdeki ihracatını, IMP_{it} i ülkesinin t dönemdeki ithalatını $MESAFE_{it}$ i ülkesinin j ülkesi ile arasındaki mesafeyi, $GSYH_{it}$ i ülkesinin t dönemdeki nominal GSYİH'ni, $NUFUS_{it}$ i ülkesinin t dönemdeki nüfusunu, ve $Kukla1$ değişkeni de modele dahil edilen kukla değişkeni ifade etmektedir.

Dış ticaret hacmi üzerinde etkili olduğu düşünülen diğer birtakım faktörlerin etkisi kukla değişken ile modelde temsil edilmektedir. Analizde kullanılan $Kukla1$ değişkeni ile CİS (Bağımsız Devletler Topluluğu)¹ ekonomik işbirliğine üye ülkelerin dış ticaret hacimlerinde herhangi bir değişimin olup olmadığını gözlemlenmektedir. Çünkü ekonomik işbirliği örgütleri varoluş sebebi üye ülkeler arasındaki ticaret hacmini artırmak olduğundan aynı örgüt içinde bulunan ülkelerin bundan olumlu yönde etkilenmesi beklenir. Bu kukla değişken ile söz konusu yılda CİS üyesi ise 1, değilse 0 değeri almaktadır.

Ticaret ve GSMH değerleri milyon ABD \$ olarak ölçülmüştür. GSYİH \$, Uzaklık ise km. cinsindedir ve ülke başkentlerinin Ankara'ya uzaklığıdır. GSMH, dış ticaret ve nüfus verileri www.unctad.org, uzaklık değerleri www.timeanddate.com adresinden alınmıştır. Veriler 1995-2014 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmamızda Stata 12 İstatistik bilgisayar programı kullanılmıştır.

Panel veri analizlerinde iki farklı model uygulanmaktadır. Bunlar Sabit Etkiler Modeli (FEM) ve Rastsal Etkiler Modeli (REM)'dir. Sabit etkiler modeli, birimler arasındaki bireysel

¹ Üye ülkeler; Azerbaycan, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya, Tacikistan ve Ermenistan'dır.

farklılıkların sabit terimdeki farklılıklarla yakalanabileceğini varsaymaktadır. Bu durumda her bir ekonomik birim zamana göre değişmeyen bir sabit terime sahip olacaktır. Sabit terim model dışında bırakılan bağımsız değişkenlerin etkilerini gösterirler (Ağayev, 2010:172). REM ise, sabit etkiler modelinin tüm temel varsayımlarını kabul etmekte ancak, bireysel ve zaman etkilerinin bağımsız değişkenlerle ilişkili olmadığını kabul etmektedir. Yani bireysel etkilerin rastsal bir olaydan ortaya çıktığı, sabit terimin modelin hata teriminden bağımsız olduğu varsayılır. Çalışmada modeldeki ülkeler arası coğrafi uzaklık bağımsız değişkeninin zamanla değişmediği de göz önüne alınarak Rastlar Etkiler Modelin kullanılması tercih edilmiştir. Çalışmamızda panel çekim modeli öncelikli olarak EKK yöntemi ile tahmin edilmiştir.

Tablo 1: Modelin EKK yöntemi ile tahmini

Değişkenler	Katsayılar	Standart hata	T istatistiği	Olasılık
lnex	.6263462	.0332668	18.83	(0.000)**
lnimp	.1995857	.0212368	9.40	(0.000)**
lngsyh	.2220879	.0372882	5.96	(0.000)**
lnmesafe	.0190813	.0309041	0.18	(0.854)
lnnufus	.0443203	.0279357	1.14	(0.259)
<i>Kukla1</i>	.1055224	.0498966	2.11	(0.037)
_cons(sabit)	.0018977	.4051577	0.00	(0.996)
R ²	0.9859			
A. R ²	0.9852			
Root MSE	.12972			
F test	F(6, 110) =1284.11 Prob> F = (0.0000)** ²			

Modelin yukarıdaki değişkenler ile ticaret hacmini açıklamadaki başarısı R²= 0,98 sonucuyla anlamlı bulunmuştur. F istatistiği p değerinin < 0,05 olması ise modelin istatistiki olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Ampirik sonuçlar, İhracat, İthalat, Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla değişkenlerinin ticaret hacmi üzerinde pozitif ve istatistikî olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Türkiye'nin dış ticaretine olan etkiyi açıklamada belirlenen değişkenlerden Nüfus, mesafe ve kukla değişken olan *Kukla1*değişkenlerinin ise etkisiz

² ** 0.05 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

olduğu ortaya çıkmıştır. Model, tam logaritmik model olduğundan parametreler elastikiyetleri vermektedir. İhracattaki %1’lik bir artış, dış ticaret hacmini yaklaşık %62 arttırmaktadır.

Çekim Modeli’nin yukarıdaki değişkenler ile ticaret hacmini açıklamaktaki başarısı $R^2 = 0,98$ sonucuyla anlamlı bulunmuştur. Bunun yanı sıra modelin işlerliğini kanıtlamada gücünü ölçmek için Wooldridge Auto-correlation Test (Wooldridge Oto-Korelasyon Testi) yapılmıştır.

Tablo 2: Otokorelasyonun Wooldridge Testi İle Sınanması

Wooldridge Testi	F değeri	Olasılık
	8.678	0.0185

Yapılan Wooldridge testi sonucunda ‘otokorelasyon yoktur’ şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilmiş, yani otokorelasyon vardır sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 3: Heteroskedasitenin Lewene, Brown ve Forsythe’nin Testi İle Sınanması

Lewene, Brown ve Forsythe’nin testi	df	Olasılık
W0 2.9089624	(8, 108)	(0.0056)
W50 1.8043247	(8, 108)	(0.0839)
W10 2.2406029	(8, 108)	(0.0297)

Yine aynı şekilde, tesadüfi etkiler modelinde değişen varyansın Lewene, Brown ve Forsythe’nin testi ile sınanmasında 9 birim için kalıntıların ortalaması ve standart sapmaları yer almaktadır. Levene, Brown ve Forsythe’nin test istatistikleri (W0, W50, W10) (8, 108) serbestlik dereceli Snedecor F tablosu ile karşılaştırılarak ‘birimlerin varyansı eşittir’ şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilerek değişen varyans olduğu sonucuna varılmıştır.

Tesadüfi etkiler modelinde birimler arası korelasyonu sınamak için yapılan Pesaran ve Friedman test sonuçları aşağıda gösterilmektedir. Buna göre H_0 hipotezi reddedilmekte ve birimler arası korelasyon olduğuna karar verilmektedir.

Tablo 4: Birimler arası Korelasyonun Pesaran ve Friedman Testleri İle Sınanması

Pesaran, Friedman Testleri	Test Sonucu	Olasılık
Pesaran	1.986	0.0470
Friedman	23.604	0.0027

Tesadüfi etkiler modelinde otokorelasyonun Bhargava, Franzini ve Naredranathan'ın Durbin-Watson ve Baltagi- Wu'nun yerel en iyi değişmez testleri ile sınanması sonucunda, her iki test için de kritik değer 2'den küçüktür, bu durumda tesadüfi etkiler modelinde birinci mertebeden otokorelasyon olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 5: Otokorelasyonun Durbin- Watson ve Baltagi-Wu Testleri İle Sınanması

Durbin- Watson	1.30855
Baltagi- Wu	1.62055

Panel birim kök sınavında karşılaşılan ilk sorun, paneli oluşturan yatay kesitlerin birbirinden bağımsız olup olmadıklarıdır. Panel birim kök testleri bu noktada; birinci ve ikinci kuşak testler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Birinci kuşak testler de homojen ve heterojen modeller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. (Güloğlu ve İspir, 2009) Levin, Lin ve Chu (2002), Breitung (2005) ve Hadri (2000) homojen model varsayımına dayanırken; Im, Pesaran ve Shin (2003), Maddala ve Wu (1999), Choi (2001) heterojen model varsayımına dayanmaktadır. Birinci kuşak birim kök testleri, paneli oluşturan yatay kesit birimlerinin bağımsız olduğu ve paneli oluşturan birimlerden birine gelen şoktan tüm yatay kesit birimlerinin aynı düzeyde etkilendikleri varsayımına dayanmaktadır. Hâlbuki günümüzde uluslararası ekonomilerinin birbiriyle ilişkili olduğu düşünülürse, paneli oluşturan yatay kesit birimlerinden birine gelen bir şoktan birimlerin farklı düzeyde etkilenmesi daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Bu eksikliği gidermek için, yatay kesit birimleri arasındaki yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulundurarak birim kök analizi yapan ikinci nesil birim kök testleri geliştirilmiştir (Güloğlu ve İspir, 2009). Başlıca ikinci nesil birim kök testleri ise MADF (Taylor ve Sarno, 1998), SURADF (Breuer, Mcknown ve Wallace, 2002), Bai ve Ng (2004), CADF (Pesaran, 2007) ve PANKPSS (Carrion-I Silvestre et al. 2005)'tir.

Bu çalışmada kullanılan değişkenler için paneli oluşturan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı tespit edildiği için serilerin durağanlığı yatay kesit bağımlılığı olduğu durumda kullanılabilen ikinci kuşak birim kök testlerinden CADF testi (Pesaran, 2007) ile incelenmiştir. CADF ile paneli oluşturan serilerdeki her bir yatay kesit biriminde (her bir ülke için) birimkök testi yapılabilmektedir. Böylece serilerin durağanlığı, panelin geneli için ve her bir yatay kesit için ayrı ayrı da hesaplanabilmektedir.

Her ülkenin zaman etkilerinden farklı etkilendiğini varsayan ve mekânsal otokorelasyonu dikkate alan CADF testi, $T > N$ ve $N > T$ durumunda kullanılmaktadır. (Pesaran, 2007:269). Bu

test istatistiği değerlerini, Pesaran(2007)'in CADF kritik tablo değerleriyle karşılaştırarak her ülke için durağanlık test edilmektedir. CADF kritik tablo değeri, CADF istatistiği değerinden büyükse boş hipotez reddedilir ve sadece o ülkenin serisinin durağan olduğu sonucuna ulaşılır. Çalışmamızda N=9 ve T=13 için yapılan CADF test istatistiği aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.³

Tablo 6: CADF Birim Kök Testi

	Sabit		Sabitve trend	
		Gecikme CADF-stat		Gecikme CADF-stat
<i>lnex</i>				
Afganistan	2	-3.948**	2	-4.16***
Çin	2	-4.291**	2	-3.84***
Kazakistan	2	-2.470	2	-2.22
Kırgızistan	2	-3.762**	2	-3.48
Moğolistan	2	-3.801**	2	-3.43
Özbekistan	2	-3.166	2	-3.27
Tacikistan	2	-3.488***	2	-4.31**
Türkmenistan	2	-3.212***	2	-3.55
Rusya	2	-4.821*	2	-10.7
Panel		-3.662*		-4.33*
<i>lnimp</i>				
Afganistan	2	-2.535	2	-2.322
Çin	2	-1.288	2	-1.078
Kazakistan	2	-1.790	2	-0.149
Kırgızistan	2	-2.436	2	-3.338
Moğolistan	2	-5.675*	2	-5.361*
Özbekistan	2	-3.832**	2	-4.182**
Tacikistan	2	-2.294	2	-2.862
Türkmenistan	2	-2.674	2	-2.404
Rusya	2	-4.701*	2	-7.599*
Panel		-3.025*		-3.255*
<i>lngsyh</i>				
Afganistan	2	-3.301***	2	-3.310

³ CADF testi sonuçları Gauss 6 programından faydalanarak hesaplanmıştır.

Çin	2	-2.434	2	-2.705
Kazakistan	2	-2.772	2	-2.799
Kırgızistan	2	-3.995**	2	-3.410
Moğolistan	2	-2.994**	2	-3.105
Özbekistan	2	-6.107*	2	-5.255**
Tacikistan	2	-1.939	2	-1.811
Türkmenistan	2	-2.749	2	-2.459
Rusya	2	-2.928	2	-3.973***
Panel		-3.247*		-3.203**

Inmesafe

Afganistan	2	-3.091***	2	-1.701
Çin	2	-1.965	2	-1.855
Kazakistan	2	-7.627*	2	-8.056*
Kırgızistan	2	-8.555*	2	-9.510*
Moğolistan	2	-0.396	2	-1.960
Özbekistan	2	-1.276	2	-2.388
Tacikistan	2	-1.250	2	-2.349
Türkmenistan	2	-7.162*	2	-2.623
Rusya	2	-0.582	2	-0.987
Panel		-3.545*		-3.492*

Innufus

Afganistan	2	-2.076	2	-1.826
Çin	2	-1.922	2	-1.632
Kazakistan	2	-0.085	2	-0.366
Kırgızistan	2	-1.294	2	-1.052
Moğolistan	2	-1.165	2	-1.071
Özbekistan	2	-2.650	2	-3.724***
Tacikistan	2	-1.350	2	-1.218
Türkmenistan	2	-1.375	2	-1.529
Rusya	2	-1.177	2	-3.572
Panel		-1.455		-1.777

Not: Maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak alınmış ve optimal gecikme uzunlukları, Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. *, **ve *** sırasıyla %1 , %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde serilerin durağan olduğunu göstermektedir. CADF istatistiği kritik değerleri, sabitli modelde -4.65 (%1), -3.53 (%5) ve -3.06(%10) (Pesaran 2007, table I(b), p:275) ; sabit ve trendli modelde -5.44 (%1), -4.17 (%5) ve -3.64 (%10) (Pesaran 2007, table

I(c), p:276). Panel istatistiği kritik değerleri, sabitli modelde -2.66 (%1), -2.37 (%5) ve -2.22 (%10) (Pesaran 2007, table II(b), p:280) ; sabit ve trendli modelde -3.24 (%1), -2.93 (%5) ve -2.76 (%10) (Pesaran 2007, table II(c), p:281). Panel istatistiği, CADF istatistiklerinin ortalamasıdır.

Tablodaki sonuçlar incelendiğinde, panelin geneli için, serilerin düzeyde durağan olmayıp, birinci farkları alındığında durağan hale geldiği yani, I(1) oldukları görülmüştür.

Çalışmamızda yapılan testlerin sonuçlarına bağlı olarak, modelimizde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon olduğu gözlemlenmiştir. Parks- Kmenta, Beck-Katz ve Driscoll- Kraay tahmincileri değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varlığında dirençli tahminciler vermektedir. Driscoll- Kraay tahmincisi, N>T olduğu durumda da güçlü bir tahmincidir (Tatoğlu, 2012 s. 277). Dolayısıyla modelimizde N>T olduğundan Driscoll-Kraay tahmincisi kullanılmıştır.

Tablo 7: Modelin Driscoll- Kraay(1998) Tahmincisi ile Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Standart hata	T istatistiği	Olasılık
Inex	.6263462	.0387722	16.15	(0.000)**
Inimp	.1995857	.0412451	4.84	(0.000)**
Ingsyh	.2220879	.0406101	5.47	(0.001)**
Inmesafe	.0190813	.0548256	0.35	(0.737)
Innufus	.0443203	.0522729	0.85	(0.421)
<i>Kukla1</i>	.1055224	.0701061	1.51	(0.171)
_cons(sabit)	.0018977	.2659465	0.01	(0.994)
R ²	0.9859			
Root MSE	.1297			
F test	F(6, 8) =12334.37 Prob> F = (0.0000)**			

Not: ** 0,05 anlam düzeyini göstermektedir.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, EKK yöntemi ile tahmin sonuçları ile örtüşen sonuçlar bulunmuştur. Modelin yukarıdaki değişkenler ile ticaret hacmini açıklamadaki başarısı R²= 0,98 sonucuyla anlamlı bulunmuştur. F istatistiği p değerinin < 0,05 olması ise modelin istatistiki olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Ampirik sonuçlar, İhracat, İthalat, Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla değişkenlerinin ticaret hacmi üzerinde pozitif ve istatistikî olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Türkiye'nin dış ticaretine olan etkiyi açıklamada belirlenen değişkenlerden Nüfus, mesafe ve kukla değişken olan *Kukla1*

değişkenlerinin ise etkisiz olduğu ortaya çıkmıştır. Model, tam logaritmik model olduğundan parametreler elastikiyetleri vermektedir. İhracattaki %1'lik bir artış, dış ticaret hacmini yaklaşık %62 arttırmaktadır, yine aynı şekilde İthalattaki %1'lik bir artış, dış ticaret hacmini yaklaşık %19 arttırmaktadır ve Gayri safi yurtiçi hasıladaki %1'lik bir artış, dış ticaret hacmini yaklaşık %22 arttırmaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Dış ticaret, bir ekonomi için kalkınma ve büyümenin tamamlayıcı unsurlarından biridir. Sanayileşmek ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için yabancı piyasalara girmek oldukça önemlidir. Çalışmanın amacı, bu süreçte Orta Asya ülkelerin Türkiye ile olan ticaretini açıklamaktır. Bu doğrultuda Orta Asya ülkeleri için 1995-2014 döneminde panel EKK ve tesadüfî etkiler yöntemleri ile çekim modeli kullanılarak ticaret akımları analiz edilmiştir.

Çekim modeli çalışmasından çıkan sonuçlar irdelendiğinde bir ülkenin Türkiye'ye yakın mesafede olmasının Türkiye ile gerçekleştirdiği toplam ticaret hacmine anlamlı bir etkisinin bulunmadığı görülmektedir. Ülkeler arasındaki mesafenin gittikçe önem kaybediyor olması ve yeni ekonomik düzende fiziki uzaklığın etkisinin azalması beklenen ve Çekim Modeli ile de teyit edilen bir gelişmedir.

Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile olan ticaretinin önündeki engeller, gümrük vergileri kaldırılmalı ve ulaşım açısından engel olarak görülen İran ile yapılan ulaştırma anlaşması sonucu İran'a ödenen ücretin ortadan kaldırılarak bu bölgelere olan taşımacılığın önündeki engellerin kaldırılması, söz konusu ülkeler ile olan ticareti arttıracığı tahmin edilmektedir.

Türkiye'nin Orta Asya pazarında zayıf kalması sebebi ile bölgedeki Pazar payını attıracak yönde uzun vadeli stratejiler geliştirmelidir. Bölgeye yönelik uygulanacak strateji, Orta Asya enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılmasında Türkiye'nin bulunduğu jeopolitik yapının verdiği avantajın yanında, Türkiye'deki yerli petrol ve doğal gaz arama şirketlerinin Orta Asya enerji pazarına girmesi sağlanmalıdır. Orta Asya ülkelerindeki rüzgâr ve güneş enerjisi potansiyeli göz önünde bulundurularak Türk firmaları bölgede rüzgâr ve güneş enerjisi santrallerinin kurulumu yönünde teşvik edilmelidir. Türkiye, Kırgızistan ve Tacikistan'daki hidrolik enerji potansiyelini dikkate alarak bu iki ülkedeki hidroelektrik santral projelerinde yer almalıdır.

KAYNAKÇA

- Ağayev, Seymur. (2010), "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Ekonomileri Örneğinde Panel Eş Bütünleşme ve Panel Nedensellik Analizleri", *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12/1, s.159-184.
- Bai, J. and Ng, S. (2004), "A Panic Attack on Unit Roots and Cointegration", *Econometrica*, 72(4): 1127-1178.
- Baltagi, Badi.H. (2005), *Econometric Analysis of Panel Data*, John Wiley and Sons Ltd., s.45-75.
- Batra, A. (2004), "India's Global Trade Potential: The Gravity Model Approach, Indian Council for Research on International Economic Relations", *W. P.*, No. 151.
- Beyaert, A. and Camacho, M. (2008), "TAR Panel Unit Root Tests and Real Convergence: An Application to the EU Enlargement Process", *Review of Development Economics*, 12(3): 668-681.
- Breitung, J. (2005), "A Parametric Approach to the Estimation of Cointegrating Vectors in Panel Data", *Econometric Reviews*, 24(2), s.151-173.
- Breuer, B., Mcnown, R. and Wallace, M. (2002), "Series-Specific Unit Root Test with Panel Data", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 64(5), s.527-546.
- Bos, J.W.B., M. van de Laar. (2004), "Explaining Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe: an Extended Gravity Approach," *DNB Working Papers*, 008, Netherlands Central Bank, Research Department.
- Burtan Doğan, B. ve Özörnek Tunç, Ş. (2015), Türkiye'nin Afrika Ülkeleri İle Olan Ticaretinin Belirleyicileri: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7/(12), s. 1-17.
- Carrion-i-Silvestre, J. Ll. And Sansó, A. (2006), "Testing the null of Cointegration with Structural Breaks", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 68, s.623-646.
- Christie, E. (2002) Potential Trade in Southeast Europe: A Gravity Model Approach, <http://www.wiiw.ac.at/balkan/files/Christie.pdf>
- Choi, I. (2001), "Unit Roots Tests for Panel Data", *Journal of International Money and Finance*, 20, s.229-272.

Deardorff, Alan. (1995) “Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Classical World?”, paper presented at conference on *The Regionalization of the World Economy*, NBER, Woodstock, Vermont.

Driscoll, J. and Kraay A. C., 1998, “Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data”, *Review of Economics and Statistics*, 80, s.449-560.

Fadi Farra, Claire Burgio ve Marina Cemov, The Competitiveness Potential of Central Asia, OECD, 2011, <http://www.oecd.org/daf/psd/46974002.pdf>

Genç, M., A. Artan ve M. Berber (2007) Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesinde Ticaret Akımlarının Belirleyicileri: Çekim Modeli Yaklaşımı, *II. Uluslararası İşletme ve Ekonomi Çalıştayı*, 28-29 Haziran, Giresun.

Güloğlu, B. ve İspir S. (2009), “Yeni Gelişmeler Işığında Türkiye’de Satın Alma Gücü Paritesi Önsavının Panel Birim Kök Sınaması”, Denizli: Pamukkale Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü Yayınları.

Hadri, K. (2000), “Testing for Stationarity in Heterogeneous Panels”, *Econometrics Journal* 3, s.148-161.

Helpman, Elhanan and Paul R. Krugman (1985) “*Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect competition, and the International Economy*”, Cambridge: MIT Press.

IM, K., Pesaran, H. and Shin, Y. (2003), “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”, *Journal of Econometrics*, 115(1), s.53-74

Kalaycı C. ve Artan S. (2015) “Gümrük Birliğinin Türkiye’nin Dış Ticaretine Etkileri: Panel Veri Analizi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 27, s.301-314. http://birimler.dpu.edu.tr/app/views/panel/ckfinder/userfiles/17/files/DERG_/27/301-314.pdf

Kalbasi, H. (2001) The Gravity Model and Global Trade Flows, Conference of Eco Mod, Washington DC.

Levin, A., Lin, C-F. And Chu, C-S. J. (2002), “Unit Root Tests in Panel Data: A symptotic and Finite Sample Properties”, *Journal of Econometrics*, 108, s.1-24.

Maddala, G. S. And Wu, S. (1999), “A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, s.631-652.

Özkaya, Hakan (2011), “İkili ve Çok Taraflı Anlaşmaların Türkiye’nin İhracatı Üzerindeki Etkisi”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(2), s.279 – 288.

Pesaran, H., M. (2007), “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence”, *Journal of Applied Econometrics*, 22/(2), s.265-312.

Porojan, A. (2001) Trade Flows and Spatial Effects: The Gravity Model Revisited, *Open Economies Review*, Vol. 12, 265-280.

Rahman, M., W.B. SHADAT ve N.C. DAS (2006) Trade Potential in SAFTA: An Application of Augmented Gravity Model, Centre for Policy Dialogue, Occasional Paper Series, No. 61.

Rahman, Mohammad Mafizur. (2009), Australia’s Global Trade Potential: Evidence from the Gravity Model Analysis, Oxford Business & Economics Conference Program.

Sandalcılar, A. (2012) Türkiye’nin BRIC Ülkeleriyle Ticari Potansiyeli: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı, *Journal of Yasar University*, 25(7), s.4164-4175

Simwaka, K. (2006) Dynamics of Malawi’s Trade Flows: a Gravity Model Approach, MPRA Working Paper, No. 1122.

Taylor, M. And Sarno, L. (1998), “The Behaviour of Real Exchange Rates during the Post-Bretton Woods Period”, *Journal of International Economics*, 46, s.281-312.

Tinbergen Jan (1962), “An Analysis of World Trade Flows: in *Shapingthe World Economy*, ed. by Jan Tinbergen, New York, The Twentieth Century Fund.

William H. Greene (2008), *Econometric Analysis*, New York Üniversitesi, Pearson Prentice Hall, s. 205-210.

Wooldrige, Jeffrey Marc (2003), *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*, Cambridge, The MIT Press.

World Investment Report, UNCTAD, 26 Haziran 2013.

Yerdelen Tatoğlu F., (2012a), *Panel Veri Ekonometrisi*, Beta Yayınları, İstanbul, 304s.

Yerdelen Tatoğlu F., (2012b), *Uygulamalı İleri Panel Veri Analizi Stata*, Beta Yayınları, İstanbul.

www.unctad.org.

www.timeanddate.com

www.tuik.org.tr.

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TOPLUMSAL VE SİYASAL DEĞİŞMENİN KENTSEL TEMELLERİ VE SİMGELENİŞİ: TÜRKİYE’DE KÜRT KİMLİĞİ VE DİYARBAKIR İLİŞKİSİ ÖRNEĞİ *

Ahmet Vedat KOÇAL **

Öz

Yerleşim yerlerinin, üstünde yaşayanların düşüncelerinin temsili ile ilişkilendirilmeleri ve onların simgeleri haline gelişleri, Tarih kadar eski bir gelenektir. İnsanların, yaşadıkları yerleri toplumsal ve siyasal gelişimleriyle ilişkilendirmeleri ve onlarla ifade etmeleri, günümüze dek devam eden tarihsel bir sürekliliktir. Bunun ilk nedeni, yaşanılan alanların coğrafi ve iklimsel özelliklerinden kaynaklanan üretim araçlarının, biçimlerinin ve ilişkilerinin, insanların yaşayışları ve dolaylı olarak düşünsel üretimleri üzerindeki etkileridir. Böylece, kentlerin geçmişleri ve kentleşme süreçleri, üzerlerinde yaşayan toplumların sosyo-ekonomik ve siyasal tarihçelerinin de izdüşümünü vermekte, kentsel geçmiş, toplumların siyasal tarihlerinin izlenebildiği bir belgeye dönüşmektedir.

Kentlerin, toplumsal özelliklerin ve siyasal yapının simgeleri haline gelişine örnekler, Türkiye’de de görülmektedir. Bu çalışmanın konusu olarak Diyarbakır’ın bu özelliği, benzer örnekler içerisinde dikkat çekicidir. Antik dönemden günümüze ilerleyen tarihsel köklerinin uzantısı üzerinde, Diyarbakır, üzerinde yaşanan toplumsal ve siyasal tarihin ifadesi olan verileri barındırmayı sürdürmektedir. Günümüze gelindiğinde, Kürt kimliğinin Türkiye sınırları içinde yaşayan kesiminin siyasal algısının ve örgütlenişinin merkezi olarak görünürlük kazanmaktadır. Bu durumun tarihsel temelleri olmakla birlikte, güncelliğinin nedenlerinden ilki, göç, kentleşme, ticaret gibi sosyo-ekonomik etkenlere dayalı bölgesel demografik merkezileşme ve metropolleşme eğilimi ile, Kürt kimliğinin sosyo-ekonomik ve siyasal değişiminin gözlem merkezini, bir nevi laboratuvarını oluşturmasıdır. Sonuç olarak, Diyarbakır, Kürt kimliğinin siyasal tarihinin ve bu kapsamda güncel gelişiminin ve değişiminin merkezini ve simgesel odağını oluşturmaya devam etmektedir.

Bu çalışma, Diyarbakır’ın, Türkiyeli Kürt kimliğinin siyasal gelişimini ve özellikle Küreselleşme sürecinde uluslaşmaya varan güncel dönüşümünü temsil etme ve simgeleme niteliğini, politik ekonomik analiz yöntemi altında, *göç, kentleşme, sınır ticareti ve siyasal değişim* etkenleri ışığında ele almak ve tartışmak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kent, Siyasal Temsil, Türkiye, Kürt kimliği, Diyarbakır.*

* Bu makale, 11-13 Mayıs 2016 tarihlerinde İstanbul Teknik Üniversitesi ve Kent Araştırmaları Enstitüsü tarafından, İTÜ Mimarlık Fakültesi’nde düzenlenen II. Kent Araştırmaları Kongresi’nde aynı başlıkla sunulan sözlü bildirinin yayınlanmamış tam metni olarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İİBF. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ahmetvedatk@gmail.com.

URBAN BASES AND SYMBOLIZATION OF THE SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATION DURING THE PROCESS OF GLOBALISATION: THE CASE OF RELATIONSHIP BETWEEN DIYARBAKIR AND KURDISH IDENTITY IN TURKEY

Abstract

The connection between settlements representing the ideas of people living on them and their becoming iconized is a tradition as old as history. The association of people with their own social and political developments and expressing them through where they live is a historical continuity. Firstly, it is about the impacts of production tools, types and relationships, caused by geographical and climatic characteristics. The histories of cities and their urbanization processes, therefore, reveal the socio-economic and political history of communities living on them, and urban history subsequently becomes a documental archive through which the political history of a society can be found out.

The cases in which cities become the icons of social characteristics and political structures can also be viewed in Turkey. This feature of Diyarbakır is especially noteworthy within this context. With its historical roots from ancient times to the present time, Diyarbakır continues to be a centre of the expression of social and political history. At present, it gains visibility due to its being the political and organizational centre of the Kurdish identity in Turkey. It is also a kind of laboratory functioning a centre of demographic centralization and metropolization based on socio-economic factors such as mass migration, urbanization and trade. As a result, Diyarbakır still continues to be the foci of the political history and scope of the recent developments and transformations of the Kurdish identity.

In this respect, this study will discuss the example of Diyarbakır as a centre of the representation and symbolization of the political development of the Kurdish identity by considering the recent transformations and socio-economic circumstances like nationalization, urbanization, border trade and political change in the light of the globalization process.

Keywords: *City, Political Representation, Turkey, Kurdish Identity, Diyarbakir.*

1. TARİHSEL ÇERÇEVE: Bir Uygarlık Birimi ve Simgesi Olarak Kent

İnsanların, yaşadıkları yerleri toplumsal ve siyasal gelişimleriyle ilişkilendirmeleri ve onlarla ifade etmeleri, günümüze dek devam eden tarihsel bir sürekliliktir. Bunun ilk nedeni, yaşanan alanların coğrafi ve iklimsel özelliklerinden kaynaklanan üretim araçlarının, biçimlerinin ve ilişkilerinin, insanların yaşayışları ve dolaylı olarak düşünsel üretimleri üzerindeki etkileridir. Bu tarihsel sürekliliğin en iyi örneği, kuşkusuz ‘kutsal kent’ inancıdır. Arkeoloji biliminin güncel verileri, özellikle Göbeklitepe kazısı, ilk merkezî yerleşimlerin, insanlık tarihinin erken devrelerinde, daha Neolitik aşamada tapınaklar çevresinde gelişmeye başladığını göstermektedir. Nitekim aynı bilimsel veriler, insanlığın ilk tarımsal üretim alanının da, Mezopotamya havzası ve özellikle Göbeklitepe çevresi olduğunu kanıtlamıştır. Göbeklitepe örneğinde olduğu gibi, hemen hemen tüm Tarih öncesi yerleşim kalıntılarında,

tapınağın, yerleşimin ve üretimin bir aradalığı, bu yapısal ilişkinin tarihsel sürekliliğini ve küresel yayılımını ortaya koymaktadır. Nitekim Tarih'in ilerleyen dönemlerinde, örneğin Atina, Sparta gibi Antik Grek sitesinin ve özellikle Roma'nın İlkçağ siyasal tarihindeki merkezî yerleri, temsil ettikleri çok tanrılı dinsel inançların kendilerine yükledikleri anlamla da bütünlüklü ve ilişkilidir. Daha sonra, tek tanrılı dinlerde 'Ziyaret-Hac' görevi ile *Kudüs*, *Roma* ve *Mekke* gibi, kente kutsallık atfının, inanç ilkeleri ile doğrudan ilişkilendirerek yapılması, yerleşimin, insanların düşünsel yaşamlarında giderek önem kazanışı sürecinin önemli görünümülerindendir. Hatta geleneksel İslâm tarihinde, Mekke'nin, barındırdığı Kâbe yapısı ile antik Arap kavimlerinin İslâm öncesi putperestlik inancıyla birlikte, aynı zamanda yılda birkaç kez düzenlendiği aktarılan panayır tanımı ile kavimler arası kervan ticareti faaliyetine de merkez oluşu özelliklerinin birlikte anılmasına yapılan vurgu, siyasal ile ekonomik üretimler arasındaki yapısal ilişkiselliğe bir başka iyi örnektir. İnsanların yaşadıkları alanlara yükledikleri anlamla, ekonomik üretim ve toplumsal yaşayış biçimleri arasındaki ilişkiye en iyi örneklerden biri, Rönesans sanatının ve biliminin doğduğu ve böylece Aydınlanma çağının kültürel merkezleri olan Floransa, Venedik, Cenova gibi kentlerin, aynı zamanda Avrupa ekonomisinin de Akdeniz ticaretine açılan merkez noktaları olan liman kentleri oluşudur. Bu kentlerdeki ticarî gelişim, üst-yapısında ürettiği kültürel ve siyasal değişme süreçleri ile feodalizmin ve dolayısıyla Klasik Avrupa'nın da sonunu simgelemektedir.¹

Sonuçta, kentsel geçmiş ve kentleşme süreçleri, toplumların siyasal tarihlerinin izlenebildiği bir belgeliğe dönüşmektedir. Örneğin, sadece Büyük Fransız Devrimi'nin merkezi oluşu ile değil, fakat 1871 Komünü gibi daha birçok gelişme ile Klasik Avrupa'dan Modern Avrupa'ya geçişteki yeri ve etkisi, Paris'e, Avrupa siyasal tarihinin başlı başına bir simgesi olma özelliğini kazandırmıştır. Bir başka Avrupalı örnek olarak *Berlin*, gerek Nazi yönetiminin başkenti olarak gerekse düşüşü ile II. Dünya Savaşı'nın ve savaşın sonucunda kendisini ikiye ayıran duvarın inşası ve yıkılması olayları üzerinden de, Soğuk Savaş'ın hem başlangıçlarının, hem de sonlarının simgesini oluşturmuştur. ABD Başkanı Kennedy'nin "Ben bir Berlinliyim!" sözü, ABD ile Avrupa'nın Doğu Bloku karşısındaki ittifakının simgelerinden biri olmuştur. Bir başka örnek olarak, 1956'da Çekoslovakya'da başlayan ve Sovyetler Birliği tarafından askerî yöntemle bastırılan, ardından Çekoslovakya'nın işgaline gerekçe gösterilen

¹ Akdeniz'in ve liman kentlerinin Avrupa uygarlığının gelişimi üzerindeki etkileri hakkında iki temel eser için bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz Dünyası*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990. Fernand Braudel vd., *Akdeniz, Tarih Mekân, İnsanlar ve Miras*, (Çev. Necati Erkurt), Metis Yayıncılık, İstanbul, 2015.

liberalleşme hareketleri, Siyasî Tarih'e 'Prag Baharı' adıyla kaydedilmiş ve Sovyetik Doğu Bloku'nun çözülmesine varan ve güçlü etkileri Türkiye solunda da görülen Sosyalist akım içindeki politik ve kuramsal tartışmaların da miladı olmuştur.

1.1. Türkiye'de Toplumsal ve Siyasal Tarih'in Kentsel Simgelenişine Örnekler

Kentin Siyasal Tarih'in ve bu kapsamda toplumsal yapının simgelenişi işlevi, Türkiye coğrafyası ve tarihi içerisinde de örneklenebilmektedir. Hatta, ve bu kapsamda, insanlık tarihi sürecinde kalıcı yerleşimin başlangıç alanının, Mezopotamya medeniyetinin izlerini taşıyan Güneydoğu Anadolu coğrafyası içinde yer aldığı, güncel Arkeolojik verilerle gösterilmiştir. Günümüz Türkiye coğrafyasına yayılı Antik Ege, Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerinin tarihsel mirası ve birikimi, Arkeoloji biliminin sağladığı veriler üzerinde, kentlerle simgelenmektedir. Efes, Milet, Pergamon, Truva gibi Antik Ege kent kalıntılarının yanı sıra, daha eskiye uzanan Alacahöyük, Çatalhöyük, Zeugma gibi kazı alanları da, Anadolu siyasal ve kültürel tarihinin kentsel mekân üzerinden yazımının ilk elde sayılabilecek örnekleridir.

Daha yakına gelindiğinde, kentin toplumsal ve siyasal tarihle ilişkili bir simge haline gelişinin en iyi örneklerinden biri, kuşkusuz İstanbul'un özelliğidir. *İstanbul*'un, yüzyıllar boyunca 'Payitaht' ve özellikle 'Der-Saadet- Mutluluk yeri' olarak adlandırılması, imparatorluğun başkenti ve saray kenti olması itibarıyla, sadece siyasal ve yönetsel merkezi oluşumu ile sınırlı değildir. Tipik bir despotik doğu rejimi olarak Osmanlı ekonomisinin de, toplumsal gelirin tek elde toplanmasına ve bürokrasi eliyle yeniden dağıtımına dayalı geleneksel işleyişinin merkezi oluşunun yanı sıra, özellikle Pera ticaret bölgesinin ve limanının deniz aşırı ticaretteki tarihsel yeri de, İmparatorluk ekonomisinin İstanbul'u merkezleştiren temel maddî etkeni göstermektedir.

Yine Osmanlı tarihi içerisinde ve özellikle modernleşme sürecinde, Akdeniz ticaretine eklenmesi ve bu kapsamda İngiltere, Fransa gibi sanayi merkezlerine hammadde aktarımı sağlayan Selânik ve İzmir limanlarının da birer ekonomik çekim merkezi olarak Osmanlı ekonomisinin ve toplumsal yapısının dış dünyaya açılışı ve eklenmesi sürecinin merkezleri haline gelerek yükselişleri, bu kentleri İstanbul'un yanı sıra, hatta 31 Mart isyanının bastırılması örneğinde olduğu gibi İstanbul'u geride bırakan ölçüde etkili birer merkez kılmıştır. Özellikle *Selânik*, II. Meşrutiyet'i hazırlayan ve gerçekleştiren toplumsal ve bürokratik aktörlerin ve olayların da merkezi olması bakımından sadece Osmanlı tarihinin son döneminin değil, aynı zamanda Cumhuriyet'e ilerleyen sürecin de tarihsel simgesini

oluşturmuştur. Selânik'in Kemalizm'in de kurucu zeminini oluşturan İttihat ve Terakki örgütü ve dönemleri ile olan belirleyici ilişkisi, bu ilişkinin en temel göstergelerinden biridir.²

İzmir'in ise, en az onun kadar etkili olmasına karşın Tarih yazımında Cumhuriyet'e kadar Selânik'e oranla belirgin olmayan siyasal etkisi ve önemi, Balkan Savaşları sonucunda kaybedilen Selânik'in işlevlerini ve bu kapsamda Mübadele yoluyla toplumsal aktörlerini de devralmak durumunda kalışıyla görünürlük kazanmıştır. Özellikle Batı Anadolu'nun verimli hinterlandına bağlanan limanı ve demiryolları bakımından Osmanlı-Türkiye ekonomisinin çıktığı sahası olma işlevini on yıllar boyunca tek başına sürdüren İzmir'in ayırt edici ekonomik tarihi, ülkenin siyasal tarihi içerisindeki ayrıcalıklı yerini de açıklamaktadır. Örneğin, Erzurum Kongresi'ndeki başlangıç anı itibarıyla Doğu Anadolu'da ve Ermeni devleti olasılığına karşı bir bölgesel hareketin çekirdeğinden doğan Bağımsızlık Savaşı'nın, zamanla ana askerî ve siyasî hedefi haline gelişi bakımından İzmir, bağımsızlık düşüncesinin simgesi olarak tanımlanmış ve o günden bu güne kullanılmıştır.

Osmanlı'nın yıkılışını izleyerek Bağımsızlık Savaşı boyunca ve Cumhuriyet'in kuruluşu sürecinde askerî, siyasal ve bürokratik merkeze dönüşen *Ankara* da, kentin siyasal simge olarak kurgulanışının ve kullanılmasının Türkiye'deki en iyi örneklerinden biridir. *Ankara*, neredeyse tüm Cumhuriyet tarihi boyunca, rejimin ve onun yürütücülüğündeki modernleşmenin ve uluslaşma politikasının mekânsal temsilini yüklenmiş ve sürdürmüştür. Yerel ekonomik kaynaklarının ve faaliyetlerinin sınırlılığı itibarıyla her ne kadar sadece siyasal ve bürokratik bir merkez niteliğinde görünse bile, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devredilen devletin geleneksel gelir üretim ve dağıtım işlevinin sürekliliği bakımından, İstanbul'un devamı olmakla birlikte, küresel ticaret ağlarına eklenme işlevini sürdüren İzmir'le birlikte ülkenin ekonomik merkezîliğinin siyasal ayağını oluşturmaktadır.

Küreselleşme sürecine gelindiğinde, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin yukarıda özetlenen İstanbul-Selânik-İzmir-Ankara merkezli ekonomi politiği boyunca unutulmuş taşra görüntüsünü yüklenen Anadolu'da, *Konya*, *Kayseri*, *Sivas*, *Gaziantep*, *Denizli* gibi orta ölçekli yerleşimler, küresel pazarın aldığı yeni biçimlere ve ilişkilere dayalı olarak, üretim

²Bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", [Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004], s.1-67; Ahmet Vedat Koçal, "Osmanlı Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri Bağlamında İttihatçılık: Jön Türklerden Cumhuriyet'e Türkiye'de Bürokratik Reform Geleneğinin Toplumsal Kaynakları", *İttihatçılık ve İttihat ve Terakki Uluslar arası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi, 17/(3). Cilt, 2014a, s.163-226.

kaynaklarının işlevselleşmesine sahne olmuştur. Özellikle dinsel cemaat-tarikat gibi toplumsal örgütlenmeler etrafında üretilen sosyal sermayenin ticarete aktarımıyla gerçekleştirilen üreticileşme-şirketleşme eğilimi, giderek yerel bir sermayenin birikimine ve büyümesine kaynaklık etmiştir. Bu yerel gelişmenin sadece bölgesel değil, giderek ulusal ekonomik büyümenin de motorları haline gelişi sürecinde bu kentler, sadece günlük dilde değil, akademik literatürde de ‘Anadolu Kaplanları’ adlandırılmasıyla anılır olmuşlardır (Koçal, 2016e).

1.2. Toplumsal Tarihin Kentsel Temsiline Bir Örnek Olarak Diyarbakır

1.3. Antikitede Diyarbakır

Günümüze ulaşan tarihsel veriler, Diyarbakır’ın antikiteden çok önceye, insanlık tarihinin başlangıcına uzanan tarihsel köklerinden bu yana, bulunduğu bölgenin merkezi olma özelliklerini barındırdığını belgelemektedir. Tarımsal üretime elverişli geniş ve sulak coğrafyası ve özellikle Doğu-Batı eksenli antik ticaret yolları üzerindeki konumuyla birlikte, ünlü surları ile çağa damgasını vuran saldırganlıklara karşı korunurluğu, Diyarbakır’ı eski çağlardan bu yana bölgesel bir merkez kılan temel tarihsel etkenlerdir. Bu bakımdan Diyarbakır, sadece bulunduğu yörenin değil, tüm insanlığın tarihsel seyrini örnekleyen ve açıklayan bir arşiv niteliğindedir.³

Diyarbakır, Antik dönemden günümüze birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Ön-Asya coğrafyasının merkezî yerleşim alanlarından biri olarak, bu kültürel çeşitlilik ve süreklilik mirasını yaşatmaktadır. Yöredeki insan varlığının tarihsel köklerinin M.Ö. 10.000-10.600 yıllarına, bir başka deyişle Neolitik çağa dek uzandığını göstermektedir. Hazro ilçesi sınırları içindeki bazı mağaralarda bulunan veriler, Yontma Taş Çağı’nı göstermektedir. Çayönü, Üçtepe höyükleri gibi birçok arkeolojik bulgular, yerleşik düzene geçişi ise, M.Ö.8 binli yıllara tarihlendirmektedir. *Girikihacıyan* buluntusu ise, ‘Gelişkin Köy’ diye tanımlanan ve İlk Kalkolitik Çağ’a özgülendirilen ilk tarımcı köy topluluklarının bir örneğidir. Eğil, Tarih öncesi çağların izlerini taşıyan mağaraları, antik çağdan kalan Asur Kalesi ve diğer yapıları

³ Diyarbakır tarihi hakkında iki kapsamlı eser için bkz. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1-2 Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Diyarbakır, 1998; Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, Kripto Kitaplar, Ankara, 2011.

ile, bilinmeyen uzak geçmişten bugüne uzanan tarihsel uygarlıklar geçişini somutlamakta, bu özelliği ile de, önemli bir kültür turizmi potansiyelini barındırmaktadır.⁴

1.4. Klasik Çağda Diyarbakır

Antik çağın ve öncesinin birikimiyle birlikte, Diyarbakır'ın ayırt edici kültürel özelliklerinden biri de, modernite öncesi kültürel çoğulculuğunu ifade eden ve günümüzde azalarak da olsa yaşatan mimarî mirasıdır. Sivil konut ve ticaret mimarîsinin yanı sıra, özellikle ibadethane çeşitliliği, günümüzde toplumsal temsiliyeti kalmamış geleneksel çok kültürlü-çok kimlikli sosyal yapıyı belgelemeye devam etmektedir.⁵

Uzak tarihsel tarihinin meydana getirdiği bu çok kültürlük-çok kimlikli kültürel birikimin içerisinde son ve en güncel öge, Diyarbakır'ın Kürt kimliği ile bütünlük gösteren ilişkisi ve bu bağlamdaki simgeselliğidir. Bu bağlamda Tarih'in uzak devirlerinde kökler arayan ve bu yönüyle bilimsel olmaktan çok politik nitelik taşıyan milliyetçi yazımlar arayan çabaların dışında, Kürt kimliğinin bir siyasal aktör, en azından saha olarak Tarih kayıtlarına girdiği ilk sahnelerden biri oluşu, Diyarbakır'ın Kürt kimliğinin tarihsel gelişimi içerisindeki simgesel yerinin ana rahmi değilse bile belirleyici kaynaklarından biridir. Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları arasındaki rekabet ve savaş tarihi süresince bu iki merkezî gücün arasındaki askerî çatışmaya saha olan coğrafyanın merkezi olarak Diyarbakır, gerek Safevîlerle, gerekse Osmanlılarla Kürtlerin ilk ilişkilerinin de tarihsel tanığı ve merkezi olmuştur. Bu kapsamda iki gücün hegemonik rekabetleri ve askerî seferleri esnasında yerel Kürt beylerinin konum alışları ve tanıklıkları, Kürt tarihinin yakın zamana özgülünen ilk siyasal verileri kabul edilmektedir. Özellikle Osmanlı Padişahı I. Selim ile yerel Kürt Beyi İdris-i Bitlisî arasında Diyarbakır'ın Osmanlılara iltihakını ve Osmanlı merkezinin yerel beylere bazı haklar ve ayrıcalıklar tanıyışını içeren uzlaşısı ve giderek Safevîlere karşı ittifak ilişkisi, Kürt kimliğinden

⁴ Bkz. Ahmet Vedat Koçal, “Kentsel Tarihin Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Çok Kültürlü Geçmiş ve Medeniyetler arası İletişim İlişkisi: Mardin ve Diyarbakır Örnekleri”, *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, 2014c, s.12-22; “Diyarbakır'ın Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Bir Kaynak Olarak Yerel Tarih Unsuru: Çok Kimlikli-Çok Kültürlü Medeniyet Mirası”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2016a.

⁵ Ahmet Vedat Koçal, “Çok Kültürlülük-Çok Kimliklilik Bağlamında Batı Merkezli Uygarlığın Çatışmacı Algısına Karşı Alternatif Bir Model Olarak ‘Doğu Uyumu’: Şark’a Şarktan Bakmak: Diyarbakır Örneği”, *Uluslararası Medeniyet Kongresi*, Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 2014d.

bir siyasal aktör olarak söz edilen ilk kayıtlardan biri olma özelliğindedir.⁶ Bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Diyarbakır'ı Beylerbeyliği, diğer deyişle Eyalet merkezi olarak ilanı ve kullanışı, kentin tarihinden getirdiği merkezî niteliğini sürdüren en güçlü etken ve müdahale olmuştur.

Yüzyıllar boyunca geçerliliğini koruyan Osmanlı 'Millet Sistemi' politikası süresince geleneksel kozmopolit niteliğini sürdürebilen ve bu haliyle bölgesel merkez olma özelliğini de elinde tutabilen Diyarbakır, Osmanlı'nın zayıflamasından zayıflatıcı etkenlerle bağımlı olarak etkilenmiş, Osmanlı modernleşmesi sürecinde sekülerleşmenin özellikle Balkan Savaşlarından ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra giderek Türkçü-ulusal bir nitelik kazanmasıyla birlikte, kozmopolit niteliğinin çelişkisi itibarıyla devletin merkezîleştirme-tekcî politikalarından olumsuz etkilenmeye başlamıştır. Bu kapsamda özellikle kentli nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan Ermenilerin yerel ayaklanmalarından ve nihayetinde İttihat ve Terakki döneminde uygulanan zorla göç ettirme-yerinden etme politikasından en çok etkilenen alanlardan biri olmuştur.⁷

1.5. Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır: *Türkleştirme ve Farklılaşma*

Cumhuriyet'in Kemalist kuruluşu sürecinde, Diyarbakır, Kemalist tek parti rejiminin uluslaş(tır)macı politikalarının en belirgin uygulama alanlarından biri olmuştur.⁸ İttihat ve Terakki iktidarı boyunca şehrin nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan gayrimüslimlerden, özellikle Ermeni halktan arındırılmış olması, buna imkân sağlayan temel verilerden biri olmuştur. Ermenilerden kalan malların ve ticarî faaliyetin devrinin kentli tüccarlarda olduğu gibi kırsal toplumda da uyandırdığı ilgi, daha sonra kentin geleceğini belirleyecek olan göçün temellerini atmıştır. Örneğin, Şeyh Sait İsyanı'nın ana hedefini oluşturması ve isyanın bastırılması ardından yargılamaların ve infazların Diyarbakır'da gerçekleştirilmesi, şehrin isyanın iki tarafı için de önemini ve psikolojik anlamını göstermektedir.

⁶ Bkz. Ahmet Vedat Koçal, "Osmanlı-Türkiye Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Aktörleri Bağlamında 'Türk'-Kürt İkileminin Doğuşu ve Kaynakları", *Tarihte Türkler ve Kürtler Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s.111-127, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014b.

⁷ Hilmar Kaiser, *Diyarbakır'da Ermeni Kıyımı*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015; Ferda Balancar (Der.), *Sessizliğin Sesi-2, Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

⁸ Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Kentli Ermeni kimliğinin bütünüyle tasfiyesinden sonra Kürtlerin kırsaldan kente, özellikle Diyarbakır'a göçleri karşısında Kemalist yönetimin temel politikası, Kürt kimliğinin kentleşmesini bastırmak, kent merkezlerini ise bir etno-kültürel eritme alanı ve aracı olarak kullanmak olmuştur. Şark Islahat Planı ve Mecburî İskân Kanunu, yer adlarının değiştirilmesi, yerel seçkin ailelerin göç ettirilmesi gibi uygulamalar, yerel nüfusun etnografik kompozisyonunu değiştirme düşüncesiyle geliştirilmiş ve o hedefle uygulanmıştır. Bu kapsamda, Dersim bölgesinde olduğu gibi bölgesel harekâtlarla kırsal alan mutlak askerî denetim altına alınırken, kent merkezlerinde Halkevleri, Halk Odaları, Türk Ocakları, liseler gibi araçların yaygınlaştırılmasıyla özellikle eğitim-kültür faaliyetleri yoğunlaştırılmıştır. Ne var ki, askerî güçle takviye edilen bu politikanın amaçladığı başarıya ulaşabildiğini söylemek imkânsızdır. Bunun en önemli nedeni, kuşkusuz, Devlet'in Kemalist kuruluş sürecinden sonra geçirdiği evrimin dönemsel özellikleri ve gündemleri içerisinde birbirinden farklılaşan politikalar üretmesidir. Bu politikalar, genel eğilimi ve sürekliliği itibarıyla, Kürt kimliğinin gelişiminin sorunsallaştırılması biçiminde genellenebilir ise de, istisnâî dönemler ve örnekler de yok değildir. Kürt siyasal hareketinin temsilindeki ilk yerel yönetim deneyimi, bu istisnâî örneklerden biridir. Diğer yandan, 12 Mart döneminde Sık Yönetim Mahkemeleri ve 12 Eylül askerî döneminde yaşanan Diyarbakır Cezaevi uygulamaları gibi başka örnekler de, Kürt kimliğinin siyasal belleğinin önemli kayıtları olarak Türkiyeli Kürt kimliğinin modern siyasal tarihinde Diyarbakır'la ilişkilendirilen ve böylece Diyarbakır'ı Kürt kimliğinin simgelerinden biri kılan önemli etkenler olmuştur.⁹ Sonuçta, Cumhuriyet'in tekil ulusal kimlik kurgusuna dayalı ulus inşa politikalarına karşı gelişen toplumsal ve etno-kültürel refleks, bizzat Diyarbakır'ın şahsında bir toplumsal temsiliyet kazanmış, Diyarbakır, giderek bir tür 'alternatif başkent' olarak belirme sürecine girmiştir. Nitekim günümüzde Kürt siyasal temsiliyetinin çatı örgütü işlevi yüklenen *Demokratik Toplum Kongresi*'nin de (DTK) Diyarbakır'da kuruluşu, ulus devletin üniter yapılanmasına alternatif siyasal merkezîleşmeye bir örnektir. Özellikle geç Cumhuriyet dönemini kaplayan küresel Soğuk Savaş sürecindeki politik radikalleşme ve toplumsal örgütlenme, Diyarbakır'ın bu ayırt edici özelliğini belirginleştiren temel etken olmuştur.

⁹ Bu konuda yapılmış bir saha araştırması için bkz. Esmâ Karakurt Acar, *Diyarbakır Örneğinde Etnik Kimlik Tartışmaları: Bir Söylem Analizi Çalışması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır ,2007.

1.6. Soğuk Savaş Sürecinde Diyarbakır: *Politikleşme ve Kopuş*

Yukarıda değinildiği üzere, Cumhuriyet, Osmanlı'dan devraldığı, Diyarbakır'ın bölgesel siyasal merkez niteliğini sürdürmüştür. Ancak, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sistem karşıtı toplumsal hareketlerin ve siyasal gelişmelerin baş gösterdiği 1960'lar süreci, Diyarbakır'ı da aynı yönde etkilemiş, önceki süreçten farklı olarak, şehrin sadece devlet örgütlenmesi ve politikası bakımından değil, muhalif hareketlerle de ilişkilmesi ve merkezîleşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu yeni gelişme, Cumhuriyet öncesinin ve kuruluş dönemlerinin etkisini koruyan miraslarıyla birleşince, Diyarbakır'ın bölgesel merkezîliğini güçlendirmiştir. Devletin yönetsel yerel örgütlenmesi dışında, çeşitli yasal ve yasa dışı Kürt örgütlenmelerinin yanı sıra, özellikle Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)¹⁰ gibi politik öğrenci örgütlenmelerinin de Diyarbakır merkezli kuruluşu, Türkiyeli Kürt kimliğinin modern siyasallaşma sürecinde Diyarbakır'ı merkez kılan önemli gelişmelerinden biri olmuştur. Diğer yandan, Bölgenin tek yüksek öğrenim kuruluşu olarak Dicle Üniversitesi'nin kuruluşu, ülkenin genelinde gündemi belirleyen gelişme olarak öğrenci hareketlerinde Diyarbakır'ın bölgesel merkezîleşme sürecinin önemli etkenlerinden bir başkası olmuştur.

12 Mart 1971 askerî darbesini takiben ülkenin her yanında, ama özellikle Kürt coğrafyasında kurumsallaştırılan yarı askerî Sıkıyönetim rejiminin bölgesel işlevi Diyarbakır merkezli yürütülmüştür. Özellikle Sıkıyönetim mahkemelerinde görülen yargılamalar ve bu kapsamda özellikle DDKO davaları, Kürt kimliğinin devlet tarafından sorunsallaştırılmasının ve hatta 'yok' kabul edilmesi politikalarının bu dönemde sürdürüldüğünün belgelerini barındırmaktadır.¹¹ 1980'li yıllar boyunca uygulanan ve Kürt coğrafyasının tümünü kapsayan Olağanüstü Hal rejiminin yönetsel merkezi olarak Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nin de Diyarbakır'da kurulması, bu politikanın sürekliliği niteliğindedir.

Diğer yandan, aslında Soğuk Savaş süresince kapitalist Batı ve Sosyalist Doğu küresel blokları arası rekabet gündemi içerisinde, çevre ülkelerde Sosyalizm'in yayılımına karşı Nato savunma konsepti kapsamında geliştirilen ve 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de yükselen sol politik dalgaya karşı bir önlem olarak özellikle 12 Mart-12 Eylül askerî dikta dönemleri

¹⁰ Gökhan Çal, *Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) Deneyimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014; Selin Yeleser, *Türkiye'de Kürt Solunun Olusumunda Bir Dönüm Noktası: Devrimci Doğu Kültür Ocakları (1969 – 1971)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.

¹¹ Bkz. Toplum ve Kuram Dergisi, "Kürt Meselesinin tarihi ile Yüzleşmek: DDKO Dava Dosyasında Türk Milliyetçiliği-Irkçılığı", *Toplum ve Kuram*, Sayı 2, s.239-247.

sürecinde yoğun biçimde uygulanan kitlesel yıldırma politikası bağlamında yoğun devlet şiddeti kullanımının sayısız örneklerinden biri olan Diyarbakır Cezaevi’ni o süreç içerisinde farklı ve dikkat çekici kılan, ayrılıkçı Kürt hareketi tarafından, bir politika-propaganda aracı olarak sadece örgütsel değil, toplumsal kimlikle ve tarihle ilişkilendirildiği biçimde yeniden inşa edilmesi ve kullanımınıdır. Buna göre, cezaevindeki yoğun şiddet kullanımı ve işkenceler, muhataplarının politik-örgütsel faaliyetleri değil, Türk milliyetçisi söylemleri ve özellikle Kürt diline ilişkin yasakçı uygulamaları itibarıyla¹² doğrudan Kürt kimlikleri dolayısıyla idi. Böylece örgütün söylemleri ve politikaları, Devlet-örgüt ikileminden çıkarılıp, devlet-kimlik ikilemine taşınmış ve kimlikle özdeşleştirilmiş oluyordu. Bu bağlamda, ayrılıkçı Kürt militanlarının Diyarbakır Cezaevi deneyimlerinin kitlesel yayımı ve kuşaktan kuşağa aktarımı, Kürt milliyetçiliğinin toplumsal örgütlenişinde belirleyici, bu açıdan kullanışlı bir unsur olmuştur. Özellikle, militanların yoğun şiddete karşı gerçekleştirdikleri açlık grevleri, intihar gibi eylemler, özellikle bedenlerini ateşe vererek intihar eylemi gerçekleştiren dört militanın anlatımına, pkk örgütünün propagandası içerisinde, kurucu bir işlev yüklenmiştir.¹³ Örneğin, Diyarbakır Cezaevi deneyimine dair bir tanıklık, “genç olsaydım, oraya girmemek için dağa çıkardım” diyerek (Cemal, 2009: 5) bu saptamayı doğrulamaktadır.

Diğer taraftan, 1977 yılında, bağımsız görünen fakat Kürt siyasal hareketi tarafından desteklendiği bilinen Mehdi Zana’nın Belediye Başkanı seçilmesi, Diyarbakır’ın, Kürt siyasetinin Türkiye siyasal sistemi ve yönetsel yapısı içerisinde ilk yasal temsiliyeti olması bakımından, sadece Kürt kimliğinin değil, Türkiye’nin siyasal tarihi içerisinde tarihsel önemde bir gelişme olmuştur. Nitekim 12 Eylül darbesinden sonra, Kürt siyasal hareketini temsil eden partilerin kapatılmasına varan yargulamalara dayanan nedenlerle verilen on yıl kadar bir aranın ardından Diyarbakır’ın yerel yönetiminin Kürt siyasal hareketinin temsiliyeti tarafından yürütülmesi ve Kürt siyasal hareketinin genel ve yerel seçimlerden yerel seçmenin yarısından fazlasının oyunu alarak yasama meclisinde de çoğunlukla temsiliyeti bir süreklilik halini almıştır.

¹² Bkz. Welat Zeydanlıoğlu, Welat “Diyarbakır Askeri Cezaevinde İşkence ve Türkleştirme”, *Toplum ve Kuram*, (8), 2013, s.183-200.

¹³ Cengiz Güneş, *Türkiye’de Kürt Ulusal Hareketi, Direnişin Söylemi*, (Çev. Eflâ-Bariş Yıldırım), Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s. 216-217.

1.7. Küreselleşmede Diyarbakır: *Yerel Kapitalistleşme Süreçleri- Göç, Kentleşme ve Sınır Ticareti*

1990'lı yıllarda, Kürt sorunu kapsamında askerî çatışma ve devletin güvenlik politikaları gündemi içerisinde kırsal alanın boşaltılması sürecinde uygulanan köy kaldırma, yayla yasakları gibi uygulamalar, coğrafyası itibarıyla esas yerleşim özelliği kırsal olan bölgesel nüfusu kentlere itmeye zorlamıştır. Zorunlu göçün en önemli bölümü, göç edenlerin ekonomik niteliklerinin ve varlıklarının sınırlılığı itibarıyla kırsaldan yakın bölge kentlerine yönelik gerçekleşmiştir. Bu süreçte küçük ölçekli bölge kentleri, artan nüfusun yerleşim ve yaşam ihtiyaçlarının karşılanmasının aciliyeti bakımından özellikle konut, altyapı, ticaret ve kentsel hizmetler bakımından hızlı büyüyen bir ekonomik faaliyetin alanı haline dönüşmüşlerdir. Bu ekonomik faaliyetin ürettiği emek istihdamı, kente yönelik kırsal göçün bir çekici nedenini daha oluştururken, diğer yandan sermaye ihtiyacı da, ekonomik üretimin ve dolayısıyla yatırımın yönünün tarımdan ticarete evrilmesine neden olmuştur.¹⁴

Diğer yandan, Kuzey Irak pazarıyla karşılıklı üretim-tüketim bağımlılıklarına dayalı ticarî ilişkiler üstünde gerçekleşen bölgesel ekonomik değişim, aynı hızla ilerleyen kentleşme sürecinin de maddî altyapısını oluşturmaktadır.¹⁵ Özellikle sınır ticareti ile biriken sermayenin meydana getirdiği zenginleşmenin sonucu olarak beliren toplumsal farklılaşmanın ve bu kapsamda, yükselen orta sınıflaşmanın üst yapıya yansımaları, yerel kültürü ve siyaseti de biçimlendirmektedir.¹⁶ Sonuçta, Kente ve yurt dışına göçle oluşan demografik, toplumsal ve

¹⁴ Ahmet Vedat Koçal, “Bir Siyasal Değişim Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiğinin Etkileri”, *Lisansüstü Göç Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özet Kitabı*, s. 21-22, Ege Üniversitesi, İzmir, 19-23 Nisan 2013; “Bir Siyasal Değişim Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiği Örneği- Nedenler ve Sonuçlar”, *İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi*, Göç Özel Sayısı-II, 2015a, s. 214-241.

¹⁵ Bkz. Ahmet Vedat Koçal, “Kuzey Irak’la Sınır Ticaretinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne Etkileri Bağlamında Kentleşmenin Ekonomi Politikası”, *I. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı*, s.55-65; “Küreselleşme Sürecinde Toplumsal ve Siyasal Değişimin Kentsel Temelleri ve Simgelenişi: Türkiye’de Kürt Kimliği ve Diyarbakır Örneği”, *II. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 11-13 Mayıs 2016b.

¹⁶ Bkz. Ahmet Vedat Koçal, “Siyasal Değişimin Toplumsal Temelleri Bağlamında Ortadoğu’da Değişim Sürecinin Türkiye’ye Yansımaları: *Ulus Devletten Çoğulcu Sivil Topluma Geçişte Ortadoğu İlişkilerinin Rolü*” II. Uluslararası Ortadoğu’da Siyaset ve Toplum Kongresi Bildiri Kitabı, Sakarya Üniversitesi, Adapazarı, 2014, s.11-12; “Küreselleşme ve Yerel Ekonomi İlişkileri Bağlamında Kuzey Irak’la Sınır Ticaretinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne Sosyo-Ekonomik Etkileri” *V. Ulusal Yerel Ekonomiler Kongresi Bildiri Kitabı*, 2013.

ekonomik değişme süreçleri, siyasal değişimi de kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir. Üretim araçları, biçimleri ve ilişkileri bakımından kırsal tarım toplumundan kentli sanayi toplumuna geçiş, özetle kapitalistleşme ve kentleşme olgusu, bölgedeki sosyo-ekonomik alt-yapıyı ve onun üzerinde toplumsal, kültürel, siyasal ve benzeri üst-yapıları oluşturan ve biçimlendiren dinamikleri de aynı yönde yeniden yapılandırmaktadır. Politik alan, sosyo-ekonomik alt-yapıdaki değişimlere bağımlı olarak biçimlenmekte ve dönüşmektedir.¹⁷

Nüfusun kentleşmesiyle birlikte ekonomik alanda sermaye birikiminin ve dolaşımının çarpıcı ölçüde artışının toplumsal etkilerinin birleşmesi, Kürt nüfusunda Cumhuriyet'in bölgesel eşitsiz kapitalist gelişime dayalı ekonomi politiğinin bir sonucu olarak daha önce görece belirginliğe kavuşmamış olan orta sınıfı genişleterek, toplumsal merkezîyeti değişikliğe uğratmaktadır. Bu gelişme de, statükonun sürmesinde çıkarı bulunan bir grup yaratmaktadır (Kirişçi ve Winrow, 2011: 155). Bu kapsamda, Sur semti örneğinde olduğu gibi eski kent merkezi ticarî bir alan olarak kurgulanıp bu kurguya göre yeniden inşa edilirken ve bu kapsamda alt gelir grubuna özgü konutsal yerleşimden arındırılırken, konutsal alan ise, *Kayapınar, Diclekent, Dicle Vadisi* örneklerinde gözlemlendiği gibi çoğunluğunu kente yakın eski köylerin oluşturduğu alanların imara açılmasıyla üretilen ve orta-üst gelir grubuna özgülünen kapalı site biçimli yeni yerleşim sahalarına kaymaktadır. Bu haliyle, Diyarbakır'da da kentsel büyüme ve dönüşüm, sosyolojik bir kavramsal ve kuramsal alan olarak 'Soylulaştırma' tanımına uygun biçimde, yerel toplumsal yapının ekonomik farklılaşmasını mekânsal olarak göstermekte, ve bu bağlamda kapitalist anlamda sınıfsal ayrışmayı işaret etmektedir (Koçal, 2016c). Böylelikle, ekonomik gücü, dolayısıyla siyasal öncülüğü ve sözcülüğü giderek ele alan orta sınıflaşmanın ekonomik faaliyetinin tüketim merkezli oluşu¹⁸ ve buna karşılık, bölgesel üretimin yok denilecek düzeyi itibarıyla tüketim ekonomisinin neredeyse bütünüyle Türkiye pazarına bağımlılığı, yeni orta sınıfın siyasal karakterini, Türkiye ile bütünleşmeci eğilimde biçimlendirmektedir. Bu nedenle, orta sınıflaşmanın siyasal taleplerinin statükocu niteliği, Kürt kimliğinin siyasal temsiliyetini de aynı yönde

¹⁷ Bkz. Ahmet Vedat Koçal, "Aşiretten Uluslaşmaya Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Kürt Kimliğinin Toplumsal Evrimi: Göç, Sınır Ticareti, Kentleşme ve Siyasal Değişme, *14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, s.264 Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 2015b; "Küreselleşme Sürecinde Diyarbakır'da Sosyo-Ekonomik Değişim Süreçleri: Göç, Kentleşme ve Sınır Ticareti", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2016d.

¹⁸ Bkz. Mehmet Atlı, "Kürt Orta Sınıfların Mekânsal Teşekkülü: Diyarbakır Diclekent'in Dönüşümü Örneği", *Birikim*, Sayı 306, 2014.

etkilemekte, 1980 öncesindeki çıkış noktasını ifade eden, Türkiye’den ayrılarak bağımsız bir Sosyalist devlet kurma amacının pratik geçerliliğini ve böylece toplumsal etkisini yitirmesine neden olmaktadır.

Kapitalist kentleşme süreçleri, kentsel nüfusu ve alanı büyüten boyutları bakımından metropolleşme aşamasına ilerlemiştir. Örneğin, bu süreçte Diyarbakır’ın nüfusu, sayılan veride bir milyona yaklaşmış, sayılamayan ölçekte ise bir milyonu geçmiştir. Yoğun göçün neden olduğu yoğun arsa ve konut talebi ise, arsa ve konut fiyatlarını önemli ölçüde yukarı çekmektedir. Yerel yönetimlerin hızlı kentleşme süreçleriyle bağımlı imar politikaları da yerel toplumun ekonomik, kültürel ve ekonomik bütünleşme süreci üzerinde çarpan etkisi üretmektedir.¹⁹ Örneğin yerel yönetim kurumlarının ve kent merkezinde bazı toplum kullanım alanlarının, ‘Qamişlo’ Bulvarı örneğinde olduğu gibi resmî olarak Kürtçe isimlendirilmeleri, hatta devletin kurucu ideolojisi ve tarihi ile açıkça çelişmesine karşın Şeyh Sait Meydanı, Musa Anter Caddesi gibi yeniden adlandırmalar, Kürt kimliğinin kamusal görünürlük kazanma sürecinde kentsel temsil ve simgeleşme işlevine en iyi örnekler olmaktadır.

Bu süreçte, Kürt kimliğinin, üstündeki dağlık coğrafyadan kaynaklanan geleneksel toplumsal örgütlenme biçimi olarak aşiret yapısı giderek çözülmekte, kentsel odak, geleneksel farklılıkları ve aidiyetleri modernitenin erozyonuna uğratarak, ortak ulusal kimlik çevresinde bütünleştirmektedir. Farklı coğrafi, etno-kültürel köklerden, ekonomik katmanlardan gelen kitlelerin günlük hayatın anlık ağları içerisinde karşı karşıya gelişleri, yeni toplumsal ilişkiler ve iletişim bütünlüğü üzerinde giderek yeni ve kentli bir merkezîleşmenin temellerini atmaktadır. Bu kapsamda bir örnek olarak Diyarbakır’ın Kürtçe adlandırılmasında kullanılan ‘Amed’ deyimini, bir kültürel duyarlılığın konusu olmaktan öteye geçerek, giderek bir toplumsal bütünlüğün simgesi ve hatta nesnesi haline gelmektedir. Bu haliyle ‘Amed’ sözcüğü ve onunla simgelenen Diyarbakırlı kimliği, Türkiye coğrafyasının diğer alanlarında olduğu gibi sadece ‘memleket’ söylemleri bir yerel oydaşımı, benzeşmeyi değil, daha geniş olarak toplumsal kimlik üzerindeki ortaklaşmayı ifade etmektedir.²⁰ Buna bir örnek olarak, Amedspor futbol kulübü, salt futbol taraftarlığının değil, ulusal bir kimliğin simgesi olarak

¹⁹ Bkz. Fırat Genç, *Beton Siyaseti: Mekânın Toplumsal Üretimi, 1999-2014*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2014.

²⁰ Bu konuyu işleyen bir çalışma için bkz. Muna Güvenç, “Constructing Narratives of Kurdish Nationalism in the Urban Space of Diyarbakır, Turkey”, *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 23/(1), 2011, s.25-40.

algılanmakta ve desteklenmektedir. Newroz²¹ bayramlarının kutlanışında bölgesel merkez olarak Diyarbakır'ın tercih edilmesi ve kutlamanın Kürt siyasal hareketinin ana akımını oluşturan siyasal parti tarafından düzenlenişi ile yerel toplumun siyasal katılımının ve Kürt siyasal hareketine desteğinin ölçütü olarak kabulü de, Diyarbakır ile Kürt kimliği arasında simgesellik ilişkisine bir başka örnektir. Bu haliyle, Diyarbakır'ın Kürt kimliğiyle ilişkisinde gözlenen kimliğin mekânsal temsili ve giderek simgeleşme eğilimi, bulunduğu etno kültürel coğrafyanın Osmanlı'dan bu yana süregelen ve özellikle *Türkleştirme* temalı İttihatçılık-Kemalizm dönemlerinde belirginleşen tarihsel yerel kolonileşme sürecinin tersine evrilimi olarak değerlendiren bir yaklaşımın²² argümanı olarak da işlevsellik kazanmaktadır. Nitekim Türkiye ana akım basınında Diyarbakır'ın genelin ötesinde mutlaklığa varan ölçüde görünümü ve kullanımını da, bu tespiti doğrular niteliktedir (Keçeli ve Sarıusta, 2013). Bu kapsamda, Diyarbakır'la ilgili 'haber'lerin üretiminde ve sunumunda, konu olarak polisiye olaylarda seçici davranılmakta, bu tür olaylara ilişkin haberler, Diyarbakır'la ilişkileri bakımından genelleyici ve süreklileştirici bir biçimde ve içerikte verilmektedir. Böylece, güvenlik sorunsalı, bölgeye özgü Kürt sorunu ve Kürt kimliği ile ilişkilendirilmekte, kamuoyunun bilincinde, Kürt kimliği ile kamu düzeninin bozulması ve suç arasında bir mantık bağı, psikolojik bağıntı kurulmuş olmaktadır. Yine benzer biçimde, dizi programlarında, Güneydoğu Anadolu bölgesinde günlük yaşayış, aşiret ve feodal-geleneksel geniş aile ilişkileri merkezinde işlenmekte, kan davaları, aile husumetleri gibi örnekler etrafında, küreselleşme süreciyle ve kentleşmeyle gelişen modern gerçekliğe aykırı kurgulanmış geri toplumsal yapı ve yaşayış, zihinsel planda bölgeselleştirilmektedir. Ne var ki, bölgesel ve yerel basın, ekonomik ve teknik kapasitesi, ulusal basının ürettiği bu algıya alternatif üretmekte yetersiz kalmaktadır (Koçal ve Güzelsoy, 2013).

²¹ İlkel tarım toplumuna özgü üretim biçimi kapsamında baharın, dolayısıyla yağmur mevsiminin gelişini haber verdiği dair mistik inançla ilişkilendirilen bu geniş coğrafyalı ve antik kültürel gelenek, modern Kürtler arasında, zalim bir krala karşı bir demircinin direnişini anlatan bir mitolojik öykü ile ilişkilendirilerek, Kürt kimliğinin siyasallaşması kapsamında, özellikle ulus devletin üniter kimlik algısına ve buna dayalı vatandaşlık hukukuna karşı bir politik muhalefet anlatısı olarak değerlendirilmektedir (Delâl, 2005; Tayanç, 2015). Bu konuda bir eser için bkz. Yücel Demirer, *Tören, Simge, Siyaset, Türkiye'de Newroz ve Nevruz Şenlikleri*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012.

²² Örnek bir metin için bkz. Zeynep Gambetti, "Decolonizing Diyarbakir: Culture, Identity and the Struggle to Appropriate Urban Space", [Kamran Asdar Ali and Martina Rieker (Eds), *Comparing Cities: The Middle East and South Asia, Karachi*, Oxford University Press, 2010], s. 95-127.

Sonuçta, Diyarbakır'ın Küreselleşme sürecindeki seyrini betimleyen temel gelişme, yükselen sermaye birikimi ve dolaşımı üzerinden ülkesel ve onun üzerinden küresel kapitalist pazara eklenme imkânlarına erişen toplumsal yeniden yapılanma sürecidir. Nihayet dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz'ın “Avrupa Birliği'nin yolu Diyarbakır'dan geçer” sözü ve daha sonra yine Başbakanlığı döneminde Recep Tayyip Erdoğan'ın “Yeni Ortadoğu Projesi içinde Diyarbakır bir yıldız olacaktır” sözleri, kentin küreselleşme sürecinde eriştiği küresel kent statüsüne ilişkindir. Son erimde, Unesco'nun Diyarbakır Surları ile ilgili aldığı ‘İnsanlığın Ortak Kültürel Mirası Statüsü ve Koruma’ kararı da bu durumun ifadesi olmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak, Diyarbakır, modern Türkiye tarihi boyunca ve özellikle Küreselleşme sürecinde Kürt kimliğinin siyasal tarihinin ve bu kapsamda güncel gelişiminin ve sosyo-ekonomik değişiminin mekânsal merkezini ve böylece simgesel odağını oluşturmaktadır. Diyarbakır'ın Kürt kimliği ile özdeşleşme ve ona ilişkin simgeleşme niteliği, kentleşme süreçlerine bağlı olarak, bölgesel nüfusun ekonomik çekim merkezi oluşu ve bu ekonomi politik temelde Kürt kimliğinin, geleneksel ekonomik, etno-kültürel ve siyasal farklılıklarını aşındıran bir bütünleşme eğiliminin kentsel merkezîleşme odağını oluşturuşu ile ilgilidir.

KAYNAKÇA

Acar, Esmâ Karakurt (2007), *Diyarbakır Örneğinde Etnik Kimlik Tartışmaları: Bir Söylem Analizi Çalışması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atlı, Mehmet (2014), “Kürt Orta Sınıfların Mekânsal Teşekkülü: Diyarbakır Diclekent'in Dönüşümü Örneği”, *Birikim*, Sayı 306, 2014.

Aydın, Delâl (2005) *Türkiye'de Kürtleri Mobilize Etmek: Bir Mit Olarak Newroz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Balancar, Ferda (Der.) (2012), *Sessizliğin Sesi-2, Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.

Beysanoğlu, Şevket (1998) *Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1-2, Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Braudel, Fernand (1990), *Akdeniz Dünyası*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: Eren Yayıncılık.

Braudel, Fernand vd., (2015), *Akdeniz, Tarih Mekân, İnsanlar ve Miras*, (Çev. Necati Erkurt), İstanbul: Metis Yayıncılık.

Çal, Gökhan (2014), *Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) Deneyimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirer, Yücel (2012) *Tören, Simge, Siyaset, Türkiye’de Newroz ve Nevruz Şenlikleri*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Çiçek, Cuma (2013), “Devlet Kudretinin İnşası ya da Şark’ın Islahı: Kürt Bölgesinde Cumhuriyet’in İlk 10 Yılı”, içinde B. Doğan (Ed.) *Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 334-351.

Gambetti, Zeynep (2010), “Decolonizing Diyarbakir: Culture, Identity and the Struggle to Appropriate Urban Space”, [Kamran Asdar Ali and Martina Rieker (Ed.), *Comparing Cities: The Middle East and South Asia, Karachi*, Oxford University Press], s. 95-127.

Genç, Fırat (2014), *Beton Siyaseti: Mekânın Toplumsal Üretimi, 1999-2014*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap tarihi Enstitüsü.

Güldoğan, Vedat (2011) *Diyarbakır Tarihi*, Ankara: Kripto Kitaplar.

Güneş, Cengiz, (2013), *Türkiye’de Kürt Ulusal Hareketi, Direnişin Söylemi*, Çev. Eflâ-Barış Yıldırım, Dipnot Yayınları, Ankara.

Güvenç, Muna (2011), “Constructing Narratives of Kurdish Nationalism in the Urban Space of Diyarbakır, Turkey”, *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 23/(1), s.25-40.

Kaiser, Hilmar (2015), *Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Keçeli, Arif, Faruk Sarıusta (2013) “Medya Alışkanlıkları ve Kent Algısı İlişkisi Üzerine Bir Deneme: Diyarbakır Örneği”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/(2), s.327-346.

Kirişçi, Kemal, G. M. Winrow (2011), *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, 6. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Koçal, Ahmet Vedat (2013), “Bir Siyasal Değişim Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiğinin Etkileri”, *Lisansüstü Göç Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özet Kitabı*, s. 21-22, Ege Üniversitesi, İzmir, 19-23 Nisan 2013;

Koçal, Ahmet Vedat (2014a), “Osmanlı Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri Bağlamında İttihatçılık: Jön Türklerden Cumhuriyet’e Türkiye’de Bürokratik Reform Geleneğinin Toplumsal Kaynakları”, *İttihatçılık ve İttihat ve Terakki Uluslararası Sempozyumu, Bildiri Kitabı*, VIII. Dizi, Sayı 17, 3. Cilt, s.163-226, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Koçal, Ahmet Vedat (2014b),“Osmanlı-Türkiye Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Aktörleri Bağlamında ‘Türk’-Kürt İkileminin Doğuşu ve Kaynakları”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s.111-127, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Koçal, Ahmet Vedat (2014c), “Kentsel Tarihin Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Çok Kültürlü Geçmiş ve Medeniyetler arası İletişim İlişkisi: Mardin ve Diyarbakır Örnekleri”, *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, s.12-22.

Koçal, Ahmet Vedat (2014d), “Çok Kültürlülük–Çok Kimliklilik Bağlamında Batı Merkezli Uygarlığın Çatışmacı Algısına Karşı Alternatif Bir Model Olarak ‘Doğu Uyumu’: Şark’a Şarktan Bakmak: Diyarbakır Örneği”, *Uluslararası Medeniyet Kongresi*, Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 17-19 Ocak.

Koçal, Ahmet Vedat (2015a), “Bir Siyasal Değişme Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiği Örneği- Nedenler ve Sonuçlar”, *İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi*, Göç Özel Sayısı-II, s. 214-241.

Koçal, Ahmet Vedat (2015b), “Aşiretten Uluslaşmaya Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Kürt Kimliğinin Toplumsal Evrimi: Göç, Sınır Ticareti, Kentleşme ve Siyasal Değişme, *14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, s.264 Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Koçal, Ahmet Vedat (2016a), “Diyarbakır’ın Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Bir Kaynak Olarak Yerel Tarih Unsuru: Çok Kimlikli-Çok Kültürlü Medeniyet Mirası”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 2-5 Kasım, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

Koçal, Ahmet Vedat (2016b), “Küreselleşme Sürecinde Toplumsal ve Siyasal Değişmenin Kentsel Temelleri ve Simgelenişi: Türkiye’de Kürt Kimliği ve Diyarbakır Örneği”, *II. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 11-13 Mayıs 2016.

Koçal, Ahmet Vedat (2016c) “Bir Soylulaştırma Örneği Olarak Diyarbakır’da Toplumsal Değişme ve Kentsel Dönüşüm İlişkisi: Yerel Kapitalistleşme Süreçlerinde Sınıfsal Ayrışmanın Mekânsal Temsili”, 8. *Ulusal Sosyoloji Kongresi*, 1-3 Aralık, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Koçal, Ahmet Vedat (2016d) “Küreselleşme Sürecinde Diyarbakır’da Sosyo-Ekonomik Değişim Süreçleri: Göç, Kentleşme ve Sınır Ticareti”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 2-5 Kasım, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

Koçal, Ahmet Vedat (2016e) “İktisat-Siyaset Bütünlüğü Bağlamında Bir Toplumsal ve Siyasal Dönüştürücü Olarak Ekonomik Girişim: Türkiye’de Yerel Kalkınma ve Sosyal Sermayenin Ticarileşmesi Süreci: Anadolu Kaplanları ve Muhafazakârlık İlişkisi Örneği”, *Uluslararası İslâm Finansı ve Ekonomisi Kongresi Bildiri Özet Kitabı*, s.78-79, Sakarya Üniversitesi ve Durham University, 1-3 Eylül, İstanbul.

Koçal, Ahmet Vedat, Hakan Güzelsoy (2015) “Medya ve Siyaset İlişkileri Bağlamında Basının Bilinç Oluşturma İşlevi: Türkiye Ana Akım Medyasında Diyarbakır ve Dicle Üniversitesi İmajı”, 12. *Ulusal Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Öğrencileri Kongresi*, 13-15 Mayıs, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Tayanç, Mehmet (2015) “Kimlik Oluşturma Aracı Olarak “Nevruz-Newroz” Şenlikleri, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (3), s.1-6.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin (2004), “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, içinde, *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.1-67.

Toplum ve Kuram Dergisi, (2009), “Kürt Meselesinin tarihi ile Yüzleşmek: DDKO Dava Dosyasında Türk Milliyetçiliği-Irkçılığı”, *Toplum ve Kuram*, Sayı 2, s.239-247.

Yeleser, Selin (2011), *Türkiye’de Kürt Solunun Oluşumunda Bir Dönüm Noktası: Devrimci Doğu Kültür Ocakları (1969 – 1971)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Zeydanlıoğlu, Welat (2013), “Diyarbakır Askeri Cezaevinde İşkence ve Türkleştirme”, *Toplum ve Kuram*, (8), s.183-200.

TÜRKİYE’DE HÜKÜMET SİSTEMİ ARAYIŞLARINA HALKIN BAKIŞI: DİYARBAKIR ÖRNEĞİ*

Yılmaz DEMİRHAN**

Özkan ADIGÜZEL***

Öz

Bu çalışma Türkiye’de hükümet sistemi arayışları ve bu arayışlar kapsamında gündeme gelen hükümet modellerine Diyarbakır örneği üzerinden halkın bakışını konu almaktadır. Çalışma Haziran 2016’da Diyarbakır Bağlar, Kayapınar, Sur ve Yenişehir ilçelerinde 1500 kişi ile yüz yüze ve çoktan seçmeli olarak yapılan bir alan araştırmasının verilerini esas almaktadır. Bu çerçevede önce çalışma için teorik bir çerçeve oluşturmak amacıyla hükümet sistemleri hakkında bilgi verilmiş, ardından Türkiye’de hükümet sistemi ve tartışmaları değerlendirilmiş, son kısımda ise alan araştırmasının sonuçları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:Hükümet sistemleri, Türkiye, Başkanlık, Cumhurbaşkanlığı, Diyarbakır

PUBLIC OVERVIEW OF THE GOVERNMENTAL SYSTEM SEARCHES IN TURKEY: DIYARBAKIR SAMPLE

Abstract

This study investigates with the search for the government system in Turkey and the view of the people from the Diyarbakir sample to the governmental models coming into the scope of these searches. This study is based on face-to-face and multiple-choice field survey of 1,500 people in Diyarbakir city and Bağlar, Kayapınar, Sur and Yenişehir districts conducted in June 2016. In this framework, information was given about government systems in order to establish a theoretical framework for the study, then the government system and its discussions in Turkey were examined and in the last part the results of the field research were analyzed. .

Keywords: Government systems, Turkey, Presidency, Presidential Office, Diyarbakir.

GİRİŞ

Hükümet sistemleri insanların istek ve ihtiyaçlarını gidermek üzere ortaya çıkan ve tarihsel süreç içerisinde gittikçe kurumsallaşan, nihai aşamada ise en büyük siyasal, toplumsal ve ekonomik örgütlenmelerden biri olan devletin yönetimine ilişkin bir konudur. Devletin nasıl ve kim tarafından yönetileceği sorusu aslında uzun yıllardır insanları ilgilendirmektedir.

*Bu çalışmada Diyarbakır’a ait veriler yönetim kurulunda halen başkan ve başkan vekili olarak yer aldığımız “Yeni Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi”miz tarafından 15-22 Haziran 2016 tarihleri arasında Diyarbakır’da yapılan başkanlık sistemi konulu ankete dayandırılmıştır. Her bir şekilde alınan veriler diğer yönetim kurulu üyelerinin yazılı izni ile çalışmaya konulmuştur.

** Doç. Dr. Dicle Üniversitesi, yilmaz.demirhan@dicle.edu.tr

*** Doç. Dr. Dicle Üniversitesi, ozkanadiguzel@dicle.edu.tr

Filozoflardan modern çağın düşünür ve bilim insanlarına kadar pek çok kişi devlet gücü, devlet gücünün dağılımı hakkında teoriler üretmiş, fikirler ileri sürmüştür. Hükümet sistemleri de bir bakıma bu düşüncelerin somut bir yansımasıdır.

Devlet idaresi yani genel anlamı ile hükümet faaliyetleri siyasi iktidarın kullanılması ile mümkündür. İktidarın şu ya da bu şekilde kullanılması hükümetin şeklini meydana getirir (Esen, 1963:148).

Hükümet sistemleri yasama, yürütme ve yargı olarak kabul edilen kuvvetler ayrılığı veya birliğine göre oluşmaktadır. Birkaç yüz yıl öncesine kadar devlet yönetimi için gerekli olan kuvvetler bir yerde genellikle de bir kişide toplanmaktaydı. Günümüzde ise demokratik rejimlerde kuvvetlerin ayrı ellerde toplanması temel prensip haline gelmiştir.

Bugün hükümet biçimlerinin tasnifinde başvurulan yegâne ölçüt olan kuvvetlerin ayrı ellerde toplanması kuvvet birlikteliğine dayalı olarak güç kullanan, toplumu yönetenlerin güçlerinin dağıtılması, dengelenmesi ve güçlerinin başka kişi veya kurullarla paylaşılması arayışlarından doğmuştur.

Devlet olarak tanımlanan yapının egemen iradesini kullanma şeklini belirlemede çözüm olarak ileri sürülen kuvvetler ayrılığı teorisi (Akgül, 2010:82)'nin kökleri antik döneme kadar götürülebilmekle (Vile,1998:9) beraber genellikle John Locke ve Montesquie gibi düşünörlere dayandırılmaktadır. Her ikisi de eserlerinde güçlerin ayrımını esas almış, bunların farklı kişi ve kurullara devrini önermişlerdir. Örneğin Montesquie Kanunların Ruhu eserinde yasama kuvveti, yürütme kuvveti ve federatif kuvvetten bahseder ve bunların kim tarafından kullanılması gerektiğini anlatır(Montesquieu, 2002:156).

Kuvvetler ayrılığı düşüncesiöğretideki gelişimini tamamlayarak ilk yazılı anayasa olan Amerika Birleşik Devletleri Anayasasında uygulamaya konulmuştur (Akgül, 2010:81). İlke daha sonra demokrasi ile yönetilen ölkelerin tamamında belli ölçülerde uygulama alanı bulmuştur. Ancak ölkelerin kuvvetler ayrılığını uygulamada farklılıkları ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle zaman zaman ölkelerde bu uygulamalardan kaynaklı sorunlar baş göstermekte ve bunun sonucu olarak yeni hükümet sistemleri önerileri ortaya çıkabilmektedir.

Anayasal sisteme yaklaşık 150 yıl önce geçen Osmanlı Devleti ve onun devamı niteliğinde olan Türkiye'de de hükümet sistemlerinden kaynaklı sorunlar zaman zaman yaşanmış, buna siyasal ve ideolojik bazı sebepler kaynaklık etmiştir. Bu sebeple Türkiye'nin yaklaşık son 30 yılı hükümet tartışmaları ve arayışları içinde geçmiştir. Hükümet tartışmalarında yeni model arayışları genellikle yürütmeye birlik şeklinde başkanlık sistemi talebiyle karşılık

bulmaktadır. Bu talep ise siyasal sistemde çoğunlukla kendini liberal, muhafazakâr ve dini değerlere yakın sayan hükümetlerden gelmiştir. Yeni model arayışlarına karşı çıkanlar ise genellikle Kemalist ideolojiyi benimsemiş siyasal parti ve kurumlardır (Demirhan, Aslan ve Alkış, 2016:162).

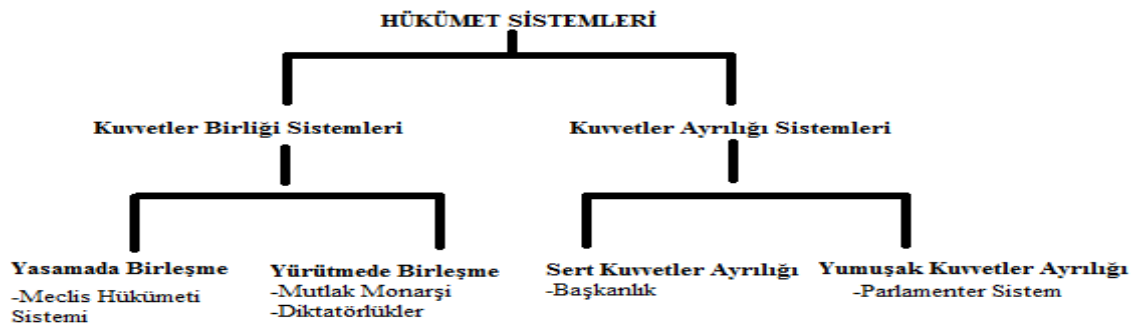
Tartışmalar günümüz itibari ile somut bir biçim almış, önce Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) tarafından 2011’de başkanlık sistemi önerilmiş, 2016’nın son ayında ise adı cumhurbaşkanlığı sistemi olan yeni bir model önerilmiş ve yasal çerçevesi oluşturulmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulmuştur.

Yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan bilgiler bağlamında bu çalışmada Türkiye’deki hükümet sistemi arayışlarına Diyarbakırlı seçmenlerin nasıl yaklaştıklarını ortaya koymak üzere 2016 yılı haziran ayı içerisinde 1500 kişi ile Diyarbakır Bağlar, Kayapınar, Sur ve Yenişehir ilçelerinde yapılan alan araştırması verilerine yer verilmiştir. Araştırma sonuçlarını metne yansıtmadan önce kısaca hükümet sistemlerinden bahsedilecek, Türkiye’de hükümet sistemi ve arayışlarına kısaca değinilecektir. Çalışma konuya ilişkin literatür ve çoktan seçmeli ankete dayalı alan araştırması verileri çerçevesinde hazırlanmıştır.

1. HÜKÜMET SİSTEMLERİ

Bugün var olan hükümet sistemleri tasnifi kuvvetlerin birliği ve ayrılığına göre yapılmaktadır. Bu durumda hükümet sistemleri önce kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kuvvetler birliği sistemleri de kendi içinde kuvvetlerin yasama veya yürütmede birleştiği biçimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kuvvetlerin yürütmede birleştiği sistemler diktatörlükler ve mutlak monarşiler şeklinde tezahür eder. Kuvvetler eğer yasamada birleşiyorsa buna meclis hükümeti sistemi adı verilir. Diğer tarafta kuvvetler ayrılığı sistemi de sert ve yumuşak olmak üzere iki türe ayrılır. Sert kuvvetler ayrılığı başkanlık, yumuşak kuvvetler ayrılığı ise parlamenter sistem olarak adlandırılmaktadır (Gözler, 2015: 64-65).

Şekil 1: Kuvvetler ayrılığı ve birliğine göre hükümet sistemleri

Kaynak: Gözler, 2015:65.

1.1. PARLAMANTER SİSTEM

Parlamenter sistem; yasama ve yürütmenin esnek kuvvetler ayrılığı şeklinde birleşerek oluşan bir hükümet sistemidir. Parlamenter sistem; kuvvetler ayrılığına dayanan ancak kuvvetlerin ayrılmak bir yana iç içe geçtiği ve yasama ile yürütme organının karşılıklı birbirlerinin varlığını sona erdirebildikleri, koşullar oluştuğunda birbirlerini fesh edebildikleri bir hükümet sistemi (Gözler, 2015:587).

Parlamenter sistemlerde, hükümet parlamentonun içinden çıkmakta ve parlamentoya karşı hesap vermektedir. Yürütme düalist bir özellik gösterir, devlet ve hükümet olmak üzere ikiye bölünür. Devletin başı ile hükümetin başı birbirinden tamamen ayrılmakta bu yetkiler ayrı kişiler tarafından kullanılmaktadır. Böylece sorumsuz cumhurbaşkanı, sorumlu başbakan şeklinde bir yürütme yapısı iki başlı olarak teşekkül etmektedir. Bu sistemde yürütmenin sorumlu ve sorumsuz kanatları olmaktadır. Sorumsuz yürütmenin başı devlet başkanıdır ve bu bir kral/kraliçe veya parlamento ya da halk tarafından seçilmiş cumhurbaşkanı olmaktadır. Sorumlu yürütme ise kendi içinde bir başkan ve onunla çalışan bakanlar kurulundan oluşur. Bakanlar kurulu başbakan tarafından oluşturulan bir organ olup “kabine” ya da “hükümet” olarak da adlandırılmaktadır. Sorumluluğa paralel olarak klasik parlamenter sistemde olması gereken, yürütmenin yetkili başının bakanlar kurulu olmasıdır. Sorumsuz cumhurbaşkanı sembolik yetkiler taşır ve bu şekilde tarafsız ve partisiz olurken, Hindistan ve Türkiye gibi örneklerde, yürütme yetkileri açısından önemli anayasal güçlerle donatılmış olması sıradışı bir örnek teşkil ederek, genel eğilimin dışına çıkmaktadır (Yapıcı Kaya, 2015:5). Bu genel eğilim Türkiye'nin kendine özgü siyasal ikliminden kaynaklanmaktadır.

1.2. BAŞKANLIK SİSTEMİ

Başkanlık sistemi devlet yönetiminde, yasama ile yürütme erklerinin birbirinden ayrı ve bağımsız organlar tarafından kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Kuvvetler ayrılığının keskin sınırlarla ayrıldığı başkanlık sisteminde, yürütme organı ve yasama meclisi, birbirinden tamamen bağımsız olarak oluşturulur. Yasama ve yürütme organları, farklı zaman aralıklarında yapılan seçimlerle oluşur ve seçildikten sonra birbirinden bağımsız olarak çalışır. Yürütme organının başı tektir. Hem devletin hem de hükümetin başı başkandır. Halk tarafından seçilerek güçlü bir meşruiyet kazanan başkanın çok güçlü ve geniş yetkileri vardır. Bununla birlikte, yürütmenin yalnızca bir tek kişide toplanması başkanlık sistemlerinde yönetimin kişiselleşmesi tehlikesini de beraberinde getirmektedir (Karatepe, 2013:226).

Kuvvetlerin sert bir şekilde ayrılığı başkanlık sisteminde güçlerin bölünmesini sağlar ve otorite tek bir elde toplanmamış olur. Yasama ve yürütme organları arasında uyum ve işbirliğini amaçlayan mekanizmalar fren ve denge sistemi olarak adlandırılır. Denge ve denetim mekanizmaları sayesinde güçleri eşit olan organlar birbirlerini dengeler ve kuvvetler ayrılığı ile organlar sadece kendi alanında faaliyet gösterecek bir durumda olurlar. Azınlık vetoları ile çoğunluğun azınlık üzerindeki baskısı da dağıtılmış olur (Teziç, 2012:507).

Başkanlık sistemi modellerinin başarılı örnekleri arasında Amerikan tipi başkanlık sistemi ilk sırada gelmektedir. Dünyadaki başkanlık uygulamalarına bakıldığında tam bir şekilde uygulandığı tek ülkenin Amerika Birleşik Devletleri olduğu görülmektedir.

1.2.1. Tam Başkanlık Sistemi: Amerikan Başkanlık Modeli

1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri (ABD) anayasasının kabul ettiği bir hükümet şekli olan başkanlık sistemi tarihsel gelişimi olmadan kurucu meclisin görüşmeleri ile uzun tartışmalar sonucu meydana çıkmış ve uygulanmış olan bir sistemdir (Yaman, 2014:83). Başkan halk tarafından seçilmekte ve parlamento desteğine ihtiyaç bulunmamaktadır. Başkan parlamentoyu feshedememektedir. Başkan kanun yapamaz ve kanun gücünde kararname çıkaramaz. Başkanın olağanüstü yetkileri olmasına rağmen bunları sınırlı olarak kullanabilmektedir. Başkan kanun önerisinde bulunamaz, ancak veto etme yetkisine sahiptir. Başkan kabineyi parlamentonun müdahalesi olmaksızın değiştirebilir, dağıtabilir veya yeniden oluşturabilir. Yasama organının yürütmeyi etkin biçimde denetleme yetkisi vardır. Başkan en fazla iki dönem art arda seçilebilir. Başkanın af yetkisi vardır (Yapıcı Kaya, 2015:1).

ABD Anayasasına göre en az 35 yaşında olmak, ABD’de doğmak ve en az 14 yıldır ABD’de ikamet etmek başkan adaylarının seçilme şartları arasında olup, seçimde başkan ve başkan yardımcısı birlikte seçilirler. Başkan yardımcısı da aynı şartları taşımak zorundadır.

ABD’de başkanlık seçimleri Kasım ayının ilk pazartesi gününü izleyen salı gününde yapılır ve başkan genel bir oylama ile seçilmektedir. Seçmenler başkana oy verecek ikinci seçmenleri seçmektedirler. Başkana görevinde yardımcı olacak kabine, yürütme bürosu ve bağımsız yürütme ajanları gibi yardımcı kurumlar bulunmaktadır. Başkan yürütmenin tamamından sorumludur ve bu görevini yerine getirmesi kongre ile uyumlu çalışmasına bağlıdır. Kendi kabinesini kurar ve bakanlar başkanın bakanları şeklinde görünmektedir. Başkanın görev süresi 4 yıl olup, 1951 yılında yapılan bir değişiklikle başkan en fazla iki kere seçilebilmektedir (Stüwe, 2008:562).

ABD’de başkanlık seçimleri iki kademeli olarak gerçekleşmektedir. Her eyalet senato ve temsilciler meclisindeki üye sayısı kadar “Seçiciler Kurulu”na “ikinci seçmen” olarak belirlenen kişileri seçmektedir. Bu kurulda yer alan ikinci seçmenlerin sayısı 100 senatör, 435 temsilciler meclisi ve 3 başkent Washington üyesi olmak üzere 538 kişiden oluşmaktadır. Başkan seçiciler kuruluna seçilen ikinci seçmenlerin salt çoğunluğu ile seçilmektedir (Seta, 2016:42).

Başkanlık makamı dışında sembolik de olsa ayrıca bir devlet başkanlığı makamı yoktur; başkan aynı zamanda devlet başkanı sıfatını taşımaktadır. Başkan milli birliği temsil eder. Böylece başkan hükümet şefi, parti lideri ve devleti temsil gibi üç fonksiyonu da içinde taşımaktadır. Bununla beraber başkan bazı özel yetkilere de sahiptir. Sözcüleri; yüksek mahkeme üyeleri dahil olmak üzere federal hakimler, Senato’nun üçte iki çoğunluğunun onayı da alınarak başkan tarafından atanır. Diğer bir yetkisi Kongre tarafından yapılan bir suçlama dışında devlete karşı işlenmiş suçları affetmek ve cezanın infazını ertelemektir. Yine başkanın imzaladığı uluslararası antlaşmalar Senato’nun üçte iki çoğunluğunun onayı ile hukuki olarak geçerlilik kazanmaktadır (Kuzu, 2012:24).

Başkanın doğrudan halk tarafından seçilmesi başkanlık sistemini daha güçlü bir duruma getirmektedir. Yürütme organının halkın genel oyu ile belirlenmesi başkanlık sistemini parlamenter sisteme göre daha demokratik bir konuma getirmektedir. Parlamenter sistemde halkın oyu ile yasama organı seçilmekte ve bu yasama organının içinden yürütme organı çıkmaktadır. Dolayısıyla yürütme organının seçimine halk doğrudan katılamamaktadır. Temsil ilişkisi başkanlık sisteminde doğrudan kullanılır bu nedenle halk egemenliği ve ulusal temsil gerçeğe dönüşmüş olur antlaşmalar Senato’nun üçte iki çoğunluğunun onayı ile hukuki olarak geçerlilik kazanmaktadır (Kuzu, 2012:99).

1.2.2. Yarı-Başkanlık Sistemi

Yarı-Başkanlık sisteminin temel özelliği iki başlı yürütme sisteminin olmasıdır. Yürütmenin başkan ile başbakan arasında paylaştırıldığı sistemler ise yarı başkanlık olarak tanımlanabilmektedir.

Yarı-başkanlık sisteminin avantajı, halk tarafından belirli bir süre için seçilen devlet başkanının, parlamento bölünmüş ve hükümetler istikrarsız olsalar bile, sistemin istikrarını ve meşruiyetini devam ettirebilme potansiyeline sahip olmasıdır. Bu nedenle, yarı-başkanlık sistemi demokratikleşme sürecine parlamenter sisteme göre daha fazla katkı sağlayabilir (Elgie, 2011:55).

1946 yılına kadar sadece üç ülkede (Avusturya, Finlandiya ve İzlanda) uygulanan yarı başkanlık sistemi, yıllar itibariyle önemli bir artış göstermiş ve bu artışa paralel şekilde konuya akademik ilgi de artmıştır. Cheibub'ın 2002 yılında yaptığı sınıflandırmaya göre, toplam 190 ülkeden %45'i parlamenter, %33'ü başkanlık ve %22'si karma rejimlere sahiptir. Elgie, 2010 yılı itibariyle 54 ülkenin yarı-başkanlık sistemini öngören anayasalara sahip olduğunu bildirmiştir (Yapıcı Kaya, 2015:3-4).

Fransa, Avusturya, Weimar Almanya'sı ve Finlandiya'da yarı başkanlık sisteminin örnekleri görülmekte olup cumhurbaşkanı halkın oyu ile seçilmektedir. Fransa'da 1962 yılında bir anayasa değişikliği ile cumhurbaşkanının genel oyla seçilmesine başlanmıştır. Fransız kamu hukukçusu Maurice Duverger bu sistemi "yarı başkanlık hükümeti" olarak adlandırmış ve parlamenter sistemden farklı bir sistemin doğduğu düşünölmeye başlanmıştır (Erdoğan, 2011:23).

Duverger, yarı-başkanlık sistemini şu şekilde tanımlamaktadır. "Bir siyasi rejim, anayasasında üç unsuru içeriyorsa yarı-başkanlık olarak kabul edilir (Yapıcı Kaya, 2014:89):

- (1) Başkan halk tarafından seçilmektedir.
- (2) Başkan oldukça önemli yetkilere sahiptir.
- (3) Yürütme ve idari yetkilere sahip başbakan ve bakanlar vardır ve parlamento karşı çıkmadığı sürece görevde kalırlar.

2. TÜRKİYE'DE HÜKÜMET SİSTEMLERİ VE YENİ ARAYIŞLAR

Osmanlı Devletinde anayasacılık hareketleri, 1808 tarihli Sened-i İttifak'ın imzalanması ile başlamakta, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanıyla gelişmektedir. İlk Anayasa ise 1876 tarihli Kanun-u Esasîdir (Gözler, 2007:13). 1921 Anayasasındaki Meclis Hükümeti Sistemi hariç 1876'dan günümüze yapılan anayasalarda parlamenter hükümet sistemi benimsenmiştir (Yazıcı, 2011: 114).

1876'da ilan edilen Kanun-u Esasi Osmanlı'nın ilk anayasasıdır. Bu anayasada padişah mutlak yetkili olarak hem hükümete hem de ilk kez uygulamaya giren parlamentoya karşı üstünlüğünü korumuştur. Anayasaya göre Parlamento Meclisi Mebusan ve Meclisi Ayan olmak üzere ikili bir yapıya sahipti. Hem her iki parlamento hem de hükümet kanun teklif edebiliyordu. Ancak tekliflerin görüşülmesi ve yürürlüğe girebilmesi için padişah onayı gerekiyordu. Kabine padişah tarafından tayin edilir ve ona bağlı olarak görevini sürdürür yine onun tarafından görevden uzaklaştırılabiliyordu. Parlamento tarafından güvenoyu

mekanizması yoktu. 1909’ yılında anayasada yapılan değişlikle meclisin padişahın izin almadan yasa teklif edebilmesi sağlandı. Aynı dönemde yürütme yetkileri parlamento çoğunluğu ve denetimine dayanan hükümete geçmiştir. Böylece yasama ve yürütme arasında denge sağlanarak siyasi rejime daha fazla parlamenter sistem niteliği kazandırılmış oldu (Karatepe, 2013:160-161).

1921 Teşkilat-ı Esasiye KanunuParlamenter sistem yerine güçler birliğinin bir kurulda toplandığı Meclis Hükümeti Sistemini benimsemiştir.

Kısa bir süre yürürlükte olan bu anayasaya göre yasama ve yürütme yetkileri Büyük Millet Meclisinde birleştirilmiş, meclisin her zaman bakanları değiştirebileceği veya onlara yön verebileceğini düzenlemiş, buna mukabil bakanlar kuruluna meclise karşı kullanabileceği bir yetki vermemiştir. Ayrıca bu dönemde 1923 yılında anayasada yapılacak değişikliğe kadar devlet başkanlığı makamına yer vermemiştir. 1923’te yapılan değişiklikle parlamenter sistem yönünde adımlar atılmıştır (Yazıcı, 2011:124).

1924 Anayasası ise hem meclis hükümeti hem de parlamenter sistemin özelliklerini taşıyan “karma bir sistem”i kabul etmiştir. Bu nedenle yeni sistem kimi yazarlar tarafından “kuvvetler birliği, görevler ayrılığı” olarak tanımlanmıştır (Asilbay, 2013:258). Bu anayasada yürütme organı yasama organından belli ölçülerde ayrılmasına karşı yürütmeye yasamadan tam olarak bağımsızlaşacağı yetkiler verilmemiştir. Yasama ve yürütme yetkilerinin parlamentoda toplanması ve egemenlik yetkisinin millet adına meclis tarafından kullanılması sistemi meclis hükümetine yaklaştıırken, yürütme yetkisinin cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu tarafından kullanılması ve meclisin kabineyi denetlenmesi, gerektiğinde onu görevinden alabilmesi parlamenter sistem özelliklerine işaret etmiştir (Karatepe, 2013: 162).

1961 ve 1982 Anayasaları Türkiye’de parlamenter sisteme tam anlamıyla geçişi sağlayan anayasalardır. Her iki anayasada yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri arasında ayırım yapılmış ve erkler farklı kişi ve kurumlar tarafından kullanılacak şekilde düzenlenmiştir.

Ancak 1961 Anayasası gerçek anlamda ilk parlamenter sistem özellikleri gösterse ve Anayasa güçler ayrılığı ilkesini esas alsada yürütme 1961 öncesinden daha geri duruma düşürülmüştür. Bunda 1960 darbesinin etkisi büyük olmuştur. Darbe sonrası yapılan anayasadayürütmeye karşı takınılan bu yeni tutum darbe öncesi hükümetlerin özellikle çok partili siyasi hayattan sonraki on yılda iktidara gelen Menderes hükümetlerinin icraatlarına duyulan tepkinin bir sonucu şeklindedir.

Bu tepki nedeniyle yeni anayasayı yaptıranlar yürütmeyi farklı ellere (cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu) vermek suretiyle güçsüz bir yönetim sistemine zemin hazırlamışlardır. Böylece iktidar mümkün olduğunca bölünmüş, adeta iktidarlar konfederasyonu oluşturulmuştur. 1961 Anayasasında yürütme ikinci planda tutulmuş, “müştak”, “derive” bir yetki olarak nitelendirilmiştir. Öyle ki anayasa yürütmeden görev olarak bahsederken yasama ve yargıdan yetki olarak bahsetmiştir (Kuzu, 2013:83). Bu dönemde ayrıca genel oyla seçilen ve meclis çoğunluğuna dayanan hükümet gücü sınırlandırıldığı gibi egemenliğin kullanılmasına senato, yüksek mahkemeler, özerk kamu kurumları ve idareye bağlı bazı kurumlar ortak yapıldı. Parlamento egemenliği millet adına kullanan yegâne organ olmaktan çıkarıldı (Karatepe, 2013:163).

1982 Anayasası döneminde de yukarıda belirtildiği gibi parlamenter sistem benimsenmiştir.

1982 Anayasası'nın 7. maddesi 1961 Anayasası'nın 5. maddesine paralel olarak Yasama yetkisini TBMM'ye vermiştir. Bu Anayasanın 8. maddesinde yürütme yetkisi ve görevini ise Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu kullanır demiştir. Bu madde 1961 Anayasası'nın 6. maddesinden ayrılmaktadır. Zira 1961'de yürütme bir “görev” olarak nitelendirilmişti. 1982'nin yürütmeden yetki ve görev olarak bahsetmesinin sebebi Danışma Meclisi Anayasa Komisyonunun gerekçesinde belirtilmiştir. Komisyonun gerekçesine göre 1961 Anayasası devletin yönetiminde yürütmeyi yasamaya tabi bir kuvvet olarak kabul etmiş, bu durum 1961-80 arasında karar verme kuvvetinden yoksun hükümetlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yeni düzenleme ile yürütme yasamaya bağlı bir organ olmaktan çıkarılmış ve her iki kuvvet arasında bir eşitlik ve denge oluşturulmak istenmiştir (Özbudun, 1995:154).

1982 Anayasası yürütmeden hem bir yetki ve hem de görev olarak bahsetmekle yürütme ve yasama karşısında eşitlik sağlamış fakat yürütme içinde güç dengesini cumhurbaşkanı lehine bozmuştur. Yeni düzenleme ile yürütmenin sorumsuz kanadı Cumhurbaşkanı güçlü hale getirilmiştir. Yürütmenin diğer kanadı Bakanlar Kurulu olup, Cumhurbaşkanı ile yaptığı bütün işlemlerinde sorumluluğa sahip taraftır.

1982 Anayasasında cumhurbaşkanının güçlendirilmesinin en önemli gerekçeleri arasında darbeyi yapan Kenan Evren ve arkadaşlarının yeni Anayasayı yaptırmaları, daha sonra bu kişilerin Cumhurbaşkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeliklerine gelmeleri en önemlisi de seçim yoluyla oluşan hükümete karşı duydukları güvensizlik sayılabilir. Sayılan nedenlerle Cumhurbaşkanı Anayasada yasama, yürütme ve yargıya dair önemli yetkiler verilmiştir.

2007'de Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığına seçtirilmemesi için ileri sürülen dolambaçlı hukuki gerekçelerle ortaya çıkan siyasal krizin¹ ardından aynı sorunların yaşanmaması için Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi konusu hükümet tarafından referanduma sunuldu ve % 50'nin üzerindeki bir çoğunlukla kabul edildi. 1982 Anayasası ile çok sayıda yetki ile güçlendirilen Cumhurbaşkanının doğrudan halk desteği ile seçilecek olması onu daha güçlü bir pozisyona taşımıştır. Bu da Türkiye'de bir fiili yarı başkanlık sistemi oluşturmuştur.

Osmanlı'nın son dönemi dâhil uzun bir parlamenter hükümet sistemi deneyimi olmakla beraber aslında sistemin krizleri de eksik olmamıştır. Krizlerin bir kısmı yürütmeye gelen bazı güçlü kişilerin (Padişah Abdülhamit, Atatürk, İsmet İnönü gibi) yasamayı da aşan bir yönetim sergilemelerinden kaynaklanırken bir kısmı ise özellikle çok partili siyasal hayata geçişin ardından bazı siyasal düşünce mensuplarının (Adnan Menderes, Turgut Özal, Necmettin Erbakan ve Recep Tayyip Erdoğan gibi) iktidara gelmesinden kaynaklanmıştır. Parlamenter sistemde ortaya çıkan krizin ikinci gerekçesi çok daha ciddi sorunlara yol açmış, bu kişilerin başkanlığında kurulan hükümetler zaman zaman darbe ve benzeri siyaset dışı yollarla görevden uzaklaştırılmış, yeniden seçilmemeleri için süreçler zorlaştırılmış, haklarında yargılamalar yapılmıştır. Bütün bunlara rağmen seçmenlerin çok partili hayata geçişten sonra genellikle bu kişilerin temsil ettiği siyasal düşünce ve geleneğe mensup kişileri seçmesi ve iktidara taşınması parlamenter siyasal krizin daima canlı kalmasına sebep olmuştur.

Sayılan gerekçelerle adı geçen kişiler de yürütme güçlerini kuvvetlendirmek, yetkilerini başka kurumlarla paylaşmamak için başkanlık vb. hükümet sistemi değişikliklerini önermişlerdir. Ancak bu önerilerin çoğu somut metinlere dönüşmemiştir.

Hükümet sistemi değişiklikleri için en çok önerilen sistem başkanlık olmuştur. Bu çerçevede literatürde görebildiğimiz kadarıyla başkanlık sistemi önerisi ilk kez 26 Ocak 1970'te

¹2007' Nisan ayında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in görev süresi dolacağından yerine yeni cumhurbaşkanı seçilmesi gerekiyordu. Ak Parti Abdullah Gül'ü aday gösterdi ancak başta Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve sol muhalefet, yargı, ordu ve parlamento dışı muhalefette bu adaylık ciddi bir tepki ile karşılandı. 1982'den sonra seçilen cumhurbaşkanlarına uygulanmayan ve fakat Ak Parti'nin sayıca ulaşmakta çok büyük güçlük çekeceği 367 formülü Yargıtay Cumhuriyet eski Başsavcısı Sabih Kanadoğlu tarafından icat edildi(cumhurbaşkanlığı seçimlerinin her turunda 367 milletvekili bulunması zorunluluğu). CHP bunu Anayasa Mahkemesine taşıdı. Anayasa Mahkemesi bu görüşe katıldı. TBMM'de seçim turlarını geçersiz saydı ve 367'nin bulunmasını şart koştu. Ayrıca 27 Nisan 2007 gecesi Genel Kurmay başkanlığı web sitesine hükümet aleyhine e-muhtıra olarak nitelendirilen bir bildiri de konulunca hükümet gerekli açıklamaları yapıp, erken seçim kararı aldı. Seçimden sonra daha fazla oy alan hükümet Abdullah Gül'ü TBMM içinde Cumhurbaşkanı olarak seçti.

Necmettin Erbakan ve arkadaşları tarafından kurulan Milli Nizam Partisi'nin program ve tüzüğünde yer almıştır (MNP, 1970:10). Parti tüzüğünün anayasa başlıklı 16. maddesinde başkanlık sistemi önerisi ve gerekçesi aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir: “Daha hızlı kalkınmaya mecbur olan Türkiye’imizde devlet hizmetlerinin verimli, süratli ve kudretli yürütülebilmesi ve Anayasamızın bünyemize intibak bakımından daha müttekâmil bir yapıya kavuşturulması ve tatbikattaki aksaklıkların giderilmesi için Anayasada aşağıdaki değişikliklerin yapılmasını zarurî görüyoruz. Şöyle ki: a)*icra î organın daha kudretli olması ve sür'atli çalışabilmesi için Reiscumhur’ un tek dereceli olarak (halk tarafından) seçilmesi ve icraî organ düzenim, Başkanlık (Presidentielle) sistemine göre tanzimi...*”

Necmettin Erbakan izleyen yıllarda bazı meclis konuşmalarında da bu talebi yenilemiştir. 1975’teki bütçe konuşmasında Erbakan MNP program ve tüzüğündekine benzer aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır (Ünal, 2016):

“Bundan sonraki Cumhurbaşkanı seçimi tek dereceli olarak, doğrudan doğruya millet tarafından yapılmalıdır. Başkanlık sistemine geçilmelidir. Hükümet, Başkan tarafından kurulacağı için, Başkanlık sisteminde, bugünkü hükümet buhranları temelinden ortadan kalkmış olacaktır”.

Başkanlık sistemi önerisi daha sonra başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı yapan Turgut Özal, Süleyman Demirel ve son olarak etkili şekilde Recep Tayyip Erdoğan tarafından dillendirilmiştir. Uzun süren tartışmaların ardından hükümet sistemi değişikliğine dair ilk somut ve ayrıntılı öneri Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından 2011 seçimlerini müteakiben TBMM’ye sunulan Başkanlık Sistemi önerisi olmuştur. Sistem kamuoyunda yeterince içeriği ile tartışılmamış siyasi mülahazalarla ileri sürülen bazı gerekçeler metnin içeriğini gölgelemiştir (Demirhan, Aslan ve Alkış, 2016:172).

AK Parti’nin Başkanlık sistemi önerisi² TBMM’de gündemine gelmeden 2016’nın son aylarında Milliyetçi Hareket Partisi’nin de desteği ile revize edilerek ve Cumhurbaşkanlığı Sistemi olarak adlandırılabilen yeni bir öneri aralarında Başbakan Binali Yıldırım’ında bulunduğu 316 milletvekilinin imzası ile 10 Aralık 2016 günü TBMM’ye sunulmuştur.

²AK Parti’nin 2011’de önerdiği Başkanlık Sistemi hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Demirhan, Yılmaz, Aslan, Seyfettin ve Alkış, Mehmet (2016), “Türkiye’de Hükümet Sistemi Tartışmaları ve Ak Parti’nin Başkanlık Sistemi Önerisi Üzerine”, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 6, Sayı 11, (ss. 161-186).

Meclise, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi” adıyla sunulan 21 maddelik teklifteyasama, yürütme ve yargı erkleri ile ilgili olarak öngörülen bazı değişiklikler aşağıda maddeler halinde kısaca sıralanmıştır (TBMM, 2016):

- Başbakanlık kurumu kaldırılarak yürütmenin başı Cumhurbaşkanı olacak.
- Cumhurbaşkanlığı ve TBMM seçimleri 5 yılda bir yapılacaktır.
- Mevcut anayasada 550 olan milletvekili sayısı yeni anayasa taslağı ile birlikte 600’e çıkarılacaktır.
- Milletvekili seçilme yaşı 25’ten 18’e indirilecektir.
- Milletvekilliğinin sona ermesi hallerinde bu milletvekillikleri yedek milletvekili adaylarıyla doldurulacaktır.
- TBMM belli konularda meclis araştırması ve genel görüşme yapabilir. Soru sorabilir. Sorular cumhurbaşkanı yardımcısı ve bakanlar tarafından 15 gün içinde yanıtlanır.
- Yasa yapma yetkisi TBMM’de olacaktır.
- Cumhurbaşkanı 40 yaşını doldurmuş, yükseköğretim yapmış, milletvekili seçilme yeterliliğine sahip doğuştan Türk vatandaşlığına sahip kişiler arasından doğrudan halk tarafından seçilecektir.
- Görev süresi beş yıl olacaktır, bir kişi en fazla iki defa seçilebilecektir.
- Parti grupları, son seçimde geçerli oyların % 5’ini tek başına veya birlikte sağlayan partiler ile en az 100 bin seçmen birini cumhurbaşkanı adayı olarak gösterebilir. Seçimlerde geçerli oyların yarısını alan aday seçilir.
- Cumhurbaşkanı makamının herhangi bir nedenle boşalması halinde 45 gün içinde seçim yapılacaktır. Yenisi seçilene kadar, cumhurbaşkanlığına cumhurbaşkanı yardımcısı vekâlet edecek. Aynı kişi cumhurbaşkanının yurt dışı gezilerine çıkması, geçici bir süre görevi başında bulunmaması halinde vekillik yapacaktır. TBMM seçimlerinin yapılmasına bir yıldan az bir süre kalmışsa seçimler birlikte yapılacaktır.
- Cumhurbaşkanının partisi ile ilişkisi kesilmeyecektir.
- Cumhurbaşkanı seçildikten sonra bir veya daha fazla kişiyi cumhurbaşkanı yardımcısı olarak atayabilecektir.

- Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanlar cumhurbaşkanı tarafından atanacak ve görevden alınacak, cumhurbaşkanına karşı sorumlu olacaklar. Yürütmede görev alacak milletvekillerinin görevi sona erecek.
- Cumhurbaşkanının bir suç işlediği kanaati oluştuğunda TBMM üye sayısının salt çoğunluğu ile Yüce Divan'a Sevki için önerge verilebilir, önerge 3/5 ile kabul edilip, gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra 2/3 ile kabulü halinde cumhurbaşkanı Yüce Divanda yargılanabilir.
- Cumhurbaşkanı sınırlı da olsa kararname çıkarabilecek.
- Yönetmelik çıkarabilecek.
- Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerinin yarısını Cumhurbaşkanı diğer yarısını TBMM seçecek.
- Askeri yargı kaldırılacak.
- Anayasa Mahkemesi üye sayısı 17'den 15'e inecek.
- Olağan Üstü Hali (OHAL) ilan sebepleri bire indiriliyor ve OHAL ilan etme yetkisi cumhurbaşkanına veriliyor.
- Cumhurbaşkanı ve TBMM seçimleri yenileyebilme kararı alacak, seçimlerin yenilenme kararı alındığında hem cumhurbaşkanlığı hem de meclis seçimleri birlikte yapılacak. Seçimleri yenileme yetkisini tek başına meclis ise ancak 2/3 çoğunlukla kullanabilecek.
- Yeni seçimler yapılincaya kadar TBMM üyeleri ile cumhurbaşkanının görevi devam edecek.

3. HÜKÜMET SİSTEMİ ARAYIŞLARINA DİYARBAKIRLILARIN BAKIŞINI BELİRLEMeye DAİR ALAN ARAŞTIRMASI

Çalışmanın bu bölümünde 15-22 Haziran 2016 tarihleri arasında Diyarbakır'da yürütülen ve Diyarbakırlıların Hükümet Sistemi Arayışlarına Bakışlarını belirlemeye dönük alan araştırmasının sonuçlarına yer verilmiştir.

3.1. ÇALIŞMANIN EVREN, ÖRNEKLEM VE YÖNTEMİ

Çalışmanın evreni Diyarbakır'daki seçmenlerden oluşmaktadır. 1 Kasım 2015 Milletvekili Seçimlerinde Diyarbakır ili genelinde oy kullanacak seçmenlerin sayısı 969. 078 kişidir (YSK, 2016). Çalışmanın örnekleme rastlantısal olarak Diyarbakır merkez Bağlar, Kayapınar,

Sur ve Yenişehir ilçelerinden seçilen 1500 kişidir. Örneklemin evreni temsil oranı oldukça yüksektir. Çalışmanın örneklemini dört ilçenin seçmen sayısı (Bağlar 218.853, Kayapınar 182.586, Sur 68.532 ve Yenişehir 122.788, toplam: 592.759) ile oranlandığında temsil düzeyi daha da artmaktadır.

Çalışma, katılımcılara soru kâğıdının verilmesi ve o anda soruları bizzat kendilerinin cevaplamaları yöntemiyle yapılmıştır. Okuryazar olmayan katılımcılara ise sorular anketörlerimiz tarafından okunmuş ve cevapları soru kâğıdına işlenmiştir.

Çoktan seçmeli 11 sorudan oluşan soru kâğıdının ilk beş sorusu demografik bilgileri ölçmektedir. Sonraki 4 soru katılımcıların hükümet sistemi değişikliğine ilişkin düşüncelerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Son iki soru ise Anayasa değişikliği ile ilgilidir.

Katılımcılardan elde edilen veriler SPSS (PASW 18) programına yüklenmiş ve program yardımı ile analiz edilmiştir.

3.2. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Çalışmanın bu bölümünde Diyarbakır’da yapılan alan araştırmamızın bulgularına yer verilecek sonuçları hakkında değerlendirmede bulunulacaktır.

3.2.1. Demografik Özellikler

Bu başlık altında katılımcılara yaşları, cinsiyetleri, eğitim, gelir durumları ve medeni halleri hakkında beş soru yöneltilmiştir.

Tablo 1: Araştırmaya Katılanların Yaşlarına Göre Dağılımı

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 18-25	349	23,3	23,3	23,3
26-35	466	31,1	31,1	54,3
36-45	376	25,1	25,1	79,4
46-59	252	16,8	16,8	96,2
60+	57	3,8	3,8	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Tabloda da görüldüğü üzere katılımcıların yaklaşık yüzde seksenlik kısmı genç nüfus olarak tanımlayabileceğimiz yaş aralığında yer almaktadır. Bu çalışma açısından önemli bir veridir. Zira ülkenin geleceğinde bu yaş grubu söz sahibi olacağından düşünceleri ve temsil oranları da kayda değerdir.

Tablo 2: Araştırmaya Katılanların Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid erkek	1006	67,1	67,1	67,1
kadın	494	32,9	32,9	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Katılımcıların cinsiyete göre dağılımında erkeklerin 2/3'lük bir üstünlüğü görülmektedir. Kadınların eksik katılım göstermiş olması Diyarbakır'da yeterince sosyal yaşama dahil olamamaları, çarşı pazarda daha az görünmelerine bağlanabileceği gibi bu tür çalışmalara katılım isteklerinin erkeklere oranla daha düşük düzeyde kalması ile de ilişkilendirilebilir.

Tablo 3: Araştırmaya Katılanların Medeni Durumlarına Göre Dağılımı

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Evli	874	58,3	58,3	58,3
Bekar	582	38,8	38,8	97,1
Boşanmış/Dul	44	2,9	2,9	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Tabloda da görüldüğü gibi araştırmaya katılanların yaklaşık 2/3'lük kısmı evlilerden oluşmaktadır. Dul veya boşanmış olanların toplumdaki oranına benzer bir katılımın çalışmamıza da yansdığı görülmektedir.

Tablo 4: Araştırmaya Katılanların Eğitim Durumlarına Göre Dağılımı

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Okur yazar değil	81	5,4	5,4	5,4
İlköğretim	415	27,7	27,7	33,1
Lise	528	35,2	35,2	68,3
Üniversite	420	28,0	28,0	96,3
Lisansüstü	56	3,7	3,7	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Çalışmaya katılanların yaklaşık üçte ikisi lise ve üzeri bir öğretim düzeyine sahiptir. Bu da araştırmamızı daha anlamlı hale getirmektedir. Çünkü okuryazarlık düzeyi arttıkça ülke sorunlarına duyarlılığın da artarak buna eşlik etmesi beklenmektedir.

Tablo 5: Araştırmaya Katılanların Gelir Durumlarına Göre Dağılımı

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Çalışmıyor geliri yok	453	30,2	30,2	30,2
500-1300	474	31,6	31,6	61,8
1301-2500	314	20,9	20,9	82,7
2501 ve üstü	259	17,3	17,3	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Tabloda da görüldüğü üzere katılımcıların % 82'si alt gelir grubu içinde yer almaktadır. Çalışmayan ve geliri hiç olmayanların oranı hayli yüksektir. Buna asgari ücretle geçinenler de dâhil edildiğinde Diyarbakır'da ciddi bir yoksulluk haritası ortaya çıkmaktadır. 2500 TL ve üzeri gelire sahip olanların oranının sadece % 17 olması gelirin ne denli düşük olduğunu bir kez daha göstermektedir.

3.2.2. Katılımcıların Hükümet Sistemi Değişikliğine İlişkin Düşünceleri

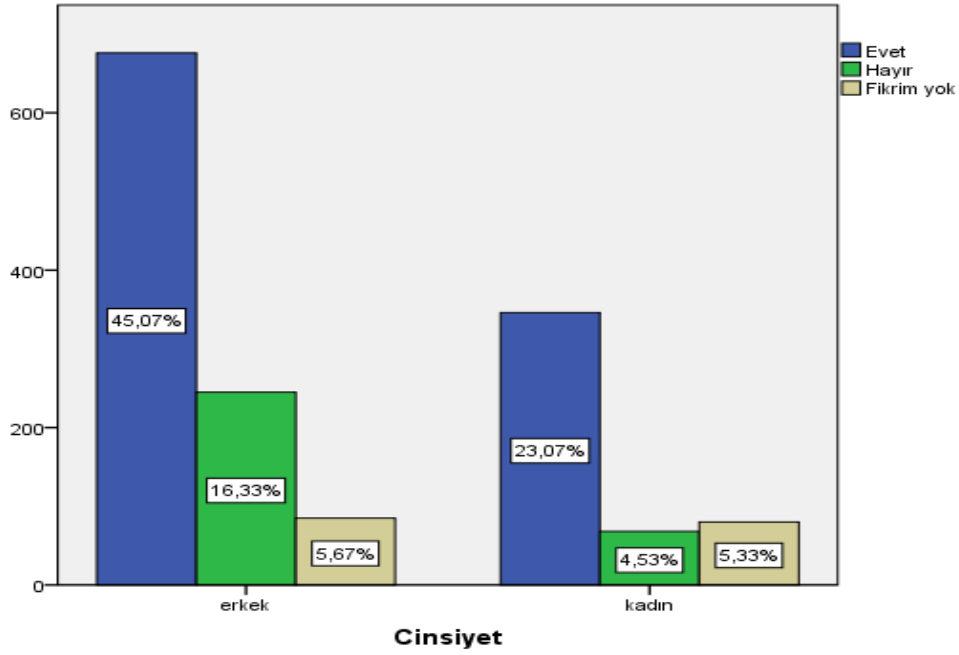
Bu başlık altında katılımcılara Türkiye'de yeni bir hükümet sistemine ihtiyaç olup olmadığı, ihtiyaç varsa hangi hükümet sistemini istedikleri, kimi başkan olarak görmek istedikleri ve başkanlık sisteminden ne anladıkları soruları yöneltilmiştir.

Tablo 6: Türkiye'de bir hükümet sistemi değişikliğine ihtiyaç var mı?

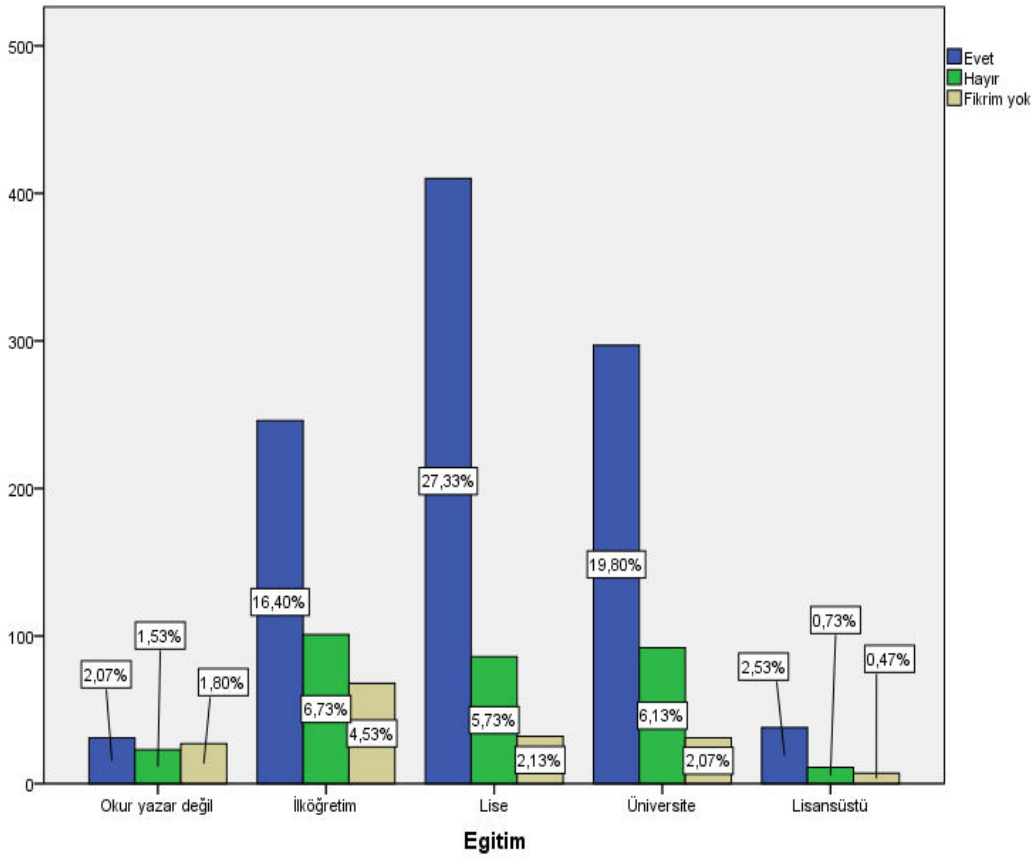
	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Evet	1022	68,1	68,1	68,1
Hayır	313	20,9	20,9	89,0
Fikrim yok	165	11,0	11,0	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Bu soruda katılımcılara Türkiye'de yeni bir hükümet sistemi değişikliğine ihtiyaç olup olmadığı sorulmuştur. Soruyu yanıtlayanların % 68'i evet cevabı vermiştir. Fikrim yok diyenler de şıklar arasında dağıldığında katılımcıların yaklaşık % 80'nin bir hükümet değişikliği istediği ortaya çıkmaktadır.

Grafik 6.1: Hükümet sistemi değişikliği sorusuna verilen yanıtların katılımcıların cinsiyetine göre dağılımı

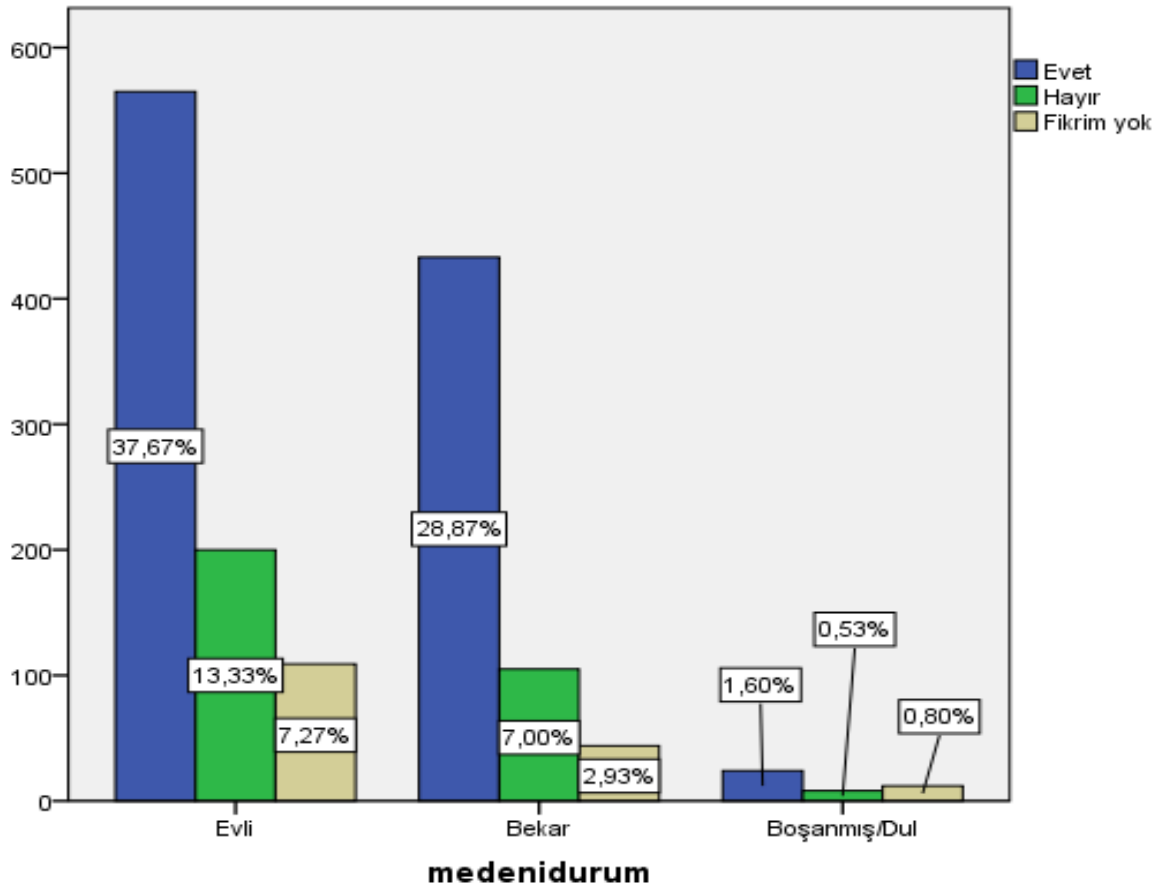
Grafik 6. 2: Hükümet sistemi değişikliği sorusuna verilen yanıtların katılımcıların eğitim durumuna göre dağılımı

Yukarıdaki iki grafikte sistem değişikliği sorusuna yanıt verenlerin cinsiyet ve eğitim durumuna göre dağılımı yer almaktadır. İlk grafikte görüldüğü gibi soruyu evet şeklinde

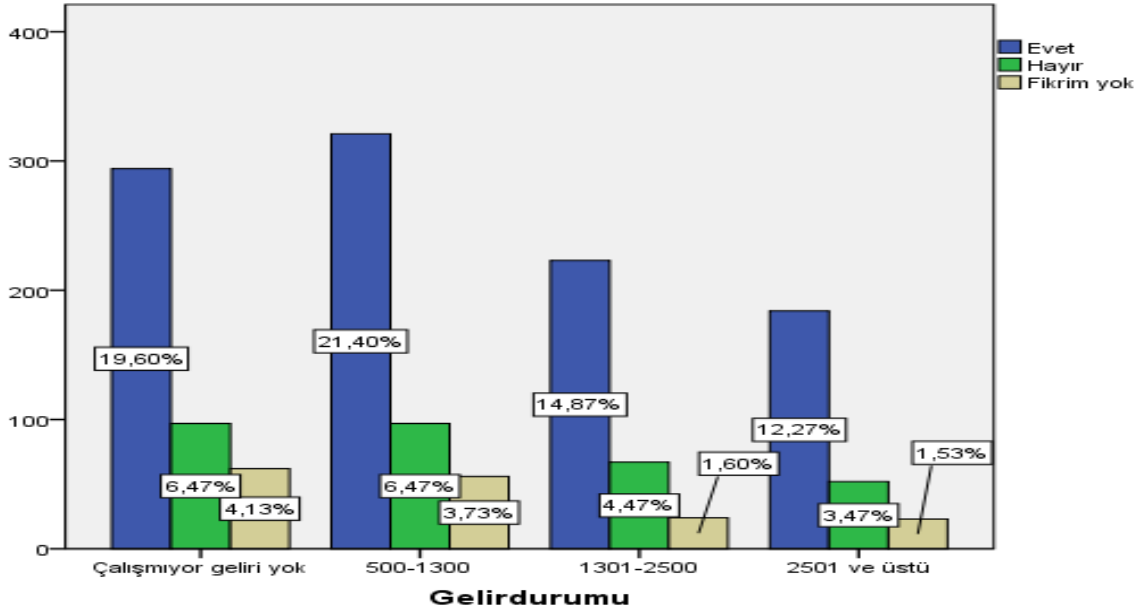
yanıtlayanların çok büyük bölümü erkeklerden oluşmaktadır. Kadınlar da erkeklerin yarısı oranında sistem değişikliğine evet demiştir. Oranlar, katılımcıların sayısı ile uyumlu bir görünüme sahiptir. Bu durumda yanıtlar arasında anlamlı farklılıkların olmadığını söyleyebiliriz. İkinci grafikte ise eğitim durumuna göre yanıtlar yer almaktadır. Burada sistem değişikliğine en fazla evet diyen kesim lise mezunlarından oluşmaktadır. Onları lisans ve ilköğretim mezunları izlemektedir. Hayır, cevabı ise en fazla ilköğretim mezunları tarafından verilmiştir. Bu durumda eğitim durumu arttıkça sistem değişikliğinin ne olduğunun daha iyi anlaşıldığı ve buna göre yanıtlar verildiği söylenebilir.

Grafik 6.3: Hükümet sistemi değişikliği sorusuna verilen yanıtın katılımcıların medeni durumuna göre dağılımı

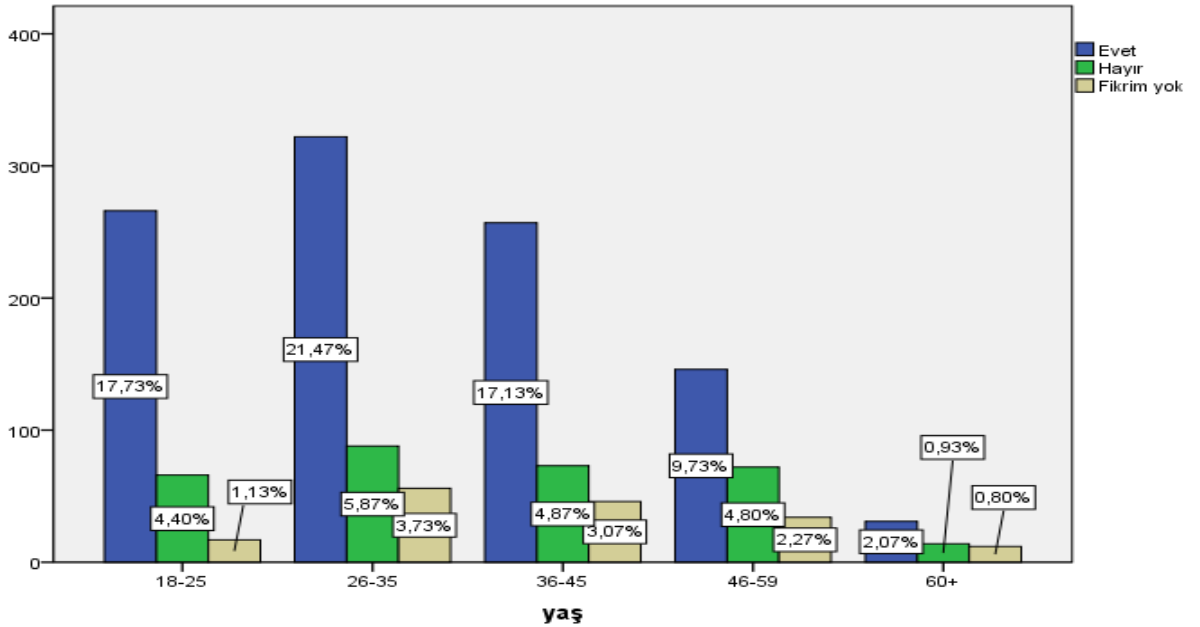
Sistem değişikliği sorusunu yanıtlayanların medeni durumuna göre dağılımına bakıldığında evli olanların evet yönünde görüş belirttikleri görülmektedir. Hayır cevabı verenler içinde de evli olanların oranı daha yüksektir. Bu durum ülkedeki çeşitli sorunlara evli olanların daha duyarlı oldukları veya yaşları itibari ile var olan hükümet sisteminin olumsuzluklarından daha fazla etkilendikleri ile açıklanabilir.

Grafik 6.4. Hükümet sistemi değişikliği sorusuna verilen yanıtların katılımcıların gelir durumuna göre dağılımı

6.4'teki grafik ise gelir durumuna göre hükümet sistemi değişikliğine verilen yanıtları yansıtmaktadır. Grafikte evet yanıtının en fazla alt gelir gruplarından gelmesi bu gruptakilerin sistem değişikliğine hayatlarında değişiklik yapabileceği umuduyla yaklaşımları ile izah edilebilir.

Grafik 6.5. Hükümet sistemi değişikliği sorusunu yanıtlayanların yaşlarına göre dağılımı

Üstteki grafiğe göre yeni bir sistem değişikliğine ihtiyaç var diyenlerin en fazla 26-35 yaş grubunda yer aldığı, onları sırası ile 18-25 ve 36-45 yaş grupları izlemektedir. Hayır,

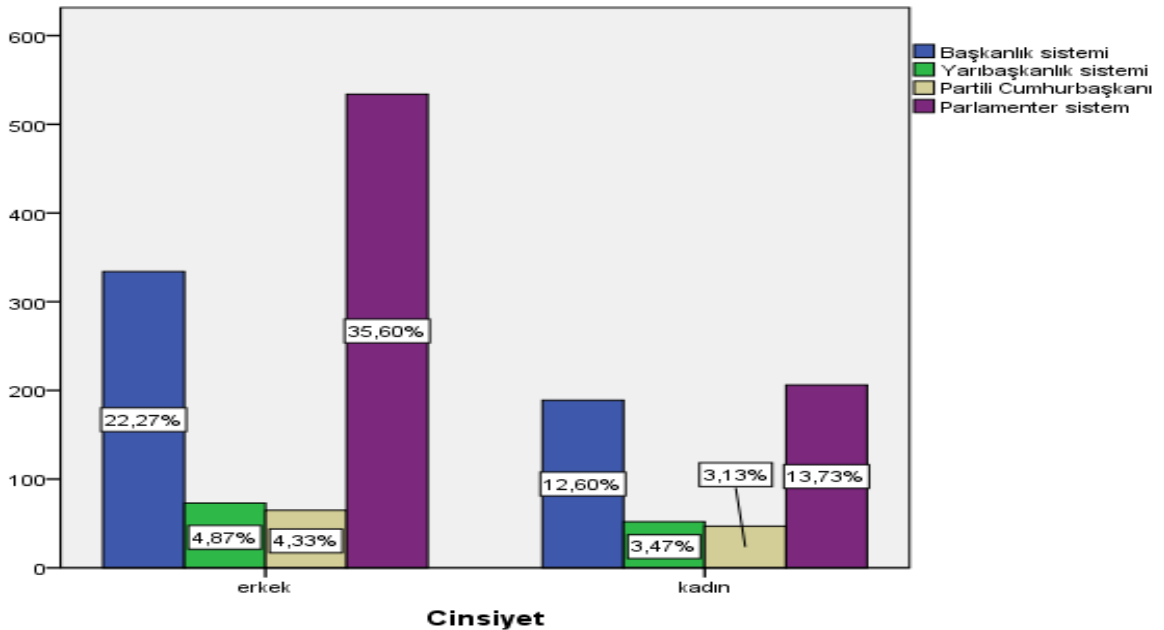
cevapları ilk dört yaş grubunda benzer oranlara sahiptir. Bu durumda yaş grupları itibari yanıtlar arasında belirgin farklar olmadığını belirtebiliriz.

Tablo 7: Nasıl bir hükümet sistemi değişikliği isterdiniz?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Başkanlık sistemi	523	34,9	34,9	34,9
Yarıbaşkanlık sistemi	125	8,3	8,3	43,2
Partili Cumhurbaşkanı	112	7,5	7,5	50,7
Parlamenter sistem	740	49,3	49,3	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

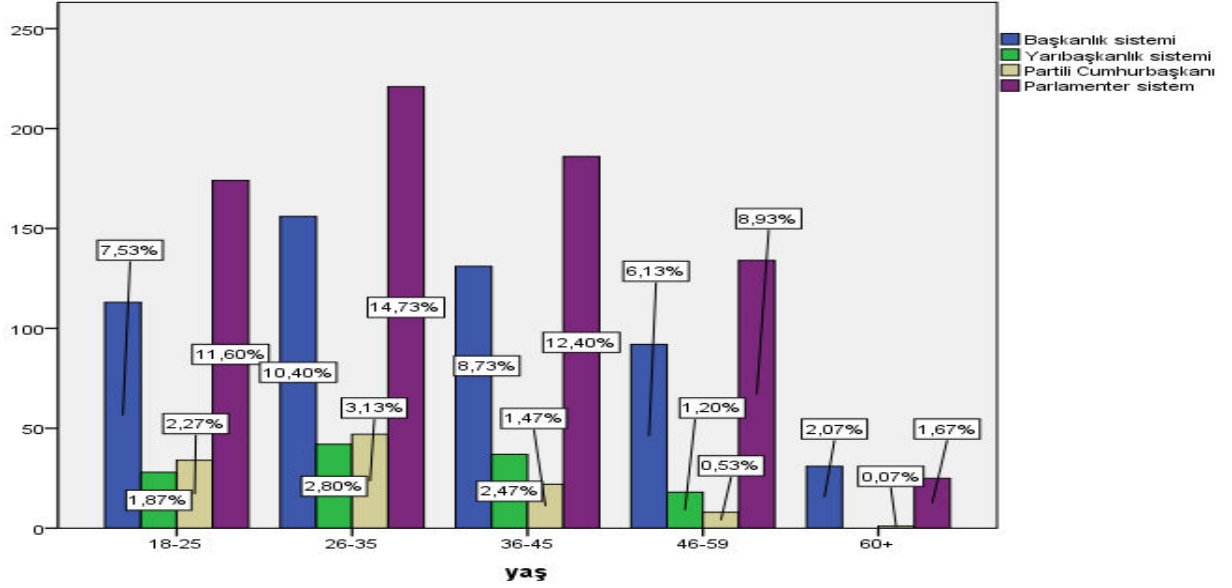
Bu soruyla katılımcıların nasıl bir hükümet sistemi istedikleri öğrenilmeye çalışılmıştır. Tabloya da yansıdığı gibi katılımcıların yarısı parlamenter sistemi istemiştir. Onu yaklaşık % 35 ile başkanlık, % 8.3 ile yarı başkanlık ve % 7.5 ile partili cumhurbaşkanlığı sistemi takip etmiştir. Bu soruya verilen yanıtlar önceki sorunun yanıtları ile çelişiyor gibi görünmekle birlikte önceki soruyu evet şeklinde yanıtlayanların gerçek bir parlamenter sistem istedikleri ile açıklanabilir. Zira 2007'den itibaren Türkiye'de fiili bir yarı başkanlık durumu ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan bir birine oldukça yakın uygulaması olan başkanlık, yarı başkanlık ve partili cumhurbaşkanlığı sistemi isteyenlerin toplam oranının parlamenter sistem isteyenlerden daha fazla olduğu görülmektedir. Bugünlerde TBMM'ye önerilen cumhurbaşkanlığı sisteminin o günlerde daha düşük çıkması Ak Parti'nin o dönemde başkanlık sistemini daha fazla gündemde tutması ile izah edilebilir.

Grafik 7.1. Nasıl bir hükümet sistemi isterdiniz sorusunu yanıtlayanların cinsiyetine göre dağılımı

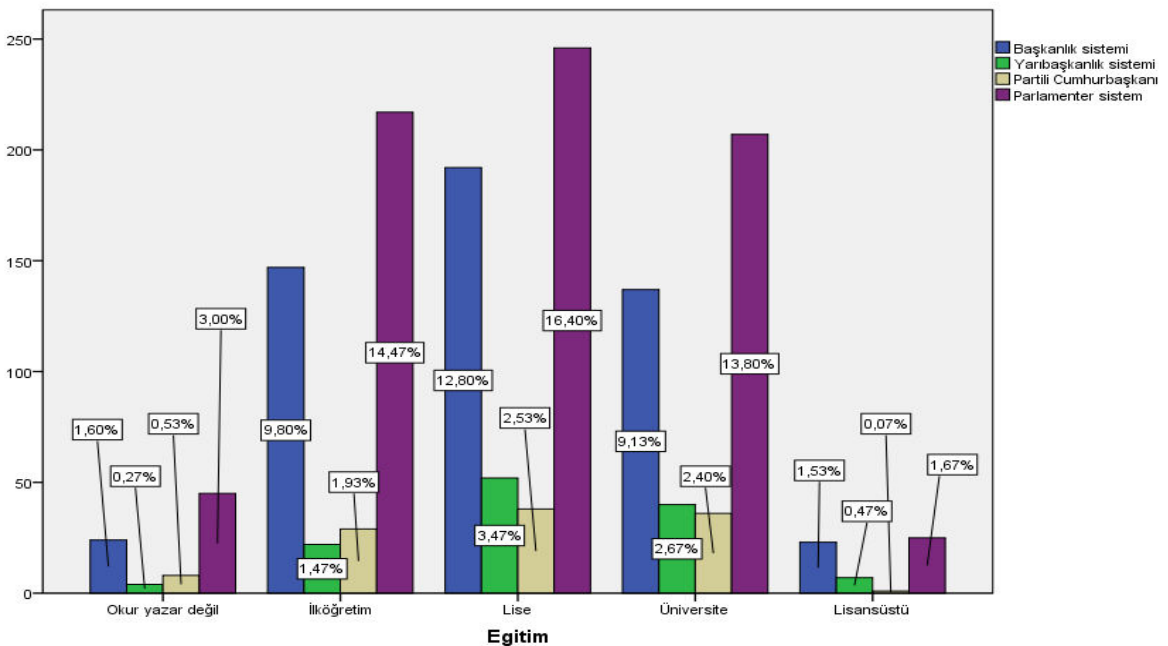
Bu soruyu parlamenter sistem şeklinde yanıtlayan katılımcıların oranı erkeklerde daha fazladır. Aynı şekilde başkanlık ve yarı başkanlık sistemi isteyenlerin oranı da erkeklerde daha fazladır. Hayır oranları da dikkate alındığında erkek ve kadınların benzer oranda farklı hükümet sistemleri istedikleri görülmektedir. Yanıtlar bakımından aralarında anlamlı farklılık olmadığı söylenebilir.

Grafik 7.2. Nasıl bir hükümet sistemi isterdiniz sorusunu yanıtlayanların yaşlarına göre dağılımı

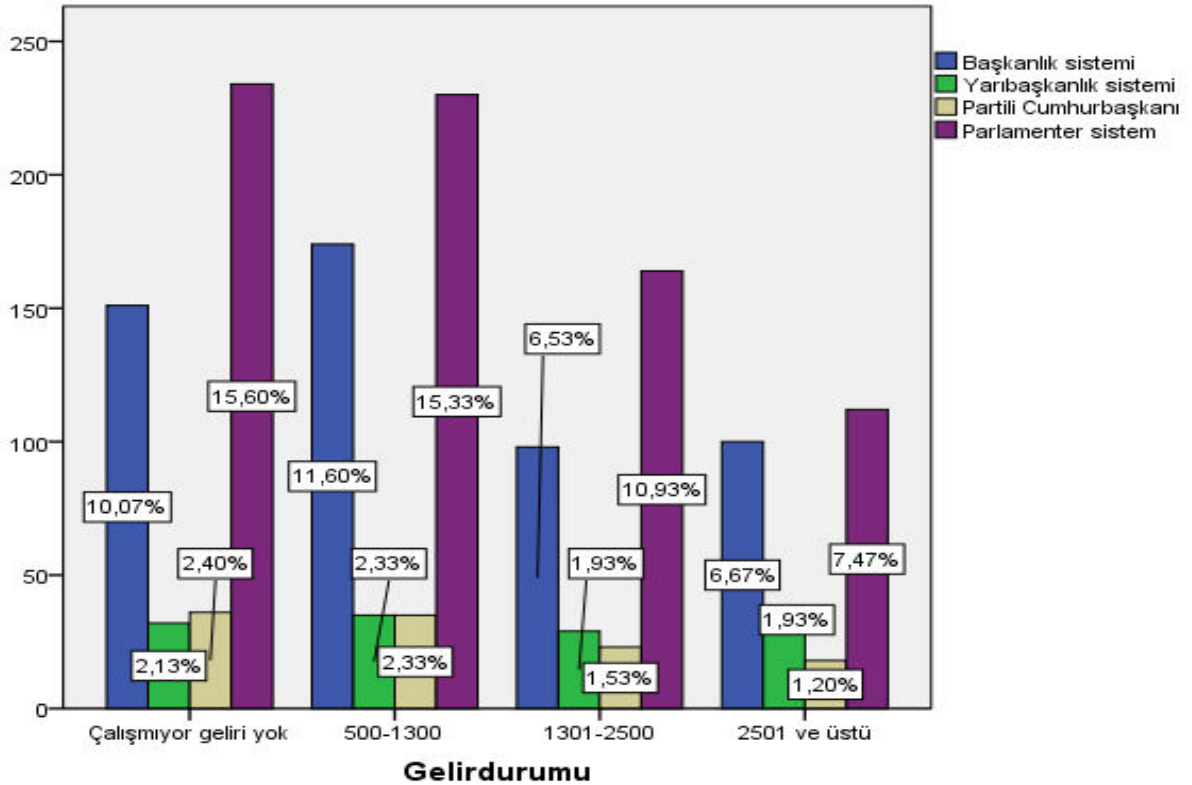
Grafiğe göre soruyu farklı hükümet sistemleri olarak yanıtlayanların yaş grupları arasında dağılımı dengeli görülmektedir.

Grafik 7. 3. Nasıl bir hükümet sistemi isterdiniz sorusunu yanıtlayan katılımcıların eğitim durumlarına göre dağılımı

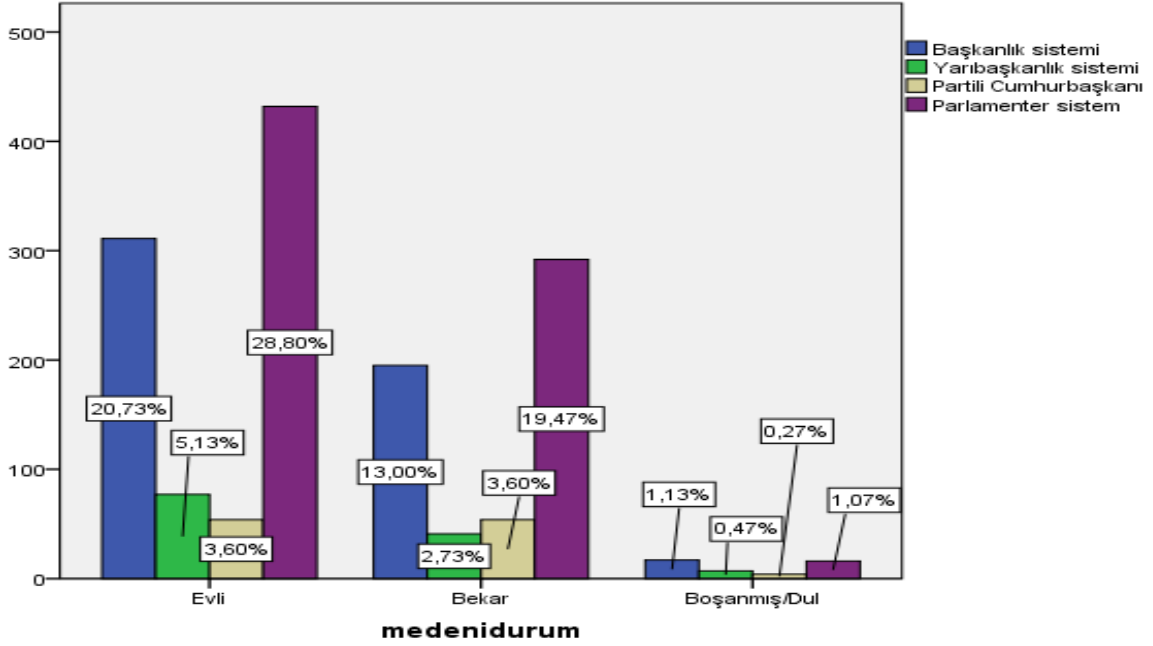
Soruyu yanıtlayanların eğitim durumları itibari ile dağılımını gösteren yukarıdaki grafikte parlamenter sistemi isteyenlerin en fazla lise mezunları arasında olduğu, onları sırası ile ilköğretim ve lisans mezunlarının takip ettiği görülmektedir. Anket katılımcıları içinde lisans mezunları az da olsa daha fazla olmasına karşın parlamenter sistem ve başkanlık sistemi isteme oranları ilköğretim mezunlarında bir miktar daha fazladır. Lisansüstü ve okuryazar olmayan grupta sistemler arasında dağılım daha dengeli olmuştur. Katılımcılar tüm eğitim gruplarında parlamenter ve başkanlık sistemi lehinde daha fazla tercih yapmışlardır. Bu da Türkiye'deki tartışmalarla uyumlu bir seyir izlemektedir. Çünkü tartışmalar yakın zamana kadar başkanlık ve parlamenter sistem arasında yapılmaktaydı.

Grafik 7.4. Nasıl bir sistem değişikliği isterdiniz sorusunu yanıtlayanların gelir durumlarına göre dağılımı

Nasıl bir sistem değişikliği isterdiniz sorusunu yanıtlayanların gelir durumuna göre dağılımında parlamenter sistemi en fazla isteyenlerin geliri olmayan kişilerden olduğu, onları sıra ile üst gelir gruplarının izlediği görülmektedir. Başkanlık sistemi istemi ise en fazla 500-1300 gelir grubu mensuplarınca istenmektedir. Onları sırası ile geliri olmayanlar 1300-2500 gelir grubu ile 2501 ve üstü gelire sahip olanlar takip etmektedir. Parlamenter sistem ve başkanlık sistemi arasındaki en dengeli dağılım 2501 TL ve üstü gelir grubunda gerçekleşmiştir.

Grafik 7.5. Nasıl bir sistem değişikliği isterdiniz sorusunu yanıtlayanların medeni durumlarına göre dağılımı

Yukarıdaki grafiğe göre parlamenter sistem, başkanlık ve yarı başkanlık sistemleri isteyenlerin medeni duruma göre dağılımı anketi yanıtlayanların medeni duruma göre dağılımı ile uyumlu görünmektedir. Bekârlarda parlamenter sistem isteyenlerin bir miktar daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Hükümet sistemi istemlerinde en dengeli dağılım boşanmış grupta gerçekleşmiştir.

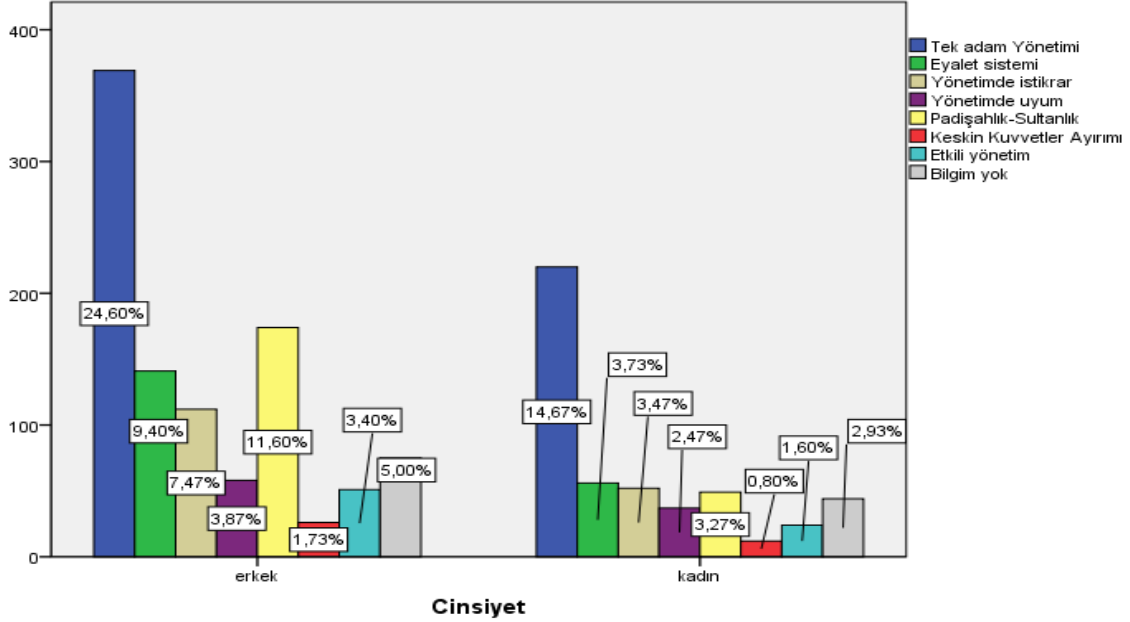
Tablo 8: Başkanlık sisteminden ne anlıyorsunuz?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Tek adam Yönetimi	589	39,3	39,3	39,3
Eyalet sistemi	197	13,1	13,1	52,4
Yönetimde istikrar	164	10,9	10,9	63,3
Yönetimde uyum	95	6,3	6,3	69,7
Padişahlık-Sultanlık	223	14,9	14,9	84,5
Keskin Kuwetler Ayırımı	38	2,5	2,5	87,1
Etkili yönetim	75	5,0	5,0	92,1
Bilgim yok	119	7,9	7,9	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Tabloda da görüldüğü gibi soruyu yanıtlayanların büyük kısmı başkanlık sisteminden tek adam yönetimini anlamaktadır. Padişahlık-Sultanlık da eklendiğinde katılımcıların yaklaşık % 55'i tek kişinin yönetimde söz sahibi olacağını düşünmektedir. Yönetimde istikrar, etkili yönetim keskin kuvvetler ayrımı gibi gerçekte başkanlık sistemine özgü özelliklerin çok düşük kalması Türkiye'de başkanlık sistemi ile alakalı olarak yürütülen menfi politikanın Diyarbakır'da halk nazarında karşılık bulduğunu göstermektedir. Gerçekte başkanlık sistemi

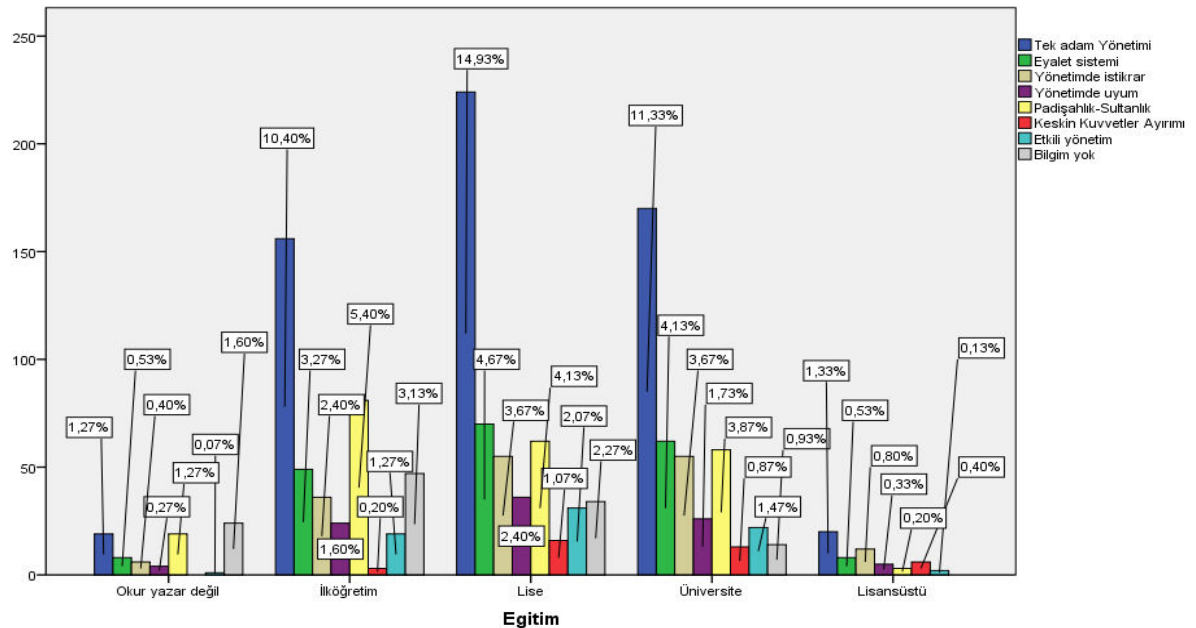
yürütmede tekliği getirir ancak halkın burada anladığı büyük olasılıkla denetimsiz bir tek adam yönetimidir ve bu da büyük ölçüde halka muhalefetin başkanlık sistemini anlatması ile uyumludur.

Grafik 8.1: Başkanlık Sisteminden ne anlıyorsunuz sorusunu yanıtlayanların yaşlarına göre dağılımı

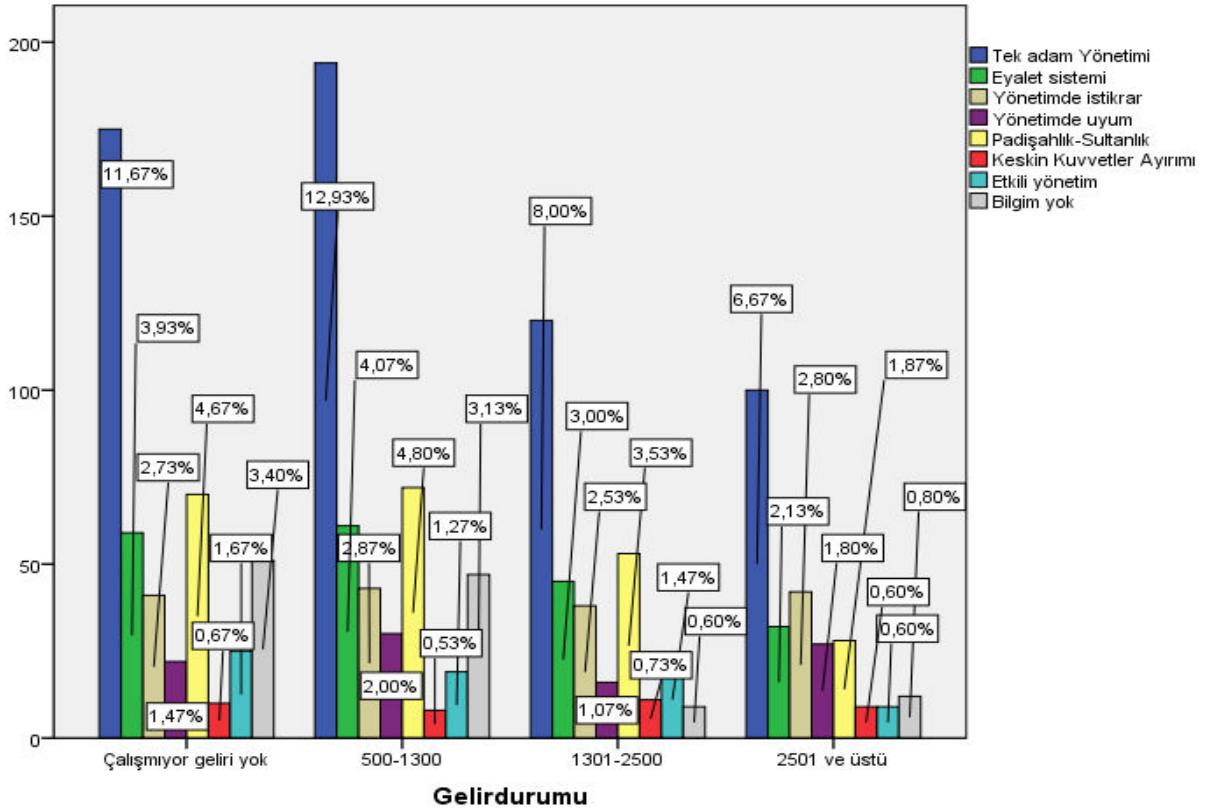
Grafikte de görüldüğü gibi hem erkekler hem de kadınlar başkanlık sistemi ile öncelikli olarak tek adam yönetimini anlamaktadırlar. Ardından erkekler başkanlık sisteminden ikinci sırada padişahlık-sultanlık yönetimini anlarken, kadınlar eyalet sistemini anlıyorlar. Diğer cevaplar arasında anlamlı bir farklılık görünmemektedir.

Grafik 8.2: Başkanlık sisteminden ne anlıyorsunuz sorusuna verilen yanıtların katılımcıların eğitim durumuna göre dağılımı

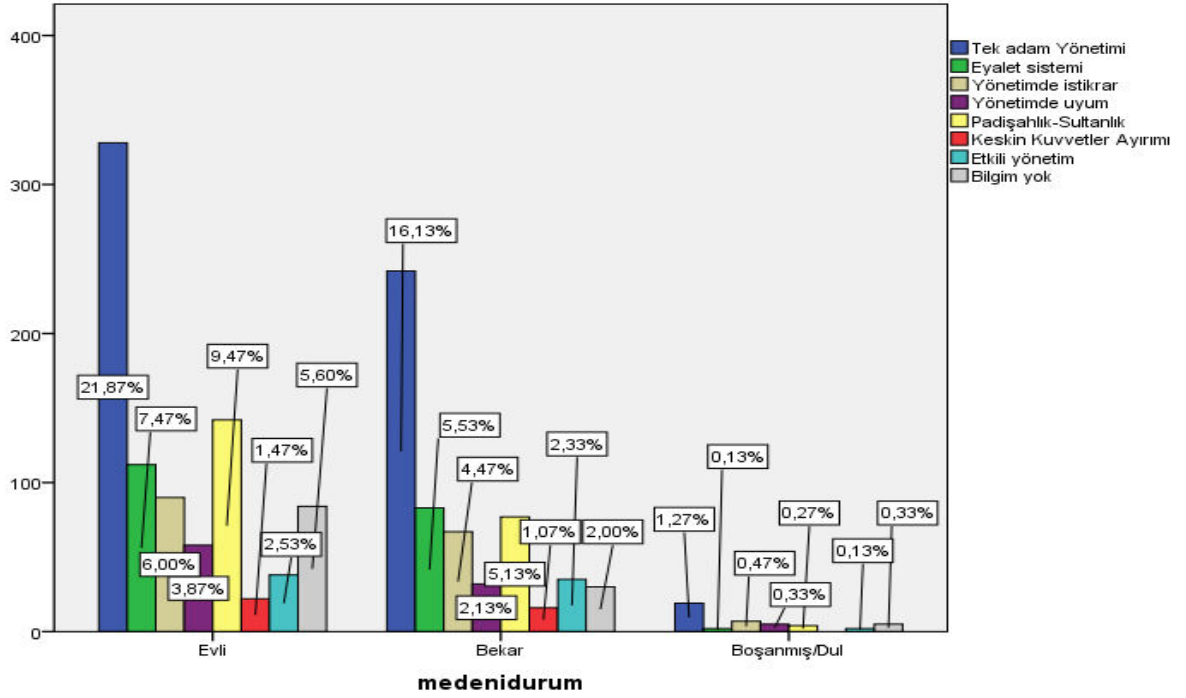
Grafiğe göre başkanlık sistemini tek adam yönetimi olarak görenler en fazla lise mezunlarıdır. Onları üniversite ve ilköğretim mezunları izlemektedir. Bu oranlar ankete katılanların eğitim durumuna dağılımı ile uyumludur. Lise ve üniversite mezunları başkanlık sisteminden ikinci sırada eyalet yönetimini anlarken, ilköğretim ve okuryazar olmayanlar padişahlık-sultanlık yönetimini anlamaktadır. Yönetimde istikrar seçeneğinin üniversite ve lisansüstü grupta daha fazla çıkması okuryazarlık oranı arttıkça başkanlık sistemi hakkında gerçek bilgi sahibi olma oranının da arttığı izlenimi edindirmektedir. Diğer taraftan alt okuryazarlık gruplarında başkanlık sisteminden tek adam yönetimi ve padişahlık-sultanlık yönetiminin anlaşılması bu kesimlerin sistem hakkında daha az bilgi sahibi olmaları ve bu yöndeki muhalefet argümanlarını daha inandırıcı buldukları ile de açıklanabilir.

Grafik 8.3: Başkanlık sisteminden ne anlıyorsunuz sorusunu yanıtlayanların gelir durumuna göre dağılımı

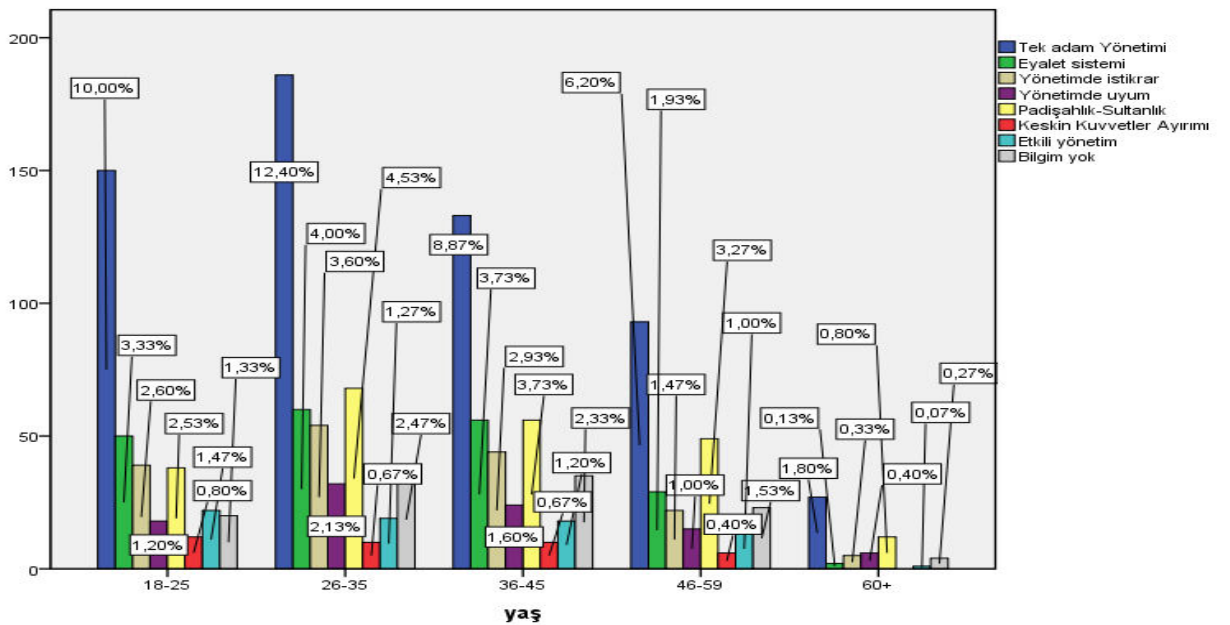
Gelir durumuna göre başkanlık sisteminden katılımcıların ne anladığını gösteren yukarıdaki grafiğe göre bütün gelir gruplarında öncelikle tek adamı yönetimi anlaşılmaktadır. Bu yöndeki en belirgin fark geliri olmayan ve 500-1300 TL grubunda ortaya çıkmaktadır. İlk üç gelir grubunda ikinci sırada padişahlık sultanlık anlaşılmaktayken, 2500 TL ve üstü grupta ise yönetimde istikrar ikinci sırada yer almaktadır.

Grafik 8.4: Başkanlık sisteminden ne anlıyorsunuz sorusunu yanıtlayanların medeni durumlarına göre dağılımı

Katılımcıların medeni durumuna göre başkanlık sisteminden ne anladıkları sorusu yukarıdaki grafikte gösterilmektedir. Grafikte sistemi tek adam yönetimi ve padişahlık olarak görme oranı en fazla evli ve bekârlarda görülmektedir. Oransal olarak evlilerde tek adam yönetimi ve padişahlık yönünde tercih daha belirgindir. Boşanmışlarda dağılım daha dengeli görülmektedir.

Grafik 8.5: Başkanlık sisteminden ne anlıyorsunuz sorusunu yanıtlayanların yaşlarına göre dağılımı

Yaş grupları itibari ile katılımcıların başkanlık sisteminden ne anladığı sorusunun yanıtlarına bakıldığında tüm gruplarda tek adamı ve padişahlık-sultanlık seçeneği ilk sırada yer almıştır. İkinci sırada sadece çalışmıyor grubunda eyalet yönetimi tercih edilmişken, 36-45 yaş grubunda eyalet yönetimi ve padişahlık sultanlık seçeneği eşit sırada çıkmıştır. Oransal olarak en belirgin tercih farkı 26-35 yaş grubunda görülmektedir.

Tablo 9: Başkanlık sistemine geçilecekse kimi başkan görmek istersiniz?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Selahattin Demirtaş	524	34,9	34,9	34,9
Recep Tayyip Erdoğan	484	32,3	32,3	67,2
Devlet Bahçeli	24	1,6	1,6	68,8
Kemal Kılıçdaroğlu	35	2,3	2,3	71,1
Diğer	180	12,0	12,0	83,1
Hiç kimse	253	16,9	16,9	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Üstteki tablo başkanlık sistemine geçilecekse kimi başkan olarak görmek istersiniz sorusunun cevaplarını yansıtmaktadır. Tabloda da görüleceği gibi ilk sırada Selahattin Demirtaş çıkmıştır. Onu yakın bir oran ile Recep Tayyip Erdoğan izlemiştir. Günümüzde TBMM’de yer alan diğer iki parti liderinin aldıkları oy çok düşük düzeydedir. Tabloda hiç kimseyi işaretleyenlerin oranı da oldukça yüksek olup, bu durum ortada duran önemli bir seçmen kitlesinin varlığına işaret etmektedir. Diğer seçeneği de kayda değer olup, aşağıda hangi isimlerden oluştuğu görülmektedir.

Diğer şıkkını işaretleyenlerin;

% 30.07’si Abdullah Gül,

%25.87’si Abdullah Öcalan,

%13.99’u Ahmet Davutoğlu,

% 3.50’si Hakan Fidan,

% 3.50’si Meral Akşener,

% 2.80’i Sırrı Süreyya Önder,

% 2.10’u Binali Yıldırım,

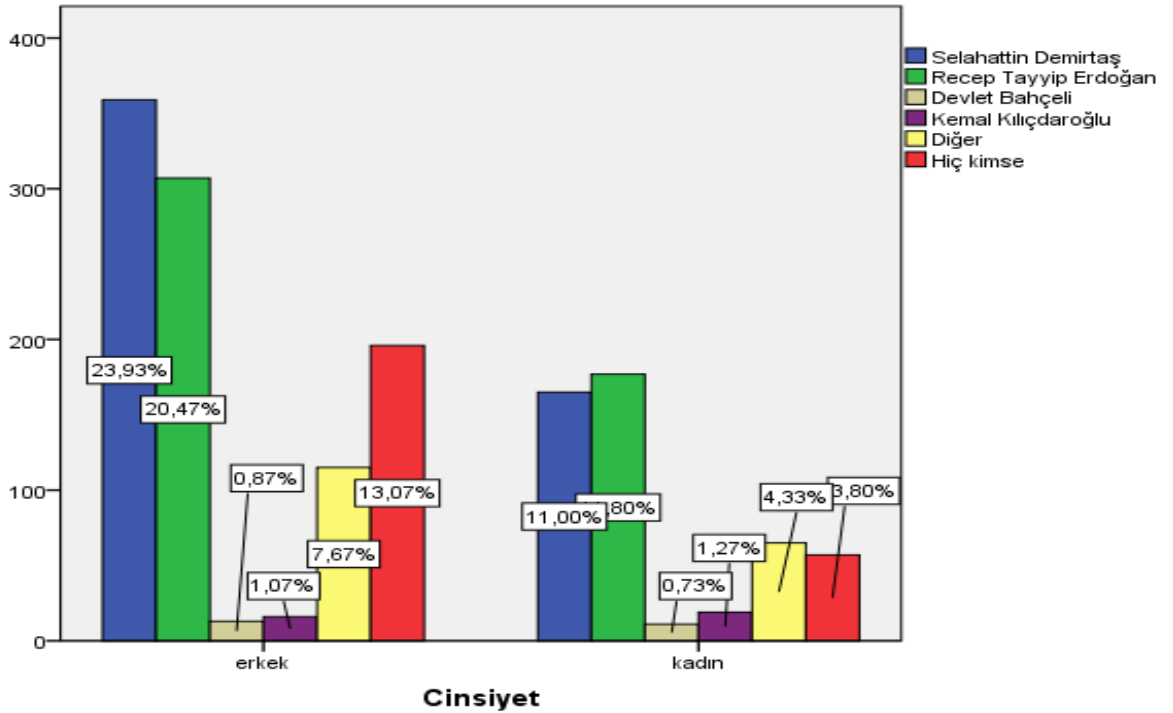
% 2.10’u Bülent Arınç,

% 2.10'u Figen Yüksekdağ'ı işaretlemiştir. Ekmeleddinİhsanoğlu, Tansu Çiller, Deniz Baykal, Numan Kurtulmuş, Ali Babacan, Rıza Türmen, Salim Ensarioğlu, Galip Ensarioğlu, Ahmet Türk ve Osman Baydemir gibi isimler de %1-2 oranında diğer şıkkı içinde işaretlenmiştir.

Tablodaki veriler son iki milletvekili seçimi ile karşılaştırıldığında AK Parti çizgisi açısından oyların Diyarbakır'da toparlandığı ve 2015 öncesi seviyesine ulaştığı, Halkların Demokratik Partisi (HDP) içinse ciddi bir oy kaybı şeklinde olduğu görülmektedir. Zira 7 Haziran 2015 seçimlerinde HDP %79.06, AK Parti ise % 14 oranında oy almıştı. Tekrarlanan 1 Kasım 2015 seçimlerinde ise HDP % 72.8, AK Parti ise % 21.4 oy almıştı. 2014 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise Selahattin Demirtaş % 64.17, R. Tayyip Erdoğan ise % 33.48 oranında oy almıştı (seçim.haberler.com,2016).

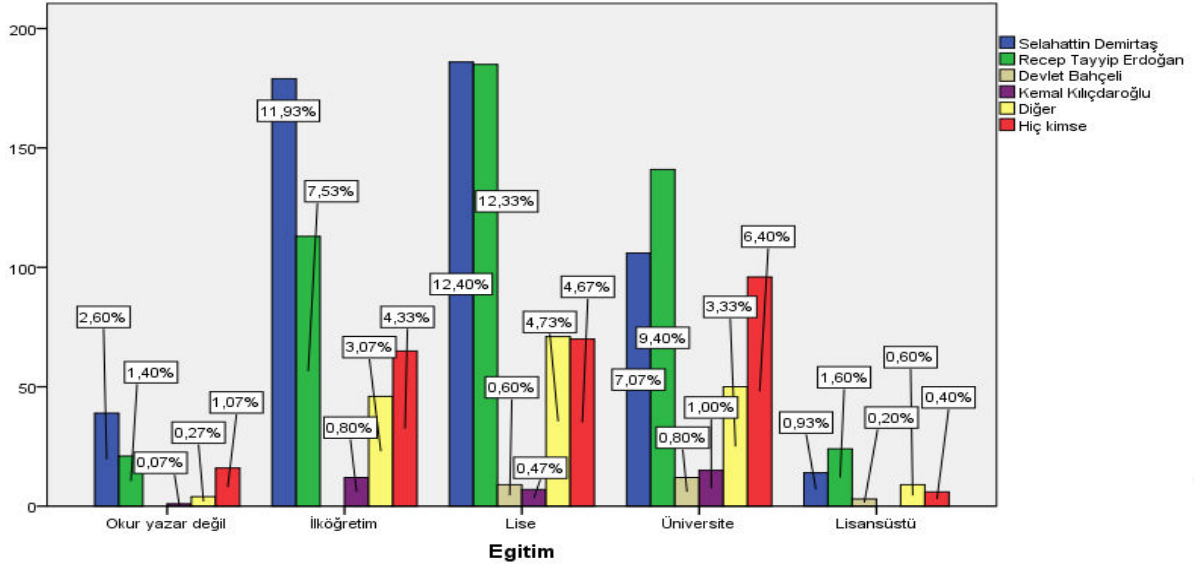
Hiç kimse seçeneğini işaretleyenler için ikna edilmesi gereken ve her iki tarafa da gitme ihtimali bulunan bir seçmen kitlesi olduklarını söyleyebiliriz. Bu kesimin bir tarafa meylenmesi halinde sonuçları ciddi şekilde etkileyecekleri açıktır.

Grafik 9.1: Kimi başkan görmek isterdiniz sorusunu yanıtlayanların cinsiyetlerine göre dağılımı

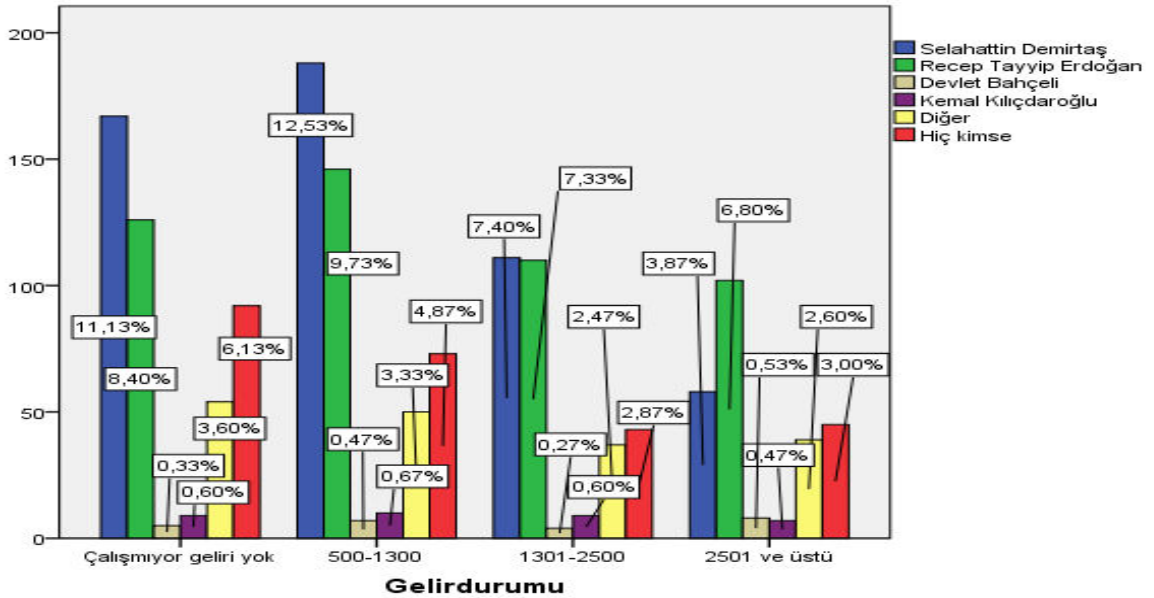
Grafik incelendiğinde erkeklerin daha çok Demirtaş yönünde oy kullandıkları, kadınların ise Erdoğan lehinde tercihte buldukları ortaya çıkmaktadır. Erkek katılımcılar üçüncü sırada hiç kimse seçeneğini tercih etmişken, kadınlar diğer seçeneğini işaretlemiştir.

Grafik 9.2. Kimi başkan görmek isterdiniz sorusunu yanıtlayanların eğitim durumlarına göre dağılımı

Eğitim durumuna göre grafik değerlendirildiğinde okuryazar olamayanların, ilköğretim mezunlarında Demirtaş tercihi belirgindir. Lise mezunu grubunda ise çok az farkla Demirtaş önde iken, lisans ve lisansüstü eğitim grubunda Erdoğan tercihi ilk sıradadır. Bu durumda okuryazarlık oranı arttıkça Erdoğan lehine tercihte bulunma oranının da arttığını söyleyebiliriz.

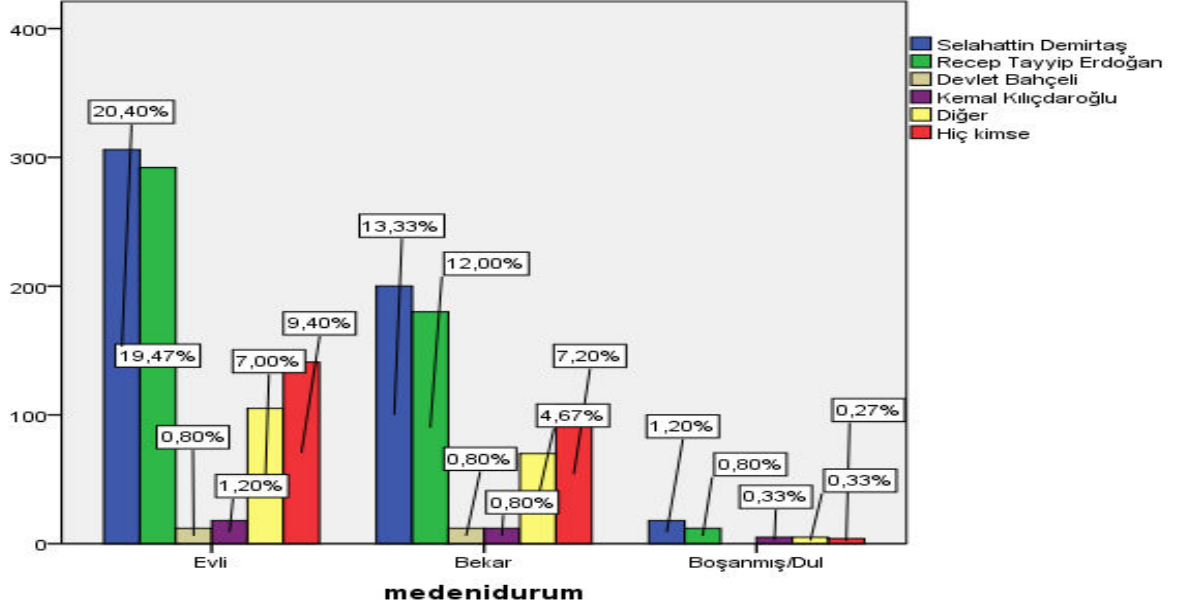
Grafik 9.3. Kimi başkan görmek isterdiniz sorusunu yanıtlayanların gelir durumlarına göre dağılımı

Katılımcıların gelir durumu bağlamında kimi başkan görmek isterdiniz sorusunun yanıtlarına göre alt gelir gruplarında Demirtaş ismi ön plana çıkmaktadır. Üçüncü gelir grubunda Demirtaş ve Erdoğan yakın oranlarda işaretlenmişken sorudaki en üst gelir diliminde ise Erdoğan daha fazla işaretlenmiştir. Bu durumda eğitim seviyesinin yüksekliğine bağlı olarak

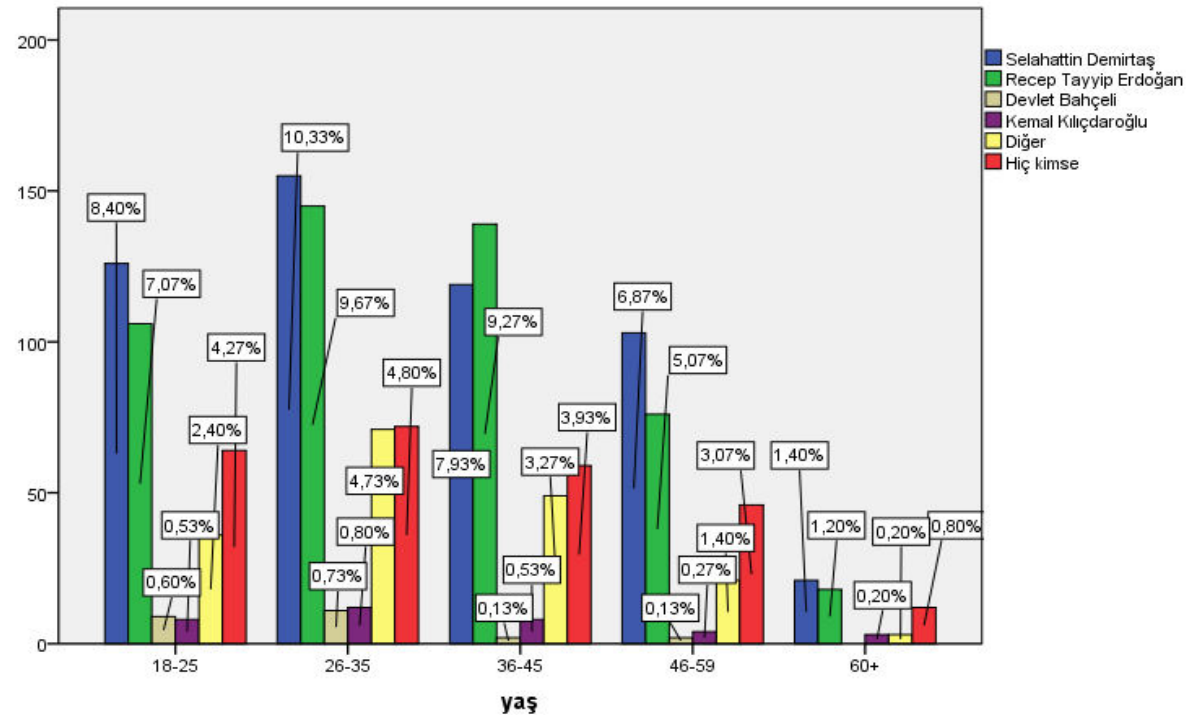
Erdoğan adı nasıl ön plana çıkıyorsa gelir durumuna göre dağılımda da benzer bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Başka bir anlatımla alt eğitim ve gelir durumlarında Demirtaş, üst eğitim ve gelir gruplarında Erdoğan adı öne çıkmaktadır.

Grafik 9.4: Kimi başkan görmek isterdiniz sorusunu yanıtlayanların medeni durumlarına göre dağılımı

Katılımcıların medeni durumları itibari ile kimi başkan görmek istedikleri sorusunun yanıtları arasında anlamlı farklılıklar bulunmamaktadır. Sonuçlar soruya verilen genel yanıtlarla aynı yöndedir.

Grafik 9.5: Kimi başkan görmek isterdiniz sorusunu yanıtlayanların yaşlarına göre dağılımı

Yaş gruplarına göre verilen yanıtlar 36-45 yaş grubu istisna soruya verilen genel yanıtlarla aynıdır. Sadece 36-45 yaş grubunda Erdoğan, Demirtaş'ı geçmiştir. Grafiğe göre 18-35 yaş grubunun tercihi Demirtaş yönündedir.

3.2.3. Katılımcıların Anayasa Değişikliğine İlişkin Düşünceleri

Bu başlık altında Türkiye'nin gündeminde olan anayasa değişikliği hakkında katılımcıların ne düşündüğü ve öncelikli olarak yapılacak anayasada ne görmek istedikleri gibi iki soru sorulmuştur. Anayasa değişikliğine ilişkin soruların sorulmasının nedeni yapılacak hükümet değişikliklerinin öncelikle anayasada değişiklik gerektirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu soruların bir diğer nedeni hükümet sistemi değişikliğinin yapılacak anayasada halkın ilk gündem maddelerinden biri olup olmadığı merakından kaynaklanmıştır. Bir bakıma çapraz bir soru ile bu durum sorgulanmak istenmiştir.

Tablo 10: Size göre Türkiye'nin yeni bir anayasaya ihtiyacı var mı?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Evet	1247	83,1	83,1	83,1
Hayır	81	5,4	5,4	88,5
Fikrim yok	172	11,5	11,5	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Tabloda da görüldüğü üzere katılımcıların kahir ekseriyeti yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir. Türkiye'de uzun yıllardan beri bilinen bu istek Diyarbakır özelinde katılımcılar tarafından güçlü bir şekilde adeta yeniden vurgulanmıştır.

Tablo 11: Yeni anayasada öncelikli olarak neyin yer almasını istersiniz?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Dil	183	12,2	12,2	12,2
Yerel yönetimler	389	25,9	25,9	38,1
Kimlik	319	21,3	21,3	59,4
Diğer	609	40,6	40,6	100,0
Total	1500	100,0	100,0	

Tabloya göre soruyu yanıtlayanlar en fazla diğer seçeneğini işaretlemiştir.

Diğer şıkkını işaretleyenlerin;

% 17.65'i Şıkların hepsi,

% 14.60'ı Kişi hak ve hürriyetleri,
% 9.15'i Özgürlük,
% 8.28'i Adalet,
% 7.84'ü Eşitlik,
% 4.14'ü Barış, huzur ve ortak yaşamı,
% 3.70'i Terörün bitmesi,
% 2.83'ü demokratik haklar,
% 2.61'i Kadın hakları,
% 2.61'i Eğitim.
% 2.40'ı Sosyal devlet,
% 2.40'ı Dini inançlar,

% 0.50 ile 2 arasında ise özerklik, öz yönetim, Kürt sorunu, paralel yapının temizlenmesi, çoğulculuk, tarafsız anayasa, devletin birliği ve bütünlüğü, genel af, kimlik, güvenlik yasası, çözüm sürecine tekrar dönülmesi, ekonomi gibi ibareleri yazmışlardır.

Diğer seçeneğinden sonra katılımcılar ağırlıklı olarak anayasada yerel yönetimlerin güçlendirilmesini istemişlerdir. İkinci sırada etnik kimlik ile dilin anayasada yer alması gerektiğini beyan etmişlerdir. Aşağıda ayrıntısı yer alan diğer seçeneğine bakıldığında ise genel olarak temel hak ve hürriyetlerin geliştirilmesi yönündeki düzenlemelerin anayasada görülmek istendiğini söyleyebiliriz. Bu durumda katılımcıların hak taleplerini siyasal zeminde çözmek istediğinden yana oldukları görülmektedir. Çünkü özyönetim ve Kürt sorunu gibi siyasi öncelikli talepler yeni anayasada görülmek istenen ilk konular arasında yer almamaktadır.

Bu tablodan çıkan bir diğer önemli sonuç hükümet değişikliğine ilişkin birden fazla sorunun sorulduğu bir anket formu içinde “yeni anayasada neyin öncelikli olarak yer almasını istersiniz” sorusuna hükümet sistemi değişikliği ile ilgili bir yanıtın verilmemiş olmasıdır. Bu durumda katılımcılar ya yukarıdaki sorularda bu konuda yeterince cevap verdiklerini düşünmüşler, ya soruyu bu bağlamda düşünmemişler ya da gerçekten gündemlerinde hükümet sistemi değişikliği ilk sıralarda yer almamaktadır.

SONUÇ

Devlet gücünün kullanımını esas alan hükümet sistemleri ülkelerin tarihi, siyasi, toplumsal vb. özelliklerine göre farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Günümüzde özellikle demokratik ülkelerde bu güç belli kişi veya kurullar arasında dağılarak parlamenter, başkanlık ve yarı başkanlık gibi hükümet tiplerini ortaya çıkarmıştır.

Türkiye 1876'dan itibaren parlamenter sistemi benimsemiş bir ülkedir. Ancak belli dönemlerde yürütme yetkisini kullananlar parlamentoya karşı güçlü hale gelmiş bazı dönemlerde ise bürokratik kurumlar beğenmedikleri hükümet ve parlamentoları görevden uzaklaştırmak için darbe ve benzeri yollar denemişlerdir. Türkiye parlamenter deneyim içinde bu tür yollarla birden fazla kez karşılaşınca özellikle buna maruz kalan kişi ve siyasal düşünceler parlamenter sistemin aksaklıklarını gidermek ve yürütmeyi diğer güçlere karşı güçlendirmek için başkanlık, yarı başkanlık vb. önerilerde bulunmuşlardır. Bu bakımdan Türkiye'nin son otuz yılı ağırlıklı olarak bu tartışmalar içinde geçmiştir denilebilir. Ancak bu tartışmalar çoğunlukla siyasal argümanlarla taraf bulmuş gerçekte hangi sistemin daha yararlı olacağı tartışılmamıştır.

2002'den günümüze kadar Türk Siyasal Hayatında başat aktör ve iktidar olan AK Parti dönemi de bu tartışmaların yoğun şekilde yaşandığı hatta tartışmaların önerilerle somutlaştığı bir sürece tekabül etmektedir. Bu dönemde Anayasa değişikliği taslakları, başkanlık sistemi ve cumhurbaşkanlığı sistemi önerileri gündeme gelmiştir. Bugünlerde cumhurbaşkanlığı sistemi TBMM'ye sunulmuştur.

Hükümet sistemleri gündeme geldikçe halkın buna nasıl baktığı da hep merak edilmiş ve yapılan bazı alan araştırmaları ile onların düşünceleri öğrenilmeye çalışılmıştır. Konjonktüre bağlı olarak bazı dönemlerde başkanlık vb. hükümet sistemi önerileri daha fazla toplumsal karşılık bulurken bazı dönemlerde ise bu yöndeki taleplerin halk nezdinde kabul edilebilirlik oranının düştüğü görülmektedir.

Bu çalışmada Diyarbakırlıların olası bir hükümet değişikliğine nasıl baktığı merak edilmiş ve toplam 11 soru sorulmuştur. İlk beş soru demografik özellikleri belirlemeye dönüktür. 4 soru hükümet değişikliği son iki soru ise hükümet değişikliğini ilgilendiren anayasa değişikliğine ilişkindir.

Araştırma sonuçlarına göre Diyarbakırlıların yaklaşık % 70'i bir hükümet sistemi değişikliğine ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir. Ancak hangi hükümet sistemi değişikliği olmalıdır sorusuna karşılık katılımcıların yarısı kadar parlamenter sistemi, geriye kalanlar ise

% 35 oranında başkanlık ve yaklaşık % 8'er oranında yarı başkanlık ve cumhurbaşkanlığı sistemini istemişlerdir. Bu durumda parlamenter sistem ve yürütmede tekliği esas alan başkanlık, partili cumhurbaşkanlığı ve cumhurbaşkanının daha güçlü olduğu yarı başkanlık sistemi tercih edenlerin yakın oranlarda olduğu görülmektedir. Parlamenter sistemi isteyenler gerçek parlamenter sisteme işaret etmiş olabilir.

Çalışmada başkanlık sisteminden ne anlıyorsunuz sorusu büyük ölçüde tek adam yönetimi ve padişahlık sultanlık olarak yanıtlanmıştır. Özellikle muhalefetin başkanlık vb. sistem değişikliğine ilişkin görüşünün ve propagandasının bu yönde olduğu dikkate alındığında Diyarbakır'da halkın yarısı üzerinde etkili oldukları ortaya çıkmaktadır.

Başkanlık sisteminde geçilecekse kimi başkan görmek isterdiniz sorusuna katılımcıların yaklaşık % 35'i Selahattin Demirtaş, % 33 kadarı da Recep Tayyip Erdoğan demiştir. % 18'lik bir kesim ise hiç kimseyi başkan olarak görmek istemiyor. Bu sonuçlar son iki seçimde Diyarbakır'da yüksek oranda oy kaybeden AK Parti'nin oylarını eski seviyesine ulaştırdığı, HDP'nin ise ciddi oy kaybına uğradığına işaret etmektedir. Hiç kimse seçeneği de partilerin dikkatle üzerine eğilmelerini gerektiren bir kitleyi barındırmaktadır.

Yeni bir anayasaya Diyarbakırlıların nasıl baktığı sorusuna katılımcıların % 80'den fazlası olumlu bakmıştır. Yeni anayasada öncelikle ne görmek istedikleri sorusu ise temel hak ve hürriyetleri içeren düzenlemeler ön plana çıkmıştır. İlginç olan anayasa değişikliği öncelikleri içinde hükümet sistemi değişikliğine ilişkin bir talebin yer almamasıdır.

Sonuç olarak ideolojik kaygılardan çok gerçekte ihtiyacımız olan ve siyaset dışı yollarla kesintiye uğramayacak etkin, istikrar sağlayan ve halk tabanına daha fazla dayanan bir hükümet sistemini ülkemizde hâkim kılmamız gerekir. Sistemin adının ne olacağından çok ne kadar demokratik işleyeceği, halkı ne kadar temsil edeceği, siyaset dışı vesayet mekanizmalarının müdahalesinden ne kadar uzak olacağı önemlidir. Ve elbette son sözü söyleyecek olan halkın tercihi esas belirleyici olmalıdır.

KAYNAKÇA

Akgül, M. E. (2010), "Kuvvetler Ayrılığı İlkesinin Dönüşümü ve Günümüz Demokratik Rejimlerindeki Anlamı", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl 68, Sayı 4, s. 79-101.

Asilbay, İ. H. (2013), "Parlamenter Sistem ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme", *TBB Dergisi*, 104, s. 247-264.

Erdoğan, M. (2011), *Anayasa Hukuku*, Beta Yayınevi, Ankara.

- Gözler, K. (2011), Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Esen, B. N. (1963), Anayasa Hukuku Genel Esaslar, Resimli Posta Matbaası, Ankara.
- Gözler, K. (2015), Kısa Anayasa Hukuku, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Gözler, K. (2007), Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Demirhan, Y., Aslan, S. ve Alkış, M. (2016), “Türkiye’de Hükümet Sistemi Tartışmaları ve AK Parti’nin Başkanlık Sistemi Önerisi Üzerine”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 6, Sayı 11, (ss. 161-186).
- <http://secim.haberler.com/cumhurbaskanligi-secimi/diyarbakir-secim-sonuclari/>, Erişim Tarihi: 10.08.2016.
- Jose Antonio Cheibub (2007), Presidentialism, Parliamentarism, and Democracy. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karatepe, Ş. (2013), Anayasa Hukuku, Savaş Yayınevi, Ankara.
- Karatepe, Ş. (2013), “Hükümet Sistemleri ve Türkiye”, Yeni Türkiye, Sayı 51, (ss.223-235).
- Klaus, S. (2008), “Das Politische System der USA”, Ed. Klaus Stüwe, Stefan Rinke, Die Politischen Systeme in Latein- und Nordamerika, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, (ss.540-582).
- Kuzu, B. (2013), Her Yönü İle Başkanlık Sistemi, Babil Kültür Yayıncılığı, İstanbul.
- Kuzu, B. (2012), Her Yönüyle Başkanlık Sistemi, 2.Baskı, İstanbul.
- Miş N, Aslan A., Ayvaz M.E. ve Duran H (2016), Dünyada Başkanlık Sistemi Uygulamaları. Seta 2. Baskı, s.39-65.
- Montesquieu, (1989), The Spirit of The Laws, (Translated and Edited by: Choller, A. M., Miller, B. C. and Stone, H. M.), Cambridge University Press, Cambridge.
- Milli Nizam Partisi (1970), Milli Nizam Partisi Programı ve Tüzüğü, Haktanır Basımevi, İstanbul.
- Özbudun, E. (1995), Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Robert, E. (2011), Semi-Presidentialism, Sub-types and Democratic Performance, Oxford University Press, New York.
- Ünal, A. (2016), “Prof. Dr. Necmettin Erbakan’ın Bütçe Konuşmaları”, Yeni Şafak Gazetesi, (8.12.2016).

Vile, M. J. C. (1998), *Constitutionalism and the Separation of Powers*, (2nd ed.), Liberty Fund, Indianapolis.

Yazıcı, S. (2011), *Başkanlık ve Yarı Başkanlık Sistemleri Türkiye Açısından Bir Değerlendirme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

YSK (2015), *Milletvekili Seçimi Diyarbakır İl Birleştirme Tutanağı* (2.11.2015), (Erişim Tarihi: 10.8.2016).

https://sonuc.ysk.gov.tr/module/sspsSandikTutanakBilgisi.jsf?id=9723469&sid=14868&filename=D%C4%B0YARBAKIR_D%C4%B0YARBAKIR_Milletvekili%20Se%C3%A7imleri%20%C4%B0l%20Birle%C5%9Firme%20Tutanaklar%C4%B1%20.jpg&fileType=2, (Erişim Tarihi: 10. 08.2016).

TBMM, (2016), *Hükümet (Cumhurbaşkanlığı) Sistemine İlişkin Değişiklik Önerisi*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=206176, (Erişim Tarihi: 11.12.2016).

Teziç, E. (2012), *Anayasa Hukuku*, 14.Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul.

Yaman, A. (2014), “Başkanlık Sistemi, Uygulamaları ve Türkiye’de Uygulanabilirliği”, *Fırat University Journal of Social Science*, Cilt 24, Sayı 1, s.83-98.

Yapıcı Kaya, H (2014), *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri Yarı Başkanlık Sistemi (Fransa, Polonya ve Rusya Örnekleri)*, TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Yapıcı Kaya, H. (2015), *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri (Parlamentar sistem)*, TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

ELEKTRİK TÜKETİMİ İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDA NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ *

Bilal SAVAŞ **

Burhan DURĞUN ***

Öz

1970’li yılların sonlarından itibaren araştırmacıların enerji-ekonomik büyüme ilişkisine artan ilgisi daha sonra spesifik alanlara kaymıştır. Elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi de bu alanlardan biridir. Elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışmada 1980-2010 yıllarına ait yıllık kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla ve kişi başına elektrik tüketimi verileri kullanılmıştır. Bu iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığının sorgulanabilmesi için eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Ampirik sonuçlar elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu göstermiştir. Buna bağlı olarak nedensellik testi yapılmıştır. Sonuç olarak büyümeden elektrik tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur. Buna göre politika yapıcılar tarafından elektrik piyasasına uygulanabilecek enerji koruma politikaları büyüme üzerinde olumsuz bir etki yaratmayacaktır.

Anahtar Sözcükler: Elektrik tüketimi, Ekonomik büyüme, Eşbütünleşme, Nedensellik.

RELATION OF CAUSALITY BETWEEN ELECTRICITY CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF TURKEY

Abstract

Since the late of 1970’s increasing interest in the relationship between energy and economic growth of reseachers has shifted to spesific areas. Examining the relationship between electricity consumption and economic growth is one of these areas. This study investigated the relationship between electricity consumption and economic growth using per capita gross domestic product and per capita electricity consumption annual data during the period of 1980-2010. Cointegration test is applied for questioning the existence of a long-term relationship between these two variables. The empirical results indicates that there is a long-term relationship between electricity consumption and economic growth. Accordingly, causality test is applied. As a result, there is unidirectional causality running from economic growth to electricity consumption. Therefore, energy conservation policies which can be applied to electricity market by policy-makers will not impact negatively on the growth.

Key Words: Electricity Consumption, Economic Growth, Cointegartion, Causality.

* Burhan Durğun’un (2013) “Elektrik Tüketimi İle Büyüme Arasında Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı’nda savunduğu Yüksek Lisans Tez’inden derlenmiştir.

** Doç.Dr., Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, bilalsavas@dicle.edu.tr.

***Arş. Gör., Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, burhan.durgun@hotmail.com.

GİRİŞ

Özellikle Sanayi Devriminden sonra önemi her geçen gün artan enerji konusu hem üretimde temel girdi olması hem de sosyal ve ekonomik kalkınmanın bir göstergesi olması nedeniyle iktisatçıların ilgisini çekmiştir. Petrol krizlerinin yaşandığı 1970'li yılların sonlarından itibaren toplam enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin sorgulanması ile başlayan literatür daha sonra enerjinin alt bileşenlerine doğru yönelmiş ve farklı ülkelerde, farklı dönemlerde ve farklı ekonometrik yöntemlerle araştırılmıştır.

Devletin enerji piyasaları üzerinde etkili olduğu ülkelerde enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olup olmaması uygulanacak enerji politikaları açısından önem arz etmektedir. Ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasında bir ilişkinin olması durumunda enerji fiyatları, enerji vergileri veya enerji tasarrufu gibi korumacı politikalar ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Aytaç, 2010).

1970'lerin sonunda ekonomik büyüme (gayri safi milli hasıla) ile toplam enerji tüketimi arasında nedensellik ilişkisini araştıran uygulamalı literatüre ilerleyen yıllarda daha spesifik konular eklenmiştir. Bu konulardan ilki enerjinin alt bileşenleri olan elektrik tüketimi (mesken ve sanayi), petrol tüketimi (Al-mulali, 2011; Chu, 2012; Chu & Chang, 2012; Zou & Chau, 2006), doğalgaz tüketimi (Apergis & Payne, 2010a; Kum, Ocal, & Aslan, 2012; Shahbaz, Lean, & Farooq, 2013), nükleer enerji tüketimi (Apergis & Payne, 2010b; Aslan & Çam, 2013; Chu & Chang, 2012; Lee & Chiu, 2011a, 2011b; Wolde-Rufael, 2010; Wolde-Rufael & Menyah, 2010; S.-H. Yoo & Jung, 2005; S.-H. Yoo & Ku, 2009), yenilenebilir enerji tüketimi (Al-mulali, Fereidouni, Lee, & Sab, 2013; Apergis & Payne, 2010c, 2011b, 2011c, 2012; Pao & Fu, 2013; Tugcu, Ozturk, & Aslan, 2012; Yildirim, Saraç, & Aslan, 2012), ve CO2 emisyonu (Al-mulali, 2011; Alam, Begum, Buysse, Rahman, & Van Huylenbroeck, 2011; Arouri, Ben Youssef, M'Henni, & Rault, 2012; Bloch, Rafiq, & Salim, 2012; Lotfalipour, Falahi, & Ashena, 2010; I. Ozturk & Acaravci, 2010; Pao & Tsai, 2011; Saboori & Sulaiman, 2013; Wang, Zhou, Zhou, & Wang, 2011) ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. İkinci araştırma türü de iki değişkenli ve büyüme ile enerji tüketiminin yanı sıra istihdam, ücretler, fiyatlar genel düzeyi gibi değişkenlerin eklenmesiyle çok değişkenli modellerle yapılan araştırmalardır. Üçüncü araştırma türü de birden çok ülke için yapılan panel eşbütünleşme ve nedensellik analizleridir.

Ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi arasındaki ilişki birçok çalışmada detaylı incelenip farklı çalışmalarda farklı zamanlarda farklı ülkeler için araştırılmış aynı ülke için yapılan çalışmalarda bile aynı değişkenler kullanılmasına rağmen farklı katsayı ve nedensellik

ilişkileri bulunmuş bir konudur. Ampirik sonuçlarda bir fikir birliğinin olmaması kullanılan değişken, kurulan modelin özelliği, zaman periyodu ve ele alınan ekonometrik yaklaşımdaki farklılıklara bağlanabilir. Genetik algoritmadan yapay sinir ağlarına, yapısal zaman serilerinden Sims nedenselliğine ve eşbütünleşme analizine (Engle-Granger, Johansen, panel eşbütünleşme, ARDL) kadar pek çok yöntem kullanılmaktadır (Apergis & Payne, 2011a; Bildirici, Bakırtaş, & Kayıkçı, 2012).

Bu çalışmada, elektriğin tüketim seviyesi ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin varlığı sorgulanmıştır. Daha önceki çalışmalardan farklı olarak sadece ülkemizde yapısal bir dönüşümün gerçekleştiği 1980 sonrası verilerle çalışılmıştır. Bu çalışmada temel soru “kişi başına net elektrik tüketimi ile kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla arasında biri ilişki var mıdır, varsa bu ilişkinin yönü nereye doğrudur?” şeklindedir. Bu iki değişken arasındaki ilişkinin yönü, konjonktürde hangi değişkenin önce değiştiği, hangi değişkenin diğeri üzerinde düzenli etkide bulunacağı uygulanacak politikalar açısından önemlidir.

Giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde konunun önemi ve teorik çerçevesi ile daha önce konu ile ilgili yapılmış olan çalışmalarda kullanılan yöntemler ve ulaşılan sonuçlar kronolojik olarak yer almaktadır. Bu bölümde elektrik tüketimi ile büyüme arasındaki ilişkiyi konu alan ampirik çalışmalar incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, bu çalışmanın uygulama kısmında kullanılacak yöntemler, testler ve modeller tanıtılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümü olan sonuç ve değerlendirme kısmında, çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılarak bulunan sonuçların anlamı, nedeni ve ne ima ettiği ve uygun politika önerilerinde sunulmuştur.

LİTERATÜR ÖZETİ

Elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çok çalışma bulunmasına rağmen iktisatçılar enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkinin türü üzerinde hala bir mutabakat sağlamış değillerdir. Farklı değişkenler arasında nedensel ilişkinin varlığı henüz tartışma konusu olmamasına rağmen enerji tüketimi ile ekonomik değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü istatistik yöntemler kullanılarak kurulan bu ilişki kadar tartışmalı olmaktadır(Ouédraogo, 2010).Etkili çevre ve enerji politikaları planlamak için politika yapımcıların ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi anlamaları gerekmektedir(Apergis & Payne, 2009).Ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi arasındaki nedensellik ilişkisini konu alan uygulamalı literatür her biri farklı enerji politikaları öneren büyüme (Growth), saklama (Conservation), geri besleme (Feedback) ve yansızlık (Neutrality) olmak üzere 4 muhtemel hipotez üzerinde durur(Apergis & Payne, 2009; I. Ozturk, 2010).

a) Büyüme Hipotezi: Büyüme hipotezi nedenselliğin enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü olduğunu ortaya koyar. Bu hipoteze göre enerji kullanımındaki bir artışın ekonomik büyümeye katkısı olurken enerjide bir kısıtlama söz konusu olduğunda ekonomik büyüme olumsuz etkilenecektir. Büyüme hipotezi enerji tüketiminin doğrudan ve dolaylı bir şekilde üretim sürecindeki emek ve sermaye için tamamlayıcı etken olması nedeniyle ekonomik büyümede önemli rol oynadığını ima eder. Sonuç olarak enerjinin büyümede kısıtlayıcı faktör olduğu ve bu nedenle de enerji arzındaki bir şokun ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki yaratacağı sonucu çıkarılabilir(I. Ozturk, 2010).

Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye nedensel bir ilişkinin olup olmadığının ampirik çalışmalarla tespit edilmesi önemlidir. Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin var olması durumunda emisyon azaltımı için enerji tüketimine getirilen bir sınırlama büyüme ve kalkınma üzerinde bir etki yaratacağından enerji koruma politikalarıyla sera gazı salınımının azaltılmasının gerekliliği ve küresel ısınma hakkındaki güncel tartışmalar varken bu ehemmiyet doğrulanmaktadır(Chontanawat, Hunt, & Pierse, 2008).

Ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi literatüründe büyüme hipotezini ortaya koyan uygulamalı çalışmalar şunlardır: (Abosedra, Dah, & Ghosh, 2009; Akinlo, 2009; Altinay & Karagol, 2005; Bildirici & Kayıkçı, 2012; Chandran, Sharma, & Madhavan, 2010; Chen, Kuo, & Chen, 2007; Ciarreta & Zarraga, 2010; Golam Ahamad & Nazrul Islam, 2011; Ho & Siu, 2007; Kumar Narayan & Singh, 2007; Morimoto & Hope, 2004; Narayan, Narayan, & Prasad, 2008; Narayan & Prasad, 2008; Odhiambo, 2009b; I. Ozturk & Acaravci, 2011; Shengfeng, sheng, tianxing, & xuelli, 2012; Shiu & Lam, 2004; Tang, 2008; Thoma, 2004; Wolde-Rufael, 2006; S.-H. Yoo & Kwak, 2010; J. Yuan, Zhao, Yu, & Hu, 2007)

b) Saklama Hipotezi: Saklama hipotezi nedenselliğin büyümeden elektrik tüketimine doğru tek yönlü olduğu anlamına gelir. Enerji koruma politikalarının enerjiye az bağımlı olan ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde hiçbir olumsuz etki yaratmayacağı veya gerçekleşebilecek bu etkinin çok az olacağını ileri sürer. Saklama hipotezi eğer reel gayrisafi yurtiçi hasıladaki artış enerji tüketiminde bir artışa neden oluyorsa desteklenmektedir (I. Ozturk, 2010). Genelde yeni sanayileşen ülkelerde enerji ekonomik kalkınmanın önemli bir bileşeni olmaktadır. Taşıma, üretim ve inşaat gibi endüstriler önemli miktarda enerjiye ihtiyaç duyar. Bunun sonucunda çıktıdaki artış enerji tüketimini ve istihdamı arttıracaktır (Cheng & Lai, 1997). İnsanlar gelirleri arttıkça gelirlerinin daha büyük kısmını özel araba ve motosiklet, ev ve çiftlik için su pompası ve traktör, plazma televizyonlar ve yüksek hızlı internet

bağlantıları gibi daha fazla enerji tüketen mal ve hizmetlere harcarlar. Bütün bunlar enerji yoğunluklu endüstri kuruluşlarında bir artışa katkıda bulunur(Dhungel, 2008).

Ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi literatüründe saklama hipotezini ortaya koyan uygulamalı çalışmalar şunlardır: (Abbas & Choudhury, 2012; Apergis & Payne, 2011b; Chen et al., 2007; Cheng-Lang, Lin, & Chang, 2010; Ghosh, 2002, 2009; Hu & Lin, 2008; Jamil & Ahmad, 2010; Lai, To, Lo, Choy, & Lam, 2011; Lean & Smyth, 2010; Mozumder & Marathe, 2007; Narayan & Prasad, 2008; Narayan & Smyth, 2005; I. Ozturk & Acaravci, 2011; Pao, 2009; Shahbaz, Tang, & Shahbaz Shabbir, 2011; Squalli, 2007; Wolde-Rufael, 2006; S.-H. Yoo & Kim, 2006; S. H. Yoo, 2006)

c) Geri Besleme Hipotezi: Ele alınan değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu belirten bu hipotez elektrik tüketimi ile ekonomik büyümenin ortaklaşa belirlendiğini ve birbirini etkilediğini ima eder (I. Ozturk, 2010).Geri besleme hipotezinin geçerli olduğu bir durumda enerji tüketimindeki etkinliği ilerletmeye yönelik bir enerji politikası GSYİH üzerinde olumsuz bir etki doğurmayacaktır (Apergis & Payne, 2009). Bu durumda politika yapıcılar enerji kullanımını azaltıcı regülasyonları yürürlüğe koyarken reel gayri safi yurtiçi hasılanın enerji tüketimi üzerindeki geri besleme etkisini dikkate almalıdırlar. Geri besleme hipotezi geçerli ise etkili enerji koruma politikalarının planlanması, ekonomik büyümenin enerji tüketimi üzerindeki geri besleme etkisinin ve enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki doğrudan etkisinin önemini göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir (Belke, Dobnik, & Dreger, 2011).

Ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi literatüründe geri besleme hipotezini ortaya koyan uygulamalı çalışmalar şunlardır: (Abbas & Choudhury, 2012; Apergis & Payne, 2011b; Bélaïd & Abderrahmani, 2013; Bildirici & Kayıkçı, 2012; Chen et al., 2007; Cheng-Lang et al., 2010; Golam Ahamad & Nazrul Islam, 2011; Gurgul & Lach, 2012; Jumbe, 2004; Kouakou, 2011; Narayan & Prasad, 2008; Narayan & Smyth, 2009; Odhiambo, 2009a; Ouédraogo, 2010; Shahbaz & Lean, 2012; Solarin & Shahbaz, 2013; Squalli, 2007; Tang & Tan, 2013; Wolde-Rufael, 2006; S.-H. Yoo, 2005; S.-H. Yoo & Kwak, 2010; S. H. Yoo, 2006)

d) Yansızlık Hipotezi: Bir ampirik çalışmada ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin bulunmaması yansızlık hipotezinin geçerli olduğunu gösterir. Elektrik tüketiminin GSYİH ile ilişkili olmadığını yani enerji tüketimi ile ilgili ne korumacı ne de genişletici politikaların ekonomik büyüme üzerinde bir etkisinin olmadığı anlamına gelir(I. Ozturk, 2010).

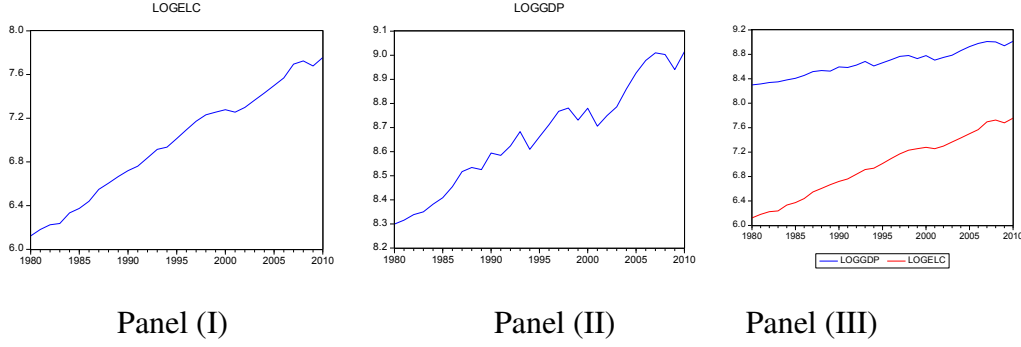
Enerjinin hasıla veya büyüme üzerinde bir etkisinin olmamasının nedeni enerji maliyetinin gayri safi yurtiçi hasılanın çok küçük bir orana sahip olması ve bu yüzden büyüme üzerinde önemli bir etki yapmayacağıdır (Belloumi, 2009). Enerjinin büyümeyle etkilemesinin ülkenin ekonomik yapısına ve ülkenin içinde bulunduğu gelişim evresine de bağlı olduğu ileri sürülmektedir (Mehrara, 2007). Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin olmaması uygulanacak enerji korumacı politikaların ekonomik büyümeyle olumsuz etkileme ihtimalini ortadan kaldırmaktadır (Aytaç, 2010). Ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi literatüründe yansızlık hipotezini ortaya koyan uygulamalı çalışmalar şunlardır: (Acaravci & Ozturk, 2010; Chen et al., 2007; Cheng-Lang et al., 2010; Narayan & Prasad, 2008; S.-H. Yoo & Kwak, 2010).

Veri Seti Ve Dönemi

Türkiye’de elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyen bu çalışmada iki değişken için de 1980-2010 yılları arasındaki 31 yıllık veriler kullanılmıştır. Ekonomik büyümenin göstergesi olarak ABD Doları cinsinden kişi başına sabit fiyatlarla gayri safi yurtiçi hasıla rakamları; diğer değişken olan elektrik tüketimi için de Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi’nin yayınladığı kişi başına kilowatt saat (kwh) cinsinden net elektrik tüketimi verileri kullanılmıştır. Testlerin yapılmasında Eviews 6.0 programından yararlanılmıştır. Analizlerde elektrik tüketiminin gösterimi ELC, logaritmik gösterimi ise LOGELC şeklinde ve gayri safi yurtiçi hasılanın gösterimi GDP, logaritmik gösterimi ise LOGGDP şeklinde ifade edilmiştir.

Ekonometrik Model ve Sonuçlar

Sistemik test istatistiklerini ampirik olarak incelenmeden önce, incelemeye tabi olacak zaman serilerinin genel seyri hakkında bir ön bilgi edinmek amacıyla çizim incelemesi yapılmış olup çizime ait grafikler aşağıda verilmiştir. Seriler doğal logaritmaları alınarak incelemeye tabi tutulmuştur. Yapılan çizim incelemelerine bakıldığında serilerin yıllar itibarıyla bir artış eğilimine sahip oldukları görülmektedir. Her iki seri için belirli bir sabit ortalama söz konusu değildir ve seriler zaman seyri içerisinde pozitif yönlü bir trend sergilemektedir. Bu da serilerin bu zaman seyri içerisinde durağan olmadığını biçimsel olmayan bir yöntemle göstermektedir.

Şekil 1: 1980-2010 Dönemi Logaritmik Elektrik Tüketimi ve Logaritmik GDP Çizim İncelemesi

Panel(I): Logaritması alınmış elektrik tüketimi serisi

Panel(II): Logaritması alınmış GSYİH serisi

Panel(III): Her iki serinin beraber gösterimi

Elektrik tüketimi ve GSYİH değişkenlerinin durağanlığının sınanması amacıyla serilerin logaritmik formuyla ADF testinden aşağıdaki hipotezler dahilinde yararlanılmıştır. Elektrik tüketimi için;

$H_0 : \delta = 0$ ($\rho = 1$ dir ve elektrik tüketimi serisi için birim kök vardır - seri durağan değildir)

$H_1 : \delta < 0$ ($\rho < 1$ dir ve elektrik tüketimi serisi için birim kök yoktur - seri durağandır)

hipotezleri altında elektrik tüketimi için, çizim incelemesinde tespit edilen pozitif yönlü bir artma eğiliminden dolayı hem sabit terimin hem de trendin olduğu model kullanılmıştır.

Tablo 1: Logaritmik Elektrik Tüketiminin Seviyesinde Birim Kök Testi

Null Hypothesis: LOGELC has a unit root		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.921899	0.6184
Test critical values:		
1% level	-4.296729	
5% level	-3.568379	
10% level	-3.218382	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.		

Model, SC kriterine göre max 7 gecikmede (otomatik seçim) seviye düzeyinde analiz edilmiştir.

ADF değeri = - 1,921899 olarak bulunmuştur.

Hesaplanan değer ile kritik değerler arasında

%1 anlamlılık düzeyine göre $|- 1,921899| < |-4.296729|$

%5 anlamlılık düzeyine göre $|-1,921899| < |-3,568379|$

%10 anlamlılık düzeyine göre $|-1,921899| < |-3,218382|$

mutlak değerler karşılaştırıldığında hesaplanan değerlerin kritik değerlerden küçük olması dolayısıyla H_0 hipotezi kabul edilmiştir. H_1 hipotezi reddedilmiştir. Seride birim kök vardır ve seri seviyesinde durağan değildir. Farkı alınarak tekrar birim kök incelenmelidir.

Tablo 2: Logaritmik Elektrik Tüketiminin 1. Farkında Birim Kök Testi

Null Hypothesis: D(LOGELC) has a unit root		t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-4.765859	0.0034
Test critical values:	1% level	-4.309824	
	5% level	-3.574244	
	10% level	-3.221728	

***MacKinnon (1996) one-sided p-values.**

Durağan olmayan elektrik tüketimi serisi hem sabit terimin hem de trendin olduğu model kullanılarak yeniden kurulmuştur. Model, SC kriterine göre max 7 gecikmede (otomatik seçim) 1. farkına göre analiz edilmiştir. ADF değeri = -4,765859 olarak bulunmuştur. Hesaplanan değer ile kritik değerler arasında

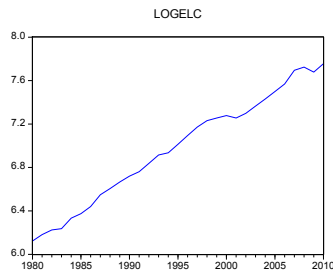
%1 anlamlılık düzeyine göre $|-4,765859| > |-4,309824|$

%5 anlamlılık düzeyine göre $|-4,765859| > |-3,574244|$

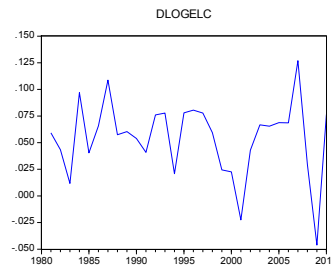
%10 anlamlılık düzeyine göre $|-4,765859| > |-3,221728|$

mutlak değerler karşılaştırıldığında hesaplanan değerlerin kritik değerlerden büyük olması dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilmiştir. H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Seride artık birim kök yoktur ve seri 1. farkında durağanlığa ulaşmıştır.

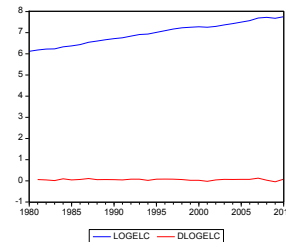
Artık zaman içerisinde serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı değişmemektedir (Değişken, 1. farkı alındığında hem sabit terimli, hem trend ve sabit terimli ve hem de sabit terimsiz ve trendsiz modellerde durağanlık sergilemiştir).

Panel (I)

Panel (II)

Panel (III)

Şekil 2: 1980-2010 Dönemi Durağanlaştırılmış Logaritmik Elektrik Tüketimi Serisinin Çizim İncelemesi

Panel(I): Logaritması alınmış elektrik tüketimi serisi

Panel(II): Logaritması alınmış elektrik tüketimi serisinden elde edilmiş olan 1.fark serisi

Panel(III): Her iki serinin beraber gösterimi

GSYİH için;

$H_0 : \delta = 0$ ($\rho = 1$ dir ve GSYİH serisi için birim kök vardır - seri durağan değildir)

$H_1 : \delta < 0$ ($\rho < 1$ dir ve GSYİH serisi için birim kök yoktur - seri durağandır)

Tablo 3: Logaritmik GSYİH'nin Seviyesinde Birim Kök Testi

Null Hypothesis: LOGGDP has a unit root		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.974803	0.1554
Test critical values:		
	1% level	-4.296729
	5% level	-3.568379
	10% level	-3.218382

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Hipotezleri altında, çizim incelemesinde tespit edilen pozitif yönlü bir artma eğiliminden dolayı hem sabit terimin hem de eğimin olduğu model kullanılmıştır. Model, SC kriterine göre max 7 gecikmede (otomatik seçim) seviye düzeyinde analiz edilmiştir. ADF değeri = -2,974803 olarak bulunmuştur. Hesaplanan değer ile kritik değerler arasında

%1 anlamlılık düzeyine göre $|-2,974803| < |-4.296729|$

%5 anlamlılık düzeyine göre $|-2,974803| < |-3.568379|$

%10 anlamlılık düzeyine göre $|-2,974803| < |-3.218382|$

mutlak değerler karşılaştırıldığında hesaplanan değer kritik değerlerden küçük olması dolayısıyla H_0 hipotezi kabul edilmiştir. H_1 hipotezi reddedilmiştir. Seride birim kök vardır ve seri seviyesinde durağan değildir. 1. farkı alınarak tekrar birim kök incelenmelidir.

Tablo 4: Logaritmik GSYİH'nin 1. Farkında Birim Kök Testi

Null Hypothesis: D(LOGGDP) has a unit root		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-6.121169	0.0001

Test critical values:	1% level	-4.309824
	5% level	-3.574244
	10% level	-3.221728

***MacKinnon (1996) one-sided p-values.**

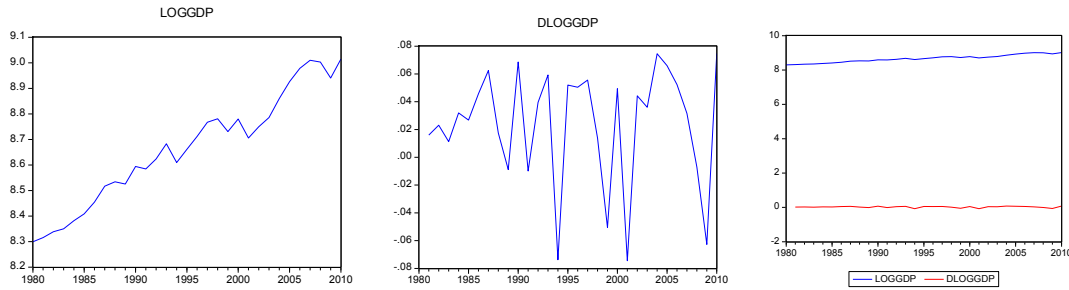
Durağan olmayan GSYİH serisi hem sabit terimin hem de trendin olduğu model kullanılarak yeniden kurulmuştur. Model, SC kriterine göre max 7 gecikmede (otomatik seçim) 1. farkına göre analiz edilmiştir. ADF değeri = -6,1221169 olarak bulunmuştur. Hesaplanan değer ile kritik değerler arasında

%1 anlamlılık düzeyine göre $|-6,1221169| > |-4.309824|$

%5 anlamlılık düzeyine göre $|-6,1221169| > |-3.574244|$

%10 anlamlılık düzeyine göre $|-6,1221169| > |-3.221728|$

mutlak değerler karşılaştırıldığında hesaplanan değer kritik değerlerden büyük olması dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilmiştir. H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Seride artık birim kök yoktur ve seri 1. farkında durağanlığa ulaşmıştır. Artık zaman içerisinde serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı değişmemektedir (Değişken 1. farkı alındığında hem sabit terimli, hem trend ve sabit terimli ve hem de sabit terimsiz ve trendsiz modellerde durağanlık sergilemiştir).

Panel (I)

Panel (II)

Panel (III)

Şekil 3: 1980-2010 Dönemi Durağanlaştırılmış Logaritmik GSYİH Serisinin Çizim İncelemesi

Panel(I): Logaritması alınmış GSYİH serisi

Panel(II): Logaritması alınmış GSYİH serisinden elde edilmiş olan 1.fark serisi

Panel(III): Her iki serinin beraber gösterimi

Tablo 4: Logaritmik GSYİH ve Logaritmik Elektrik Tüketiminin EKK Yöntemiyle Tahmini

Dependent Variable: LOGGDP				
Method: Least Squares				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	5.695611	0.081908	69.53702	0.0000
LOGELC	0.425763	0.011713	36.34896	0.0000
R-squared	0.978522	Mean dependent var		8.665276
Adjusted R-squared	0.977782	S.D. dependent var		0.218337
S.E. of regression	0.032545	Akaike info criterion		-3.950062
Sum squared resid	0.030716	Schwarz criterion		-3.857547
Log likelihood	63.22596	Hannan-Quinn criter.		-3.919905
F-statistic	1321.247	Durbin-Watson stat		1.062065
Prob(F-statistic)	0.000000			

Yukarıdaki tabloda GSYİH değişkeninin bağımlı değişken olduğu ve elektrik tüketimi değişkeninin de bağımsız değişken olduğu regresyon modeli

$$\text{LOGGDP} = C_1 + C_2 \text{LOGELC}$$

şeklinde kurulmuştur.

Durağan olmayan GSYİH serisinin durağan olmayan elektrik tüketimi serisine düzey değerleri ile regres edilmesiyle elde edilmiştir. Standart t ve F test istatistikleri geçerli değildir (genellikle beklenenden daha yüksek seyretmektedirler). Değişkenler arasında anlamlı bir fark olmasa bile yüksek R^2 gözlenebilir ($R^2=0,978522$). Ancak yüksek R^2 genellikle her iki zaman serisinin trendli olmasından kaynaklıdır (çizim incelemesi ipucu vermektedir). Bazen de bu durum düzmece ilişkiyi gösteren sahte regresyona neden olmaktadır. Granger ve Newbold'a göre $R^2 > DW$ d test istatistiği ise sahte regresyondan şüphe etmek gerekmektedir. Eldeki veriler $R^2=0,978522 < DW$ d = 1,062065 şeklindedir. Yine de tüm şüphenin giderilmesi için zaman serilerinin eşbütünlük olup olmadığına bakılması gerekmektedir. Eşbütünlük ispat edilirse sahte ilişki ortadan kalkmaktadır.

Elektrik tüketimi ve GSYİH değişkenlerinin eşbütünlüğünün ve sahte regresyonunun sınanması amacıyla serilerin logaritmik formuyla ADF testinden elde edilmiş olan serilerin1. farklarından yararlanılarak aşağıdaki tablo elde edilmiştir.

Tablo 5: Logaritmik GSYİH ve Logaritmik Elektrik Tüketiminin 1. Farklarından EKK Yöntemiyle Tahmini

Dependent Variable: LOGGDP				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	3.235078	0.801563	4.035963	0.0004
LOGELC	0.919307	0.129701	7.087896	0.0000
LOGGDP(-1)	0.423305	0.140183	3.019653	0.0056
LOGELC(-1)	-0.670457	0.137085	-4.890832	0.0000
R-squared	0.988069	Mean dependent var		8.677471
Adjusted R-squared	0.986693	S.D. dependent var		0.211059
S.E. of regression	0.024347	Akaike info criterion		-4.469237
Sum squared resid	0.015412	Schwarz criterion		-4.282411
Log likelihood	71.03856	Hannan-Quinn criter.		-4.409470
F-statistic	717.7502	Durbin-Watson stat		2.323224
Prob(F-statistic)	0.000000			

Yapılmış olan birim kök testleriyle GSYİH ve elektrik tüketimi değişkenleri 1. farklarında durağanlaştıkları için yeni regresyon modeli

$$\text{LOGGDP} = C_1 + C_2\text{LOGELC} + C_3\text{LOGGDP}(-1) + C_4\text{LOGELC}(-1)$$

şeklinde kurulmuştur. 1. farkında durağan olan GDP serisinin 1. farkında durağan olan elektrik tüketimi serisine regres edilmesiyle elde edilmiştir. LOGGDP serisi I(1) ve LOGELC serisi de I(1) olduğundan seriler eşbütünlük olabilirler. Eğer seriler eşbütünlükse düzmece ilişkiyi ifade eden sahte regresyon durumu ortadan kalkar. Düzmece ifadenin ortadan kalkmasıyla artık düzey değerleri ile elde edilen regresyon anlamlılık arz eder. Durağan olan serilerde eşbütünlüklığe bakmaya gerek yoktur. Zira seriler hali hazırda uzun dönemde ortalamadan sapma eğilimi göstermeyeceklerdir. Dolayısıyla bilgi kaybını önlemek için eşbütünlük seriler fark almadan kullanılabilirlerdir.

Durağan olmayan değişkenlerin modeli

$$\text{LOGGDP} = C_1 + C_2 \text{LOGELC} + u$$

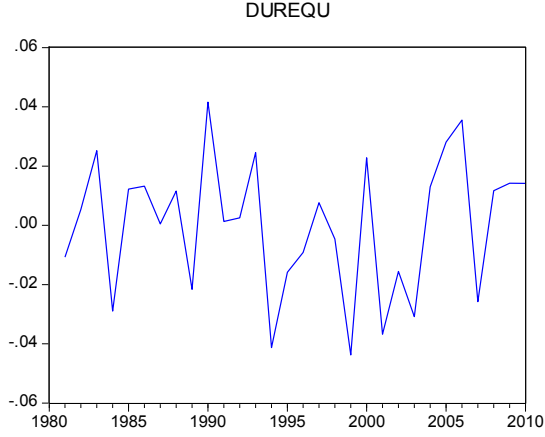
şeklinde kurulur (C_1 : sabit terim, C_2 : uzun dönem-eşbütünlük-katsayısı, u : hata terimi).

Uzun dönem denge ilişkisini temsil eden model

$$\text{LOGGDP} = 5,695611 + 0,425763\text{LOGELC}$$

şeklinde ifade edilir.

Modelin kalıntılarının 1. farkında durağan olduğu tespit edilir. Durağanlaştırılmış model kullanılıyorsa kalıntıların seviyesinde durağan olması gerekir. Model kalıntılarının durağan olması artık sahte regresyonun olmadığını belirtir.

Şekil 4: Logaritmik GSYİH ve Logaritmik Elektrik Tüketiminin 1. Farklarının EKK Yöntemiyle Tahmininden Elde Edilen Kalıntıların Seviye Düzeyinde Çizim İncelemesi

Tablo 6: Logaritmik GSYİH ve Logaritmik Elektrik Tüketiminin 1. Farklarının EKK Yöntemiyle Tahmininden Elde Edilen Kalıntıların Seviye Düzeyinde Birim Kök İncelemesi

Null Hypothesis: DUREQU has a unit root				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-6.175773	0.0000
Test critical values:	1% level		-3.679322	
	5% level		-2.967767	
	10% level		-2.622989	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(DUREQU)				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DUREQU(-1)	-1.173889	0.190080	-6.175773	0.0000
C	0.000287	0.004353	0.065832	0.9480
R-squared	0.585509	Mean dependent var		0.000860
Adjusted R-squared	0.570158	S.D. dependent var		0.035750
S.E. of regression	0.023438	Akaike info criterion		-4.602419
Sum squared resid	0.014833	Schwarz criterion		-4.508123

Log likelihood	68.73508	Hannan-Quinn criter.	-4.572887
F-statistic	38.14017	Durbin-Watson stat	1.967463
Prob(F-statistic)	0.000001		

Kalıntı için yapılan birim kök testi Engle-Granger tablo değerine göre değerlendirilecektir.

İki değişkenin olduğu ve trendin olmadığı %1 değeri = -3.9001, %5 değeri = -3.3377 ve %10 değeri = -3,0462 tablo değerleri¹ alınmıştır. Seri SC kriterine göre max 7 gecikmede (otomatik seçim) ADF testi için -6,175773 değerini vermiştir. Hesaplanan bu test istatistiğinin mutlak değeri alınarak tablo değerleri ile kıyaslanmıştır. Hesaplanan değer mutlak değerce tablo değerlerinden büyük olduğu için kalıntılara ait serinin durağan olduğuna karar verilmiştir. Kalıntıların durağan olması elektrik tüketimi ve GSYİH değişkenlerinin eşbütünleşik olduğunu ve uzun dönem denge ilişkisine sahip olduğunu göstermektedir. Modelde sahte regresyon yoktur.

$C_1 = 5.695611$ olup sabit terimi göstermektedir. Elektrik tüketiminin etkisinin sabit tutulması durumunda büyümeye etki eden miktarı belirtmektedir (LOGELC=0 için). $C_2 = 0,425763$ eşbütünleşme katsayısıdır. GSYİH ile elektrik tüketimi arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Herhangi bir bozucu etkinin ardından GSYİH'nin, uzun dönem büyüme çizgisine vasat bir şekilde döndüğünü göstermektedir.

Değişkenler için bir başka eşbütünleşme testi de Johansen ve Juselius Eşbütünleşme testidir.

Johansen ve Juselius Eşbütünleşme testinin yapılabilmesi için değişkenler arasında uygun gecikme seviyesinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla VAR modeli tahmin edilerek gecikme uzunluğu aşağıda belirlenmiştir.

Tablo 7: Johansen Eşbütünleşme Testi ve Granger Nedensellik Testi İçin Gecikme Sayısının Belirlenmesi

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: LOGGDP LOGELC						
Exogenous variables: C						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	35.81483	NA	0.000181	-2.940420	-2.841682	-2.915588
1	97.62068	107.4884*	1.19e-06*	-7.967016	-7.670800*	-7.892518
2	98.35998	1.157164	1.60e-06	-7.683477	-7.189784	-7.559314
3	103.2140	6.753453	1.52e-06	-7.757741	-7.066571	-7.583914

¹James G. MacKinnon'ın Eşbütünleşme Testleri için Krtitik Değerler kitabından alınmıştır.

4	104.9940	2.166983	1.94e-06	-7.564700	-6.676052	-7.341207
5	106.0082	1.058262	2.73e-06	-7.305062	-6.218937	-7.031905
6	109.9385	3.417634	3.13e-06	-7.299000	-6.015397	-6.976177
7	120.9241	7.642168	2.10e-06	-7.906445	-6.425365	-7.533957
8	134.2577	6.956672	1.30e-06	-8.718064*	-7.039507	-8.295912*

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

HQ: Hannan-Quinn information criterion

2, 4, 6 ve 8 gecikmenin olduğu varsayılarak en uygun gecikme uzunluğu VAR modeli ile belirlenmiştir. Gecikme sayısı farklılık arz ettiğinden, Davidson ve Mac Kinnon'a göre daha az yerine daha çok gecikme kullanmak gerekmektedir sözüne istinaden en uygun gecikme AIC 8 gecikmesi olarak tespit edilmiştir (Gujarati, 2005: 623).

Tablo 8: Johansen Eşbütünleşme İz Testi

Hypothesized		Trace	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.697842	28.37856	15.49471	0.0004
At most 1	0.036366	0.852008	3.841466	0.3560

Trace test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level

* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level

**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values

λ_{iz} test istatistiği için

$r = 0$ eşbütünleşik vektör yok

$r \leq 1$ en fazla bir tane eşbütünleşik vektör var

Hipotezi altında trace test istatistiği hesaplanmıştır. Hesaplanan test istatistikleri 0.05 kritik değerinden büyük olduğu için ($28,37856 > 15,49471$) sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bir tane eşbütünleşik vektör vardır. Uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur.

Tablo 9: Johansen Eşbütünleşme Max-Eigenvalue Testi

Hypothesized		Max-Eigen	0.05	
		value		
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.697842	27.52655	14.26460	0.0002
At most 1	0.036366	0.852008	3.841466	0.3560
Max-eigenvalue test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level				
* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				

λ_{\max} test istatistiği için hipotezler

$r = 0$ eşbütünleşik vektör yok

$r \leq 1$ en fazla bir tane eşbütünleşik vektör var

Hipotezi altında hesaplanan max-eigen test istatistiği hesaplanmıştır. Hesaplanan test istatistiği 0.05 kritik değerinden büyük olduğu için ($27,52655 > 14,26460$) sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bir tane eşbütünleşik vektör vardır. Uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur.

Tablo 10: Johansen Eşbütünleşme Testi Uzun Dönem İlişkisi

Normalized cointegrating coefficients (standard error in parentheses)	
LOGGDP	LOGELC
1.000000	-0.423203
	(0.00527)

Yukarıdaki ifade serilerin uzun dönem denge ilişkisini vermektedir. Uzun dönemde katsayıların uyarlama hızının tespit edilmesi için normalize edilmiş denkleme bakılmaktadır. Eşbütünleşme vektörü $C1_{\text{LOGGDP}} = \text{LOGGDP} - 0,423203\text{LOGELC}$ şeklinde gösterilmektedir. Bu uzun dönem ilişkisini geleneksel yöntemle göstermek gerekirse $\text{LOGGDP} = 0,423203\text{LOGELC} + C1_{\text{LOGGDP}}$ şeklinde ifade edilmektedir. Elektrik tüketimi üzerinde meydana gelen %1'lik bir artış GSYİH üzerinde % 42,3203 kadar bir değişme meydana getirerek arttırmaktadır.

Elektrik tüketimi ve GSYİH serileri eşbütünleşik olup aralarında uzun dönem denge ilişkisi bulunmasından dolayı kısa dönemde de bu ilişkinin korunup korunmadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Bunun için hata düzeltme mekanizması kullanılmaktadır.

Tablo 11: Hata Düzeltme Mekanizması

Dependent Variable: D(LOGGDP)				
Method: Least Squares				
Included observations: 30 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.026136	0.008143	-3.209423	0.0034
D(LOGELC)	0.912172	0.126074	7.235188	0.0000
ECT(-1)	-0.577543	0.137882	-4.188689	0.0003
R-squared	0.706882	Mean dependent var		0.023849
Adjusted R-squared	0.685169	S.D. dependent var		0.042686
S.E. of regression	0.023951	Akaike info criterion		-4.530987
Sum squared resid	0.015488	Schwarz criterion		-4.390867
Log likelihood	70.96480	Hannan-Quinn criter.		-4.486161
F-statistic	32.55649	Durbin-Watson stat		2.306991
Prob(F-statistic)	0.000000			

Hata düzeltme mekanizması için modelde yer alması gereken hata düzeltme terimi; uzun dönem modeli olan

$LOGGDP = C_1 + C_2 LOGELC + U$ 'dan türetilmiştir.

Kısa dönem modeli $D(LOGGDP) = C_3 + C_4 D(LOGELC) + C_5 ECT_{t-1} + v$

şeklinde ifade edilmektedir. $[D(LOGGDP)$ ve $(LOGELC)$ ilk farkları alınmış değişkenler, C_3 : sabit terim, C_4 : kısa dönem katsayısı, C_5 : hata düzeltme terimi (uyarlama hızı), U_{t-1} : uzun dönem hata teriminin 1 dönem gecikmeli değeri, v : white noise hata terimi].

$D(LOGGDP) = -0,026136 + 0,912172 D(LOGELC) - 0,577543 ECT(-1)$

şeklinde model tahmin edilir.

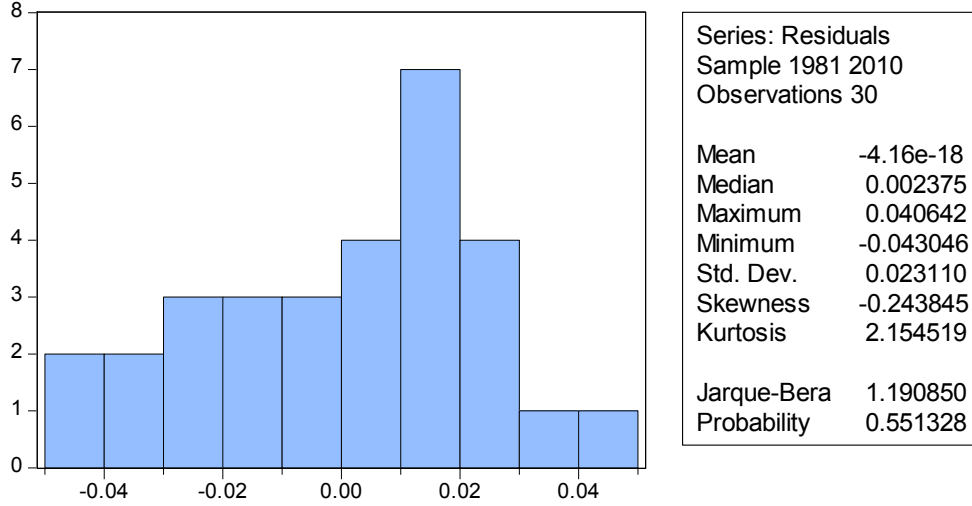
Hata düzeltme terimi negatif ve 1'den küçük seyredir. Elektrik tüketimindeki kısa dönem değişmelerinin GSYİH üzerinde aynı yönlü ve anlamlı etkileri olduğu görülür. Hata düzeltme terimi GSYİH'nin gözlenen değeriyle uzun dönem değeri arasındaki farkın her yıl yaklaşık olarak yüzde 58'inin $[ECT(-1) = 0,577543]$ ortadan kalktığı ve düzelmenin olup uzun dönem denge değerine ne kadar hızlı varılabileceğini göstermektedir. Hata düzeltme terimi için diagnostik testler de belirlenebilmektedir. Hata düzeltme teriminin kalıntıları için normal

dağılım, otokorelasyon ve değişen varyans (heteroskedasticity) aşağıda belirlenmiştir. Hata düzeltme modelinin kalıntılarının normal dağılımlı olup olmadığını kontrol etmek için

H_0 : Hata düzeltme modeli normal dağılır

H_1 : Hata düzeltme modeli normal dağılmaz

hipotezleri altında; $p = 0,551328 > p = 0,05$ olduğu için sıfır hipotezi kabul edilir.

Şekil 5: Hata Düzeltme Modelinin Kalıntılarının Normal Dağılımı

Model, basıklığın olmayıp normal dağılımın olduğu kriter değer olan 3 değerine 2,154519 değeriyle yaklaşmakta olup çarpıklığın olmadığı simetrisinin olduğu kritik değer olan 0 değerine -0,243845 değeriyle yaklaştığı için normal dağılıma tabidir. Hata düzeltme modelinin kalıntılarının otokorelasyonlu olup olmadığını kontrol etmek için

H_0 : Hata düzeltme modelinde otokorelasyon yok

H_1 : Hata düzeltme modelinde otokorelasyon var

hipotezleri altında; 8 gecikmesine göre prob. değerleri $p = 0,05$ 'den büyük olduğu için sıfır hipotezi kabul edilir.

Tablo 12: Hata Düzeltme Modelinin Kalıntılarının Serisel Korelasyon Testi

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:			
F-statistic	0.722459	Prob. F(8,19)	0.6702
Obs*R-squared	6.997271	Prob. Chi-Square(8)	0.5369

Modelde otokorelasyon yoktur. Hata terimleri kendi arasında birbirini izleyen dönemlerde ilişkisizdir. Hata düzeltme modelinin kalıntılarının değişen varyanslı olup olmadığını kontrol etmek için

H₀: Hata düzeltme modelinde değişen varyans yok

H₁: Hata düzeltme modelinde değişen varyans var

hipotezleri altında; prob. değerleri p= 0,05 ‘den büyük olduğu için sıfır hipotezi kabul edilir.

Tablo 13: Hata Düzeltme Modelinin Kalıntılarının Heteroskedasticity Testi

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey			
F-statistic	0.963538	Prob. F(2,27)	0.3943
Obs*R-squared	1.998552	Prob. Chi-Square(2)	0.3681
Scaled explained SS	0.934483	Prob. Chi-Square(2)	0.6267

Modelde değişen varyans yoktur. Sabit varyans ya da eşit yayıklık söz konusudur.

Granger Nedenselliği ile elektrik tüketimi ve GSYİH değişkenleri dikkate alınarak bunların arasındaki ilişkinin yönü ve gecikme yapısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Teori gereği serilerin durağan olduğu varsayılır. Teori gereği eşbütünleşme ilişkisi içerisinde olan seriler tek taraflı ya da çift yönlü bir Granger nedenselliği taşımaktadır. Granger Nedenselliği aşağıdaki hipotezler altında AIC 8 gecikmesine göre sınanmıştır.

H₀: LOGELC, LOGGDP’nin Granger nedeni değildir

H₁: LOGELC, LOGGDP’nin Granger nedenidir

H₀: LOGGDP, LOGELC’in Granger nedeni değildir

H₁: LOGGDP, LOGELC’in Granger nedenidir

Nedenselliğin modeli aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır.

$$LOGELC_t = \sum_{i=1}^n \lambda LOGELC_{t-1} + \sum_{i=1}^n \delta LOGGDP_{t-1} + \varepsilon_{1t}$$
$$LOGGDP_t = \sum_{i=1}^n \alpha LOGGDP_{t-1} + \sum_{i=1}^n \beta LOGELC_{t-1} + \varepsilon_{2t}$$

Tablo 14: Granger Nedensellik Testi

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LOGELC does not Granger Cause LOGGDP	23	1.57373	0.2989
LOGGDP does not Granger Cause LOGELC		4.22392	0.0480

Sınamanın F test istatistikleri 1,57373 ve 4,22392 şeklinde tespit edilmiştir. F tablo değerine göre kıyaslandığında,

H_0 : LOGGDP, LOGELC'in Granger nedeni değildir, sıfır hipotezi reddedilmektedir.

H_1 : LOGGDP, LOGELC'in Granger nedenidir şeklindeki alternatifi kabul edilmektedir.

Tek yönlü olarak bir nedensellik ilişkisi görülmektedir. Granger nedenselliği gecikme sayısına karşı aşırı duyarlıdır. Farklı gecikmelerde farklı sonuçlar verebilir. Davidson ve Mac Kinnon'a göre daha az yerine daha çok gecikme kullanmak gerekmektedir(Gujarati, 2005: 623).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada 1980-2010 yıllarına ait verilerle, Türkiye'nin kişi başına düşen GSYİH ve kişi başına elektrik tüketimi arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Öncelikle ADF (Augmented Dickey-Fuller) birim kök testiyle durağanlık analizi yapılarak serilerin birinci farklarında yani I(1) seviyesinde durağan oldukları görülmüştür. Daha sonra serilere Engle-Granger ve Johansen-Juselius eşbütünleşme analizleriyapılarak serilerin uzun dönemde eşbütünleşik oldukları tespit edilmiştir. Hata düzelme mekanizması yardımıyla da serilerin kısa dönemde debu ilişkiyi koruduğu ortaya konulmuştur. Granger nedensellik testi ile de uzun dönem ilişkisinin yönü tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan analizlerle uzun dönemde ekonomik büyümeden elektrik tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Bulunan bu sonuç büyümenin elektrik tüketimini etkileyeceği anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle ekonomik büyümedeki artışın elektrik tüketimini arttıracacağı, tersine ekonomik büyümedeki azalışın da elektrik tüketimini azaltacağı söylenebilir. Elektrik tüketiminden büyümeye bir Granger nedensellik bulunmadığı için elektrik fiyatları, elektrik tasarrufu ve elektrik vergileri gibi enerji koruma politikaları ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemeyebilir. Elektrik, tarım, sanayi ve ticarete temel girdi olduğu için büyüyen bu sektörler daha çok elektrik enerjisi talep ederler. Ülkede gerçekleşen büyüme ile yeni imalathanelerin açılması, endüstride yeni teknolojilerin kullanılması, altyapının geliştirilmesi, yeni yollar yapılması ve bu yolların ışıklandırılması elektrik tüketimini arttıracaktır.

Mikro düzeyde bakıldığında ise, geliri artan tüketiciler daha fazla elektrik harcayan lüks mallara yönelirler. Aydınlatma için tek lamba yerine avize veya çoklu spot lamba kullanılması, serinlemek için vantilatör yerine klima tercih edilmesi, ısınmak için ekstradan elektrikli ısıtıcı kullanılması, lüks beyaz eşya olan kurutma makinası alınması, elektrikle

alışan spor aleti alınması ve elektrikli aletlerin st modelleriyle değiştirilmesi gibi örnekler verilebilir. Bu durumlar elektrik tüketimini arttırıcı etkide bulunacaktır.

Ekonomik büyüme ile artan elektrik tüketime verimlilik ve etkinlik konusunu da gündeme getirmektedir. Bu bağlamda elektrik kullanımında verimliliği ve etkinliğine önem verilmeli ve bunun için de; Norveç'te olduğu gibi akkor lambaların üretimi, satışı ve kullanımı yasaklanıp yerine tasarruflu ampullerin kullanılması zorunluluğu getirilmelidir. Elektrik retiminde doğalgaz ve ithal kömür gibi yerli olmayan kaynakların payı azaltılmalıdır. Buna bağlı olarak 2000'li yıllardan sonra kurulu güç kapasiteleri hızla artan jeotermal enerji, güneş enerjisi ve rüzgar enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının payını daha fazla potansiyel olduğu için Avrupa Birliği hedeflerinin de üzerine çıkarılması gerekmektedir. Elektrik retimi için gelişmiş lkelerde olduğu gibi nükleer enerjinin i ve dış tepkilere rağmen kullanılması sağlanmalıdır. Cadde ve sokak aydınlatmalarında azami lde güneş enerjisinden yararlanılmalı, gereksiz ve aşırı aydınlatmadan kaçınılmalıdır. Elektrik iletimi ve dağıtımında yaşanan kayıp ve kaçakların engellenmesi için yeni teknolojiler geliştirilmeli ve elektrik iletim kabloları yer üstünden yer altına çekilmelidir.

Türkiye'de enerji pahalıdır ve bu durum özellikle sanayi üretiminde yabancı ülkelerle rekabette bir dezavantaj teşkil etmektedir. Uygun fiyat için enerji temininde tek satıcı yerine kaynak çeşitlendirilmesi için yollar aranmalıdır. Türkiye 2009'da imzaladığı Kyoto protokolüne uygun olarak seragazı ve karbondioksit emisyonunu azaltması gerekmektedir. Karayolu taşımacılığı azaltılıp raylı sistemlere ağırlık verilmeli ayrıca bireysel araç kullanımı yerine de toplu taşıma araçlarının kullanımı tercih edilmelidir. Araçlarda daha az salınım yapan çevreci yakıtlar kullanılmalıdır. Daha az enerji ile daha çok ısınma, daha uzun yol alma, daha yüksek çıktı elde etmenin yolları araştırılmalıdır. Bunun için de enerji verimliliğine yönelik araştırma-geliştirme çalışmalarına destek verilmelidir. Her ne kadar kişi başına elektrik tüketiminden kişi başına GSYİH'ye bir nedensellik bulunamamışsa da Türkiye için daha önce farklı dönemleri kapsayarak ve farklı metotlarla yapılan çalışmalara istinaden elektrik tüketime de ekonomik büyümeyi etkileyebileği söylenbilir. Çünkü büyüme ile artan elektrik talebi, tekrar sanayi üretimini ve hâsıla düzeyini yukarı doğru çekecektir.

KAYNAKÇA

Abbas, F., & Choudhury, N. (2012). Electricity consumption-economic growth Nexus: An aggregated and disaggregated causality analysis in India and Pakistan. *Journal of Policy Modeling*(0). doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.09.001>

- Abosedra, S., Dah, A., & Ghosh, S. (2009). Electricity consumption and economic growth, the case of Lebanon. *Applied Energy*, 86(4), 429-432. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.apenergy.2008.06.011>
- Acaravci, A., & Ozturk, I. (2010). Electricity consumption-growth nexus: Evidence from panel data for transition countries. *Energy Economics*, 32(3), 604-608. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2009.10.016>
- Akın, F. (2002). *Ekonometri* (1 ed.). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Akinlo, A. E. (2009). Electricity consumption and economic growth in Nigeria: Evidence from cointegration and co-feature analysis. *Journal of Policy Modeling*, 31(5), 681-693. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpolmod.2009.03.004>
- Aktaş, C. (2009). Türkiye’de Elektrik Tüketimi, İstihdam ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Hata Düzeltme Modeliyle Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 61-68.
- Aktaş, C., & Yılmaz, V. (2008). Causal Relationship between Electricity Consumption and Economic Growth in Turkey. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 45-54.
- Al-mulali, U. (2011). Oil consumption, CO2 emission and economic growth in MENA countries. *Energy*, 36(10), 6165-6171. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2011.07.048>
- Al-mulali, U., Fereidouni, H. G., Lee, J. Y., & Sab, C. N. B. C. (2013). Examining the bi-directional long run relationship between renewable energy consumption and GDP growth. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 22(0), 209-222. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2013.02.005>
- Alam, M. J., Begum, I. A., Buysse, J., Rahman, S., & Van Huylenbroeck, G. (2011). Dynamic modeling of causal relationship between energy consumption, CO2 emissions and economic growth in India. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(6), 3243-3251. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2011.04.029>
- Altınay, G., & Karagol, E. (2005). Electricity consumption and economic growth: Evidence from Turkey. *Energy Economics*, 27(6), 849-856. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2005.07.002>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2009). Energy consumption and economic growth in Central America: Evidence from a panel cointegration and error correction model. *Energy Economics*, 31(2), 211-216. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2008.09.002>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2010a). Natural gas consumption and economic growth: A panel investigation of 67 countries. *Applied Energy*, 87(8), 2759-2763. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.apenergy.2010.01.002>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2010b). A panel study of nuclear energy consumption and economic growth. *Energy Economics*, 32(3), 545-549. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2009.09.015>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2010c). Renewable energy consumption and growth in Eurasia. *Energy Economics*, 32(6), 1392-1397. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2010.06.001>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2011a). A dynamic panel study of economic development and the electricity consumption-growth nexus. *Energy Economics*, 33(5), 770-781. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2010.12.018>

- Apergis, N., & Payne, J. E. (2011b). Renewable and non-renewable electricity consumption–growth nexus: Evidence from emerging market economies. *Applied Energy*, 88(12), 5226-5230. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.apenergy.2011.06.041>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2011c). The renewable energy consumption–growth nexus in Central America. *Applied Energy*, 88(1), 343-347. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.apenergy.2010.07.013>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2012). Renewable and non-renewable energy consumption-growth nexus: Evidence from a panel error correction model. *Energy Economics*, 34(3), 733-738. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2011.04.007>
- Arouri, M. E. H., Ben Youssef, A., M'Henni, H., & Rault, C. (2012). Energy consumption, economic growth and CO2 emissions in Middle East and North African countries. *Energy Policy*, 45(0), 342-349. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2012.02.042>
- Aslan, A., & Çam, S. (2013). Alternative and nuclear energy consumption–economic growth nexus for Israel: Evidence based on bootstrap-corrected causality tests. *Progress in Nuclear Energy*, 62(0), 50-53. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.pnucene.2012.09.002>
- Aytaç, D. (2010). Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Çok Değişkenli VAR Yaklaşımı ile Tahmini. *Maliye Dergisi*, 158, 482-495.
- Bayraç, H. N. (2009). Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye: Petrol ve Doğalgaz Kaynakları açısından bir Karşılaştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 115-142.
- Bélaïd, F., & Abderrahmani, F. (2013). Electricity consumption and economic growth in Algeria: A multivariate causality analysis in the presence of structural change. *Energy Policy*, 55(0), 286-295. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2012.12.004>
- Belke, A., Dobnik, F., & Dreger, C. (2011). Energy consumption and economic growth: New insights into the cointegration relationship. *Energy Economics*, 33(5), 782-789. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2011.02.005>
- Belloumi, M. (2009). Energy consumption and GDP in Tunisia: Cointegration and causality analysis. *Energy Policy*, 37(7), 2745-2753. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.03.027>
- Bhattacharyya, S. C. (2011). *Energy Economics, Concepts, Issues, Markets and Governance*. New York: Springer-Verlag London Limited.
- Bielecki, J. (2002). Energy security: is the wolf at the door? *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 42(2), 235-250. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S1062-9769\(02\)00137-0](http://dx.doi.org/10.1016/S1062-9769(02)00137-0)
- Bildirici, M. E., Bakırtaş, T., & Kayıkçı, F. (2012). Economic Growth And Electricity Consumption: An ARDL Analysis. https://www.ciret.org/conferences/vienna_2012/papers/upload/p_44-584075.pdf
- Bildirici, M. E., & Kayıkçı, F. (2012). Economic growth and electricity consumption in former Soviet Republics. *Energy Economics*, 34(3), 747-753. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2012.02.010>

- Bloch, H., Rafiq, S., & Salim, R. (2012). Coal consumption, CO₂ emission and economic growth in China: Empirical evidence and policy responses. *Energy Economics*, 34(2), 518-528. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2011.07.014>
- Bozkurt, H. (2007). *Zaman Serileri Analizi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Camadan, E., & Kölmek, F. (2013). A Critical Evaluation of Turkish Electricity Reform. *The Electricity Journal*, 26(1), 59-70. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.tej.2012.11.012>
- Chandran, V. G. R., Sharma, S., & Madhavan, K. (2010). Electricity consumption–growth nexus: The case of Malaysia. *Energy Policy*, 38(1), 606-612. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.10.013>
- Chen, S.-T., Kuo, H.-I., & Chen, C.-C. (2007). The relationship between GDP and electricity consumption in 10 Asian countries. *Energy Policy*, 35(4), 2611-2621. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2006.10.001>
- Cheng-Lang, Y., Lin, H.-P., & Chang, C.-H. (2010). Linear and nonlinear causality between sectoral electricity consumption and economic growth: Evidence from Taiwan. *Energy Policy*, 38(11), 6570-6573. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2010.08.009>
- Cheng, B. S., & Lai, T. W. (1997). An investigation of co-integration and causality between energy consumption and economic activity in Taiwan. *Energy Economics*, 19(4), 435-444. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-9883\(97\)01023-2](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-9883(97)01023-2)
- Chontanawat, J., Hunt, L. C., & Pierse, R. (2008). Does energy consumption cause economic growth?: Evidence from a systematic study of over 100 countries. *Journal of Policy Modeling*, 30(2), 209-220. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpolmod.2006.10.003>
- Chu, H.-P. (2012). Oil consumption and output: What causes what? Bootstrap panel causality for 49 countries. *Energy Policy*, 51(0), 907-915. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2012.09.050>
- Chu, H.-P., & Chang, T. (2012). Nuclear energy consumption, oil consumption and economic growth in G-6 countries: Bootstrap panel causality test. *Energy Policy*, 48(0), 762-769. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2012.06.013>
- Ciarreta, A., & Zarraga, A. (2010). Economic growth-electricity consumption causality in 12 European countries: A dynamic panel data approach. *Energy Policy*, 38(7), 3790-3796. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2010.02.058>
- Costantini, V., Gracceva, F., Markandya, A., & Vicini, G. (2007). Security of energy supply: Comparing scenarios from a European perspective. *Energy Policy*, 35(1), 210-226. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2005.11.002>
- Çetin, M., & Seker, F. (2012). Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1), 85-106.
- Dhungel, K. R. (2008). A Casual Relationship between Energy Consumption and Economic Growth in Nepal. *Asia-Pasific Development Journal*, 15(1), 137-150.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057-1072.

- Dickey, David A. and Wayne A. Fuller (1979), "Distribution Of The Estimators For Autoregressive Time Series With A Unit Root", *Journal of American Statistical Association*, No. 74, 427-431.
- Dickey, D. A., & Pantula, S. G. (1987). Determining the Order of Differencing in Autoregressive Processes. *Journal of Business and Economic Statistics*, 5(4), 455-461.
- Dikmen, N. (2012). *Ekonometri Temel Kavramlar ve Uygulamalar* (2 ed.). Bursa: Dora Basım Yayın Dağıtım.
- Dincer, I. (2003). On energy conservation policies and implementation practices. *International Journal of Energy Research*, 27(7), 687-702. doi: 10.1002/er.912
- Dumrul, C. (2010). Türk Ekonomisinde Para İkamisinin Belirleyicilerinin Sınır Testi Yaklaşımı ile Eş-Bütünleşme Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35, 199-231.
- Dumrul, Y. (2011). *Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Teori ve Türkiye Uygulaması*. (Doktora tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: Presentation, estimation and testing. *Econometrica*, 55, 251–276.
- Erdal, L., & Karakaya, E. (2012). Enerji Arz Güvenliğini Etkileyen Ekonomik, Siyasî Ve Coğrafi Faktörler. *Uludağ Journal of Economy and Society*, 31(1), 107-136.
- Erdogdu, E. (2011). An analysis of Turkish hydropower policy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(1), 689-696. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2010.09.019>
- Ertek, T. (2000). *Ekonometriye Giriş*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Ghosh, S. (2002). Electricity consumption and economic growth in India. *Energy Policy*, 30(2), 125-129. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0301-4215\(01\)00078-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0301-4215(01)00078-7)
- Ghosh, S. (2009). Electricity supply, employment and real GDP in India: evidence from cointegration and Granger-causality tests. *Energy Policy*, 37(8), 2926-2929. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.03.022>
- Golam Ahamad, M., & Nazrul Islam, A. K. M. (2011). Electricity consumption and economic growth nexus in Bangladesh: Revisited evidences. *Energy Policy*, 39(10), 6145-6150. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2011.07.014>
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438. doi: 10.2307/1912791
- Granger, C. W. J., & Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/0304-4076\(74\)90034-7](http://dx.doi.org/10.1016/0304-4076(74)90034-7)
- Granger, C. W. J. (1980). Testing for causality- a personal view point. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 2, 329–352.
- Granger, C. W. J. (1988a). Causality, cointegration and control. *Journal of Economic Dynamic and Control*, 12, 551– 559.
- Granger, C. W. J. (1988b). Some recent developments in the concept of causality. *Journal of Econometrics*, 39, 199–211.

- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*: The McGraw–Hill Companies.
- Gujarati, D. N. (2005). *Temel Ekonometri* (Ü. Şenesen & G. G. Şenesen, Trans. 3 ed.). İstanbul: Literatür yayıncılık.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2012). *Temel Ekonometri* (Ü. Şenesen & G. G. Şenesen, Trans. 5 ed.). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Gurgul, H., & Lach, Ł. (2012). The electricity consumption versus economic growth of the Polish economy. *Energy Economics*, 34(2), 500-510. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2011.10.017>
- Güngör, B., & Yılmaz, Ö. (2008). Finansal Piyasalardaki Gelişmelerin İktisadi Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye İçin Bir VAR Modeli. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 173-193.
- Ho, C.-Y., & Siu, K. W. (2007). A dynamic equilibrium of electricity consumption and GDP in Hong Kong: An empirical investigation. *Energy Policy*, 35(4), 2507-2513. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2006.09.018>
- http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/2013_Plan_ve_Butce_Komisyonu_Konusmasi.pdf. (2013). Retrieved 16.05.2013
- Hu, J.-L., & Lin, C.-H. (2008). Disaggregated energy consumption and GDP in Taiwan: A threshold cointegration analysis. *Energy Economics*, 30(5), 2342-2358. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2007.11.007>
- IEA. (2004). Enerji İstatistikleri El Kitabı. Retrieved 26.04.2013, from http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/statistics_manual_turkish.pdf
- Işık, N., & Acar, M. (2006). Enflasyonla Mücadelede Politika Aracı Seçimi: Bir Vektör Otoregresyon (Var) Analizi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İlke)*, 16, 342-354.
- Jamil, F., & Ahmad, E. (2010). The relationship between electricity consumption, electricity prices and GDP in Pakistan. *Energy Policy*, 38(10), 6016-6025. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2010.05.057>
- Jansen, J. C., & Seebregts, A. J. (2010). Long-term energy services security: What is it and how can it be measured and valued? *Energy Policy*, 38(4), 1654-1664. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.02.047>
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration – with application to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169–210.
- Joyeux, R., & Ripple, R. D. (2007). Household energy consumption versus income and relative standard of living: A panel approach. *Energy Policy*, 35(1), 50-60. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2005.10.012>
- Jumbe, C. B. L. (2004). Cointegration and causality between electricity consumption and GDP: empirical evidence from Malawi. *Energy Economics*, 26(1), 61-68. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-9883\(03\)00058-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-9883(03)00058-6)
- Kar, M., & Kınık, E. (2008). Türkiye’de Elektrik Tüketimi Çeşitleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Bir Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 10(2), 333-353.
- Karagöl, E., Erbaykal, E., & Ertuğrul, H. M. (2007). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile Elektrik Tüketimi İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1), 72-80.
- Karagöz, M. (2011). *İstatistik Yöntemleri* (8 ed.). Bursa: Ekin Yayınevi.

- Karlık, R. (2009). *Türkiye Ekonomisi'nde Yapısal Dönüşüm (Cumhuriyet'in İlanından Günümüze)*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Koop, G. (2000). *Analysis of Economic Data*. New York: John Wiley & Sons.
- Kouakou, A. K. (2011). Economic growth and electricity consumption in Cote d'Ivoire: Evidence from time series analysis. *Energy Policy*, 39(6), 3638-3644. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2011.03.069>
- Kraft, J., Kraft, A. (1978) On the relationship between energy and GNP. *Journal of Energy and Development*, 3, 401-403.
- Kum, H., Ocal, O., & Aslan, A. (2012). The relationship among natural gas energy consumption, capital and economic growth: Bootstrap-corrected causality tests from G-7 countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(5), 2361-2365. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2012.01.041>
- Kumar Narayan, P., & Singh, B. (2007). The electricity consumption and GDP nexus for the Fiji Islands. *Energy Economics*, 29(6), 1141-1150. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2006.05.018>
- Kurt, S., & Terzi, H. (2007). İmalat Sanayi Dış Ticareti Verimlilik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 25-46.
- Lai, T. M., To, W. M., Lo, W. C., Choy, Y. S., & Lam, K. H. (2011). The causal relationship between electricity consumption and economic growth in a Gaming and Tourism Center: The case of Macao SAR, the People's Republic of China. *Energy*, 36(2), 1134-1142. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2010.11.036>
- Leamer, E. E. (1985). Vector autoregressions for causal inference? *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 22(0), 255-304. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/0167-2231\(85\)90035-1](http://dx.doi.org/10.1016/0167-2231(85)90035-1)
- Lean, H. H., & Smyth, R. (2010). Multivariate Granger causality between electricity generation, exports, prices and GDP in Malaysia. *Energy*, 35(9), 3640-3648. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2010.05.008>
- Lee, C.-C., & Chiu, Y.-B. (2011a). Nuclear energy consumption, oil prices, and economic growth: Evidence from highly industrialized countries. *Energy Economics*, 33(2), 236-248. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2010.07.001>
- Lee, C.-C., & Chiu, Y.-B. (2011b). Oil prices, nuclear energy consumption, and economic growth: New evidence using a heterogeneous panel analysis. *Energy Policy*, 39(4), 2111-2120. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2011.02.002>
- Lotfalipour, M. R., Falahi, M. A., & Ashena, M. (2010). Economic growth, CO2 emissions, and fossil fuels consumption in Iran. *Energy*, 35(12), 5115-5120. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2010.08.004>
- Lütkepohl, H. (1993). *Introduction to Multiple Time Series Analysis*. Berlin: Springer-Verlag.
- Mehrara, M. (2007). Energy consumption and economic growth: The case of oil exporting countries. *Energy Policy*, 35(5), 2939-2945. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2006.10.018>
- Morimoto, R., & Hope, C. (2004). The impact of electricity supply on economic growth in Sri Lanka. *Energy Economics*, 26(1), 77-85. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-9883\(03\)00034-3](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-9883(03)00034-3)

- Mozumder, P., & Marathe, A. (2007). Causality relationship between electricity consumption and GDP in Bangladesh. *Energy Policy*, 35(1), 395-402. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2005.11.033>
- Narayan, P. K., Narayan, S., & Prasad, A. (2008). A structural VAR analysis of electricity consumption and real GDP: Evidence from the G7 countries. *Energy Policy*, 36(7), 2765-2769. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2008.02.027>
- Narayan, P. K., & Prasad, A. (2008). Electricity consumption–real GDP causality nexus: Evidence from a bootstrapped causality test for 30 OECD countries. *Energy Policy*, 36(2), 910-918. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2007.10.017>
- Narayan, P. K., & Smyth, R. (2005). Electricity consumption, employment and real income in Australia evidence from multivariate Granger causality tests. *Energy Policy*, 33(9), 1109-1116. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2003.11.010>
- Narayan, P. K., & Smyth, R. (2009). Multivariate granger causality between electricity consumption, exports and GDP: Evidence from a panel of Middle Eastern countries. *Energy Policy*, 37(1), 229-236. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2008.08.020>
- Nişancı, M. (2005). Türkiye’de Elektrik Enerjisi Talebi ve Elektrik Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(9), 107-118.
- Odhiambo, N. M. (2009a). Electricity consumption and economic growth in South Africa: A trivariate causality test. *Energy Economics*, 31(5), 635-640. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2009.01.005>
- Odhiambo, N. M. (2009b). Energy consumption and economic growth nexus in Tanzania: An ARDL bounds testing approach. *Energy Policy*, 37(2), 617-622. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2008.09.077>
- Oksay, S., & Iseri, E. (2011). A new energy paradigm for Turkey: A political risk-inclusive cost analysis for sustainable energy. *Energy Policy*, 39(5), 2386-2395. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2011.01.061>
- Osman Yılmaz, A., & Uslu, T. (2007). Energy policies of Turkey during the period 1923–2003. *Energy Policy*, 35(1), 258-264. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2005.10.015>
- Ouédraogo, I. M. (2010). Electricity consumption and economic growth in Burkina Faso: A cointegration analysis. *Energy Economics*, 32(3), 524-531. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2009.08.011>
- Ozturk, I. (2010). A literature survey on energy–growth nexus. *Energy Policy*, 38(1), 340-349. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.09.024>
- Ozturk, I., & Acaravci, A. (2010). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14(9), 3220-3225. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2010.07.005>
- Ozturk, I., & Acaravci, A. (2011). Electricity consumption and real GDP causality nexus: Evidence from ARDL bounds testing approach for 11 MENA countries. *Applied Energy*, 88(8), 2885-2892. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.apenergy.2011.01.065>
- Ozturk, M., Yuksel, Y. E., & Ozek, N. (2011). A Bridge between East and West: Turkey's natural gas policy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(9), 4286-4294. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2011.07.122>

- Özmen, M., & Koçak, F. İ. (2012). Enflasyon, Bütçe Açığı Ve Para Arzı İlişkisinin ARDL Yaklaşımı İle Tahmini: Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(1), 1-19.
- Pahlavani, M. (2005). Cointegration and Structural Change in the Exports-GDP Nexus: The Case of Iran. *International Journal of Applied Econometrics and Quantitative Studies*, 2(4), 37-56.
- Pao, H.-T. (2009). Forecast of electricity consumption and economic growth in Taiwan by state space modeling. *Energy*, 34(11), 1779-1791. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2009.07.046>
- Pao, H.-T., & Fu, H.-C. (2013). Renewable energy, non-renewable energy and economic growth in Brazil. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25(0), 381-392. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2013.05.004>
- Pao, H.-T., & Tsai, C.-M. (2011). Multivariate Granger causality between CO2 emissions, energy consumption, FDI (foreign direct investment) and GDP (gross domestic product): Evidence from a panel of BRIC (Brazil, Russian Federation, India, and China) countries. *Energy*, 36(1), 685-693. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2010.09.041>
- Pesaran MH, Shin Y, Smith RJ.(2001) Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289–326.
- Phillips, P.C.B., Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biomètrika*, 75 (2) 336-346.
- Polat, Ö., Uslu, E. E., & San, S. (2011). Türkiye’de Elektrik Tüketimi, İstihdam ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(1), 349-362.
- Runkle, D. E. (1987). Vector Autoregression and Reality. *Journal of Business and Economic Statistics*, 5, 437-454.
- Saboori, B., & Sulaiman, J. (2013). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) countries: A cointegration approach. *Energy*, 55(0), 813-822. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2013.04.038>
- Sevim, C. (2012). Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği. *Journal of Yasar University*, 26(7), 4378-4391.
- Sevüktekin, M., & Nargeleçekenler, M. (2007). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi EViews Uygulamalı*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Shahbaz, M., & Lean, H. H. (2012). The dynamics of electricity consumption and economic growth: A revisit study of their causality in Pakistan. *Energy*, 39(1), 146-153. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2012.01.048>
- Shahbaz, M., Lean, H. H., & Farooq, A. (2013). Natural gas consumption and economic growth in Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 18(0), 87-94. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2012.09.029>
- Shahbaz, M., Tang, C. F., & Shahbaz Shabbir, M. (2011). Electricity consumption and economic growth nexus in Portugal using cointegration and causality approaches. *Energy Policy*, 39(6), 3529-3536. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2011.03.052>
- Shengfeng, X., sheng, X. m., tianxing, Z., & xuelli, Z. (2012). The Relationship between Electricity Consumption and Economic Growth in China. *Physics Procedia*, 24, Part A(0), 56-62. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.phpro.2012.02.010>

- Shiu, A., & Lam, P.-L. (2004). Electricity consumption and economic growth in China. *Energy Policy*, 32(1), 47-54. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0301-4215\(02\)00250-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0301-4215(02)00250-1)
- Sims, C. A. (1972). Money, income, and causality. *American Economic Review*, 62(4), 540-552.
- Solarin, S. A., & Shahbaz, M. (2013). Trivariate causality between economic growth, urbanisation and electricity consumption in Angola: Cointegration and causality analysis. *Energy Policy*, 60(0), 876-884. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2013.05.058>
- Squalli, J. (2007). Electricity consumption and economic growth: Bounds and causality analyses of OPEC members. *Energy Economics*, 29(6), 1192-1205. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2006.10.001>
- Şahin, M., & Özenç, Ç. (2007). Kamu Harcamaları İle Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki Nedensellik İlişkileri *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 199-225.
- Şimşek, M. (2004). Türkiye’de Reel Döviz Kurunu Belirleyen Uzun Dönemli Etkenler. *C.Ü İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(2), 1-24.
- Şoltan, T. (2009). *Enerji Tüketimi İle Gayri Safi Yurt İçi Hasıla Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Granger, Todayamamoto ve ARDL Testleri İle İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), MARMARA ÜNİVERSİTESİ, İstanbul.
- Tang, C. F. (2008). A re-examination of the relationship between electricity consumption and economic growth in Malaysia. *Energy Policy*, 36(8), 3077-3085. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2008.04.026>
- Tang, C. F., & Tan, E. C. (2013). Exploring the nexus of electricity consumption, economic growth, energy prices and technology innovation in Malaysia. *Applied Energy*, 104(0), 297-305. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.apenergy.2012.10.061>
- Tarı, R. (2010). *Ekonometri* (6 ed.). Kocaeli: Umettepe Yayınları.
- Thoma, M. (2004). Electrical energy usage over the business cycle. *Energy Economics*, 26(3), 463-485. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2004.04.006>
- TMMOB. (2012). Enerji Verimliliği Raporu. Retrieved 28.05.2013, from <http://www.yarbis.yildiz.edu.tr/web/userAnnouncementsFiles/dosyab978bd19117169b0c3a49e081bda252e.pdf>
- Toman, M. A. (2002). International Oil Security: Problems and Policies. *Resources for the Future*
- Tugcu, C. T., Ozturk, I., & Aslan, A. (2012). Renewable and non-renewable energy consumption and economic growth relationship revisited: Evidence from G7 countries. *Energy Economics*, 34(6), 1942-1950. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2012.08.021>
- Üstün, A. K., Apaydın, M., Başaran Filik, Ü., & Kurban, M. (2009). *Kyoto Protokolü Kapsamında Türkiye'nin Yenilenebilir Enerji Politikalarına Genel Bir Bakış*. Paper presented at the 5.Yenilenebilir Enerji Kaynakları Sempozyumu, Diyarbakır.
- Wang, S. S., Zhou, D. Q., Zhou, P., & Wang, Q. W. (2011). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in China: A panel data analysis. *Energy Policy*, 39(9), 4870-4875. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2011.06.032>

- Wolde-Rufael, Y. (2006). Electricity consumption and economic growth: a time series experience for 17 African countries. *Energy Policy*, 34(10), 1106-1114. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2004.10.008>
- Wolde-Rufael, Y. (2010). Bounds test approach to cointegration and causality between nuclear energy consumption and economic growth in India. *Energy Policy*, 38(1), 52-58. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.08.053>
- Wolde-Rufael, Y., & Menyah, K. (2010). Nuclear energy consumption and economic growth in nine developed countries. *Energy Economics*, 32(3), 550-556. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2010.01.004>
- Yildirim, E., Saraç, Ş., & Aslan, A. (2012). Energy consumption and economic growth in the USA: Evidence from renewable energy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(9), 6770-6774. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2012.09.004>
- Yoo, S.-H. (2005). Electricity consumption and economic growth: evidence from Korea. *Energy Policy*, 33(12), 1627-1632. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2004.02.002>
- Yoo, S.-H., & Jung, K.-O. (2005). Nuclear energy consumption and economic growth in Korea. *Progress in Nuclear Energy*, 46(2), 101-109. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.pnucene.2005.01.001>
- Yoo, S.-H., & Kim, Y. (2006). Electricity generation and economic growth in Indonesia. *Energy*, 31(14), 2890-2899. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2005.11.018>
- Yoo, S.-H., & Ku, S.-J. (2009). Causal relationship between nuclear energy consumption and economic growth: A multi-country analysis. *Energy Policy*, 37(5), 1905-1913. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.01.012>
- Yoo, S.-H., & Kwak, S.-Y. (2010). Electricity consumption and economic growth in seven South American countries. *Energy Policy*, 38(1), 181-188. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.09.003>
- Yoo, S. H. (2006). The causal relationship between electricity consumption and economic growth in the ASEAN countries. *Energy Policy*, 34(18), 3573-3582. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2005.07.011>
- Yuan, J.-H., Kang, J.-G., Zhao, C.-H., & Hu, Z.-G. (2008). Energy consumption and economic growth: Evidence from China at both aggregated and disaggregated levels. *Energy Economics*, 30(6), 3077-3094. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2008.03.007>
- Yuan, J., Zhao, C., Yu, S., & Hu, Z. (2007). Electricity consumption and economic growth in China: Cointegration and co-feature analysis. *Energy Economics*, 29(6), 1179-1191. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2006.09.005>
- Zou, G., & Chau, K. W. (2006). Short- and long-run effects between oil consumption and economic growth in China. *Energy Policy*, 34(18), 3644-3655. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2005.08.009>

İSLÂMÎ FİNANSAL ARAÇLARDAN OLAN SUKUK'LARIN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ*

Hakan ERKUŞ **

İbrahim ÇENBERLİTAŞ***

Öz

Bu çalışmanın amacı dünya ticaretinde yeni söz sahibi olmaya başlayan ve özellikle de İslam dünyasının ticari işlemlerinde kullanmayı tercih ettiği İslami finans araçlarının tanınmasını sağlamak ve bu finansal araçların muhasebe dilinde nasıl ifade edildiğini göstermektir. Söz konusu İslami finans araçlarından olan Sukuk'tan ve Sukuk türlerinden bahsedilmiştir. Sukuk'ların uluslararası muhasebe standartlarının dışına çıkmayacak şekilde muhasebeleştirilmesi yapılması amaçlanmıştır. Bundan dolayı da uluslararası finansal raporlama standartlarının 7'inci ve 9'uncu standardından da yararlanılarak söz konusu araçların muhasebe kayıtları yapılmıştır. Sonuç olarak da yeni bir konu olan Sukuk'ların eksik görülen yanlarından bahsedilmiş olup bu eksikliklerin nasıl ve ne şekilde giderilebileceğinin üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslami Finans, Sukuk, Finansal Araçlar, TMS, TFRS.

ACCOUNTING 'SUKUKS', ONE OF THE ISLAMIC FINANCIAL INSTRUMENTS

Abstract

The purpose of this paper is to introduce the Islamic financial instruments which recently begin to have a voice in world trade and particularly Islamic world prefers to use it in financial trade and to show how these financial instruments are expressed in the accounting language. It is mentioned about "sukuk" one of Islamic financial instruments and types of it. It is aimed to recognition "sukuks" in the frame of international accounting standards. Therefore, these instruments' accounting records were made by using 7th and 9th standards of international financial reporting standards. As a result, it is mentioned about a new issue sukuks' shortcomings and focused on how and in what way these shortcomings can be eliminated.

Keywords : Islamic Finance, Sukuk, Financial Assets, IAS, IFRS.

GİRİŞ

Küresel ekonomide büyük oranda finansman işlemlerin büyük bir kısmı faizli finansman araçları ile yapılmaktadır. Bu faizli finansman araçlarına alternatif olarak son zamanlarda İngiltere ve Malezya başta olmak üzere birçok ülkede İslami kaidelere ve İslami ticaret

* 21-23 Ekim 2015 tarihinde gerçekleştirilen olan Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, hakanerkus@hotmail.com.

***Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ibrahimcemberlitas@hotmail.com.

usullerine uygun olarak İslami finansman araçları kullanılmaya başlamıştır. Söz konusu İslami finansman işlemleri sukuk adı verilen araçlarla yapılmaya başlanmış olup ülkemizde de özellikle 2000’li yılların başlarında performanslarını ve işlem hacimlerini, ülkedeki şube sayısını arttıran katılım bankalarında bu araçların kullanılma ihtiyacı artmıştır. Şüphesiz bu ihtiyacın temelinde faizin İslâm dininde kat’iyyen yasak olması etkisi de özellikle önem arz etmektedir. Bu çalışmada İslâmî finansman araçlarından olan sukukun türleri; mudaraba, muşaraka, icara, selem, istisna ve murabaha sukuklarından bahsedilmiş ve bu sukukların muhasebeleştirilmesi üzerinde durulmuştur. Muhasebeleştirme işlemleri yapılırken 1991 yılında kurulan ve 1993 te de ilk bildirisini yayınlayan “İslami finansal kuruluşlar muhasebe ve denetim organizasyonu” (AAOIFI) nin şeriat muhasebe standartlarına bağlı kalmak üzere uluslararası muhasebe standartlarından da yararlanılmıştır. Zaman zaman uluslararası finansal raporlama standartları 7 ve 9 (UFRS 7 ve UFRS 9) Finansal Varlıklar standardı ile şeriat muhasebe standartları arasındaki farklara ya da benzerliklere değinilmiş ve çalışmamız bir muhasebe uygulaması yapılarak bir dizi önerilerde bulunularak nihayet bulmuştur.

Birleşik(Gömülü) finansal araçlar; işletmenin ihraç ettiği, hem öz sermaye unsuru hem de borçlanma unsurunu aynı anda taşıyan türev olmayan menkul kıymetler birleşik araçlar olarak adlandırılır. Bu tür araçlar bilançoda; finansal varlık, finansal borç ve öz kaynağa dayalı finansal araç olarak ayrı ayrı gösterilmesi gerekir. Böylelikle işletme ihraç zamanındaki koşullara göre belirlenen fiyatı borç ve öz kaynak kısımlarına ayıracak ve bunu ileride gelişen piyasa koşullarına göre (faiz oranı, döviz fiyatı, diğer menkul kıymetlerin fiyatları gibi) değiştiremeyecektir. Mesela bu şekilde hisse senedi ile değiştirilebilir tahviller sahibine en az iki yıl faiz hakkı daha sonra hisse senetleri ile değiştirme ve devamında temettü hakkı sağlamaktadır (Örten, Kaval, & Karapınar, 2013:437).

Bir sözleşmeye finansal araç diyebilmemiz için onun normal koşullarda mal ve hizmet üretimi veya bunların satışlarını konu alan sözleşmeden kaynaklansa dahi karşı tarafın sözleşme ediniminin mal veya hizmetle değil, finansal araçlarla ödeniyor olması lazımdır. Böylelikle mal ve hizmet satımından kaynaklanan ve karşı tarafın mal veya hizmet teslimi ile değil de, nakit veya diğer finansal araçlarla ödeyeceği alacaklar bu kapsama girmekte, geri kalan kısmı girmemektedir. Bu şekilde örneğin mal ve hizmet alımı için verilen sipariş avansları finansal araç olamayacaktır. Benzer şekilde herhangi bir sözleşmenin finansal araç olabilmesinin başka bir şartı bunun bir sözleşmeye dayanması gereğidir. Tek taraflı olarak doğan borç veya alacaklar finansal araç kabul edilmemektedir. Örneğin vergi nedeniyle doğan borçlar veya

fazla vergi ödemeleri nedeniyle vergi daireleri veya devlet kurumlarından doğan alacaklar finansal araç kapsamına girmemektedir (Örten, Kaval, & Karapınar, 2013:434).

1. İSLAMİ FİNANS / FAİZSİZ BANKACILIK

Faiz, İslam inancında tefecilik ve haksız kazanç sağlamak olarak nitelendirildiğinden, haram ya da olarak kabul edilmektedir. Mesela ödünç verilen belirli bir miktardaki paranın belirli bir süre sonunda önceden belirlenmiş bir faiz geliri doğurmasına İslami esaslara göre “riba” denir ki, bu haramdır. Yine benzer şekilde paranın doğrudan alışveriş konusu olduğu durumlarda, garanti edilmiş bir anaparanın üzerine eklenen ve bir vade veya ödemede gecikme süresi karşılığı olarak, ek bir gelirin istenmesi faiz olarak nitelenmektedir. Başka bir ifadeyle faiz (riba), para-para alışverişlerinde anaparaya eklenen ilave parayı göstermekte, malın mal ile değiştirilmesi işlemi ise, fazladan istenen mal miktarının adı olmaktadır. İslam dininin fazladan istenen bu mal veya parayı yasaklamasının sebebi ahlaki, toplumsal ve ekonomik yaşantıya verdiği zarara dayanmaktadır (Eskici, 2007:10).

Çağdaş faizsiz finans kurumlarını ilk defa 1942’lerde ortaya çıkmıştır. Ortaklığa dayalı ilk faizsiz banka 1963 yılında Mısır’ın Mit-Gamr kasabasında kırsal kesimdeki üreticileri aracı ve tefecilerden kurtarmak amacı ile Ahmed en-Naccar tarafından kurulmuştur. Alman tasarruf bankalarının II. Dünya savaşı sonrasında Almanya’nın hızlı kalkınmasında oynadığı rolden etkilenen en-Naccar, bu bankacılık sistemini İslam’ın iktisadi ve kültürel değerleri ile birleştirerek Mısır’da uygulamaya çalışmıştır. Bankanın kuruluş aşamasında Almanya’dan destek alınmıştır. Ancak, En-Naccar’ın faizsiz bankacılık düşüncesini hayata geçirme çabasında olduğunu anlayan Almanlar desteği yarıda kesmişlerdir. En- Naccar tarafından kurulan bu ilk faizsiz banka dört yıl faaliyetini sürdürmüş, 1967 yılında kapanmıştır. Ancak bu ilk deneme, diğer faizsiz bankaları kurulmasına öncülük etmiştir (Bayındır, 2005:41).

İslami Bankaların 1970’li yıllarda ilk olarak faaliyete başlamaları ile birlikte dünya çapında çeşitli kuruluşlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bankacılığa benzer şekilde tasarruf sahiplerinden topladıkları fonları, faizsiz finansman prensibi ile finansman kullandırma yöntemleriyle değerlendirerek, oluşan kâr veya zararı tasarruf sahipleriyle paylaşmakta idiler. Katılım bankaları bu şekilde hem atıl fonların ekonomiye kazandırılması suretiyle klasik faizli bankaların tamamlayıcısı özelliği olmuşlardır, hem de ekonomiye kazandırılan fonların klasik faizli bankaların sunmadığı yeni finansal enstrümanlarla tekrar ekonomide yatırım amaçlı kredilere dönüştürülmesi suretiyle de klasik faizli bankacılığa alternatif bir piyasa geliştirmiştir. Ayrıca, fon kullandırılan sektörlerin hem yatay ve dikey hareketlilik

gösterebilecek besleyici özellikte olması, bunlara ilaveten özellikle ahlaki, kumar ve alkol gibi üretim birimleriyle finansman ilişkisine girmemeleri ve fon kullandırma yöntemlerinin ekonomiye sağladığı dinamiklik ve krizlere ve spekülatif dalgalanmalara karşı geliştirdiği dirençle, Türkiye ekonomisine ve insanına ekonomik ve sosyal anlamda mütevazı katkıları yanında, konvansiyonel bankaların sunmadığı alternatif finansman enstrümanlarını müşterilerine sunmalarıyla bankacılık sektörünün hizmet yelpazesini genişleterek Türk finans piyasasına çeşitlilik ve derinlik getirilmesine de pozitif katkıları olmuştur (Ulusever, 2009:1).

2. SUKUK

İslami finansman yöntemlerine dayanılarak ihraç edilen menkul kıymet olan sukuk; orta veya uzun vadeli, sabit veya değişken getiri sağlayan faizsiz sermaye piyasası aracıdır. Sukuk bir varlığa sahip olmayı veya ondan yararlanma hakkını göstermektedir. Sukuk'ta yer alan hak sadece nakit akışı değil aynı zamanda mülkiyet hakkıdır (Sevil, 2013:128).

Sukukta temel olarak üç taraf vardır (Sevil, 2013:129).

- Dayanak varlığın sahibi olan kuruluş; Yükümlü (kamu kurum ve kuruluşları, belediyeler, özel ve kamu sektöründe faaliyet gösteren varlık sahipleri vs.),
- Özel Amaçlı Kurum, SPE (sukuk ihracını gerçekleştiren ve yükümlü ile sukuk alıcıları arasında eşgüdümü sağlayan şirket) ve
- Sukuk sahipleri (ihraçtan sukuk sertifikası alan yatırımcılar).

İslami Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Organizasyonu sukuku “İhraç edildikten sonra eşit değerleri temsil eden; ihraçtan elde edilen tutarların ilk baştan planlanan şekilde yatırım yapıldığı; yapılan yatırım türüne göre duran varlıklar ve benzerleri üzerindeki haklar ve payların (intifa-kullanım hakkı dâhil) temsil edildiği veya bir proje ya da özel bir yatırım faaliyetinde ortaklık hakkı veren sertifika” şeklinde tanımlamaktadır (Küçükçolak, 2008:27).

Sukukun yapısı ve oluşturulma şekli ve dayandığı prensipler açısından kendine has bazı özellikleri vardır (Aslan, 2012:56).

- ✓ Faiz, prensip gereği yasak olduğundan sukuk getirileri faizli olmak yerine, kira geliri veya kar payı şeklindedir.
- ✓ Sukuk likit bir finansal araçtır. Çeşidine göre ikincil piyasalarda da işlem görebilmektedir.

- ✓ Sukuk işlemlerinde, İslami finansman prensipleri gereği yüksek belirsizlik içeren işlemlerden uzak durulmaktadır.
- ✓ Sukuk, sahibinin hak ve yükümlülüklerini belirten senetler olup nama veya hamiline düzenlenerek ihraç edilebilmektedir.
- ✓ Sukuk, İslam hukuku esaslarına göre düzenlenmektedir. İkincil piyasada işlem görmesi de bu kurallar dahilinde söz konusu olmaktadır.
- ✓ Sukuk yatırımcıları kara, sukuk ihracında belirtilen paylaşma oranına göre, zarara ise ortaklık payına göre katılmaktadır.
- ✓ Sukuk, dayanak varlık olan mal, hizmet veya menfaat üzerinde müşterek mülkiyet payını temsil eder.

Sukuk sahipleri, sukukları alarak dayanak varlığın sahibi olup ondan elde edilen gelirlerden ve aynı zamanda değer artışı ve düşüşüne hisseleri oranında ortak olurlar. Geleneksel menkul kıymet ihraç edenler, bu belge sahiplerine sadece ana para ve faiz ödemeği taahhüt ederken, sukuk ihraç eden kurum ise yatırımcılara mülkiyet hakkı vermektedir. Faize karşı hassas olan yatırımcılar, sukukların gerçek bir varlığa dayandıkları için, bu araçlara daha kolay yatırım yapabilmektedirler (Rımaz, 2014:15).

Geleneksel menkul kıymetlere bir alternatif olarak geliştirilen sukukun temel ilkesi İslami prensiplerle uyum içerisinde olmasıdır. İslami prensiplere göre borç alanlar, borç verenlerin iş ortağı olarak kabul edilmektedir. Yatırımın risk ve getirisi borç alan ve borç veren arasında paylaşılmaktadır. İslami tahviller, yapılandırılmış finansal araçlar olup bir ticari işleme dayanmaktadır. Söz konusu ticari işlem ise sukukun türüne göre, vadeli olarak varlık alım ve satımı, bir varlığın kiralanması, ortak girişim kurulması şeklinde olabilir (Yakar, Kandır, & Önal, 2013: 74).

2.1. Sukuk Türleri

Sukuklar, sukukun konusu olan malın çeşidine göre, finansman modeline göre, ikincil piyasada işlem görüp görememe esasına göre ve sabit getirili araçlar veya değişken getirili araçlar olarak dört yere ayrılmaktadır. Bunları aşağıda açıklamaya çalışacağız; sukukun konusu olan malın çeşidine göre mal satımına dayalı sukuk, menfaat satımına dayalı sukuk, ortaklık esasına dayanan sukuk olmak üzere üç ana başlıkta değerlendirilebilmektedir (Durmuş, 2010: 145).

2.1.1. Mal Satımına Dayalı Sukuk

Murabaha, Selem ve İstisna sukukları konu itibarıyla mal satımına dayalı bir sözleşme içeren sukuk çeşitleridir.

2.1.1.1. Murabaha Sukuk

Bu sukuk türünde sertifika ihraç eden tarafa emtia murabaha satıcısı, murabaha alana emtianın alıcısı ve fona da emtianın satın alma maliyeti denmektedir. Yani bir vadeli satış sertifikası söz konusudur. Sertifika sahipleri murabaha emtiasına sahip olurlar ve emtianın tekrar satışında nihai satış fiyatı hakkına sahip olmaktadır. Murabaha temelli sukukun hukuki olarak geçerli olması için sadece birincil piyasada işlem görmesi gerekir. Sukukun ciro edilmesi veya ikincil piyasada işlem görmesine İslam hukuku tarafından izin verilmemiştir. Çünkü sertifikalar, emtia alıcısının sertifika sahiplerine borcunu temsil etmektedir ve borcun vadeli olarak alınıp satılması faizle sonuçlanacağından izin verilmemiştir (Tok, 2009:21).

Murabaha sukuku ile toplanan fonlarla mallar peşin alınır, belli kâr oranı eklendikten sonra vadeli olarak satılır ve yatırımcının son satış fiyatı üzerinden alacak hakkına sahip olurlar. Murabaha sukuku ile ilgili süreç aşağıdaki gibi özetlenebilir (Güngören, 2011:108).

- ✓ Şirket ve borçlu arasında ana sözleşme imzalanır.
- ✓ Şirket yatırımcılara sukuk ihraç eder ve sukuk getirisi alır.
- ✓ Şirket emtia satıcısından cari piyasadanda (spotta) emtia satın alır.
- ✓ Şirket emtiayı kâr marjını ekleyerek cari piyasa fiyatından anlaşılan zaman diliminde taksitli ödemek üzere borçluya satar.
- ✓ Borçlu emtiayı cari piyasadanda emtia alıcısına satar.
- ✓ Yatırımcılar nihai satış bedeli ve getiri elde ederler.

2.1.1.2. Selem Sukuk

Bir alım-satım akiti olan selem yönteminde ileriki bir vadede teslim alınacak bir malın bedeli peşin olarak ödenir. Bu şekilde satıcıya o malı temin edebilmesi veya üretebilmesi için önceden finansman sağlanmış olur. Satıcı, sözleşme tarihinde kendisine tamamen ve peşin olarak ödenmiş bir bedel karşılığında, ileriki bir tarihte sözleşmeye konu malı teslim edeceğini taahhüt eder. Bu sözleşme ile malın özellikleri ve kalitesi ileride herhangi bir ihtilafa neden olmayacak şekilde, açık ve net olarak tarif edilir (Tunç, 2010:151).

Selem sukukta selem sermayesi toplamak için eş değerli olarak ihraç edilen belgeler söz konusudur. Toplanan bu sermaye ile ihraç olan belgeleri alanlar Selem bazlı satılan malların

mülkiyetini almış olur. Belgeleri ihraç eden bu malların satıcısıdır. Üyeler ise malların alıcılarıdır. Ödenecek üyelik ücretleri malların satın alma fiyatıdır. Selem belgelerini ihraç edenler mal sahipleridir ve bu mal sahipleri Selem bazlı malları ihraç edilen Selem sukuk belgeleri ile satmaya yetkilidirler (Küçükçolak, 2008:29).

Selem işlemi hem alıcının hem de satıcının yararına olmaktadır. Alıcı önceden malının değerini alır satıcı ise önceden aldığı için spottaki fiyattan ucuza mal almış olur. Selem sözleşmesinin bazı özellikleri aşağıda gelmektedir (Usmani, 1998:130).

✓ Selem'in geçerliliği için, alıcı satışın yapıldığı zaman bütün fiyatı satıcıya öder. Bu gereklidir çünkü tam ödemenin olmaması durumunda burç, borç karşılığında satılmıştır ve bu durum şeriatta yasaklanmıştır.

✓ Selem, kalitesi ve miktarı tam olarak belirtilebilir bir malın üzerinde yapılabilir. Örneğin değerli taşlar bu sözleşme ile satılamazlar çünkü onların her birinin parçası kalitede, miktarda veya ağırlıkta diğerlerinden farklıdır ve tam özelliklerini belirleme genellikle mümkün değildir.

✓ Selem sözleşmesinde eğer belli bir ürünü belirli alan içinde yetiştirilmesi ön görülmüşse bu sözleşme geçersizdir. Örneğin eğer satıcı belirli bir alanda buğdayı yetiştirmediği taahhüt ederse burada Selem geçersizdir çünkü bu alanın ürünü alıcıya teslim edilmeden önce bozulup; aradan gidebilir.

✓ Selem sözleşmesinde satın alınacak emtiyanın kalitesinde anlaşmazlık açabilecek hiçbir belirsizlik bırakılmamalıdır, bu konuda tüm olası detayları açıkça belirtmek gerekir.

✓ Bu sözleşmeye konu emtiyanın ölçümü kesin olarak belirtilmeli ve normalde tüccarlar tarafından nasıl ölçülürse sözleşmede de aynı ölçü esas alınmalıdır.

✓ Teslimatın kesin tarih ve yeri belirtilmelidir.

2.1.1.3. İstisna Sukuk

İstisna sukuku Arapça'dan gelen; bir işin yapılmasının talebi ya da siparişi anlamına gelmektedir. Hukuktaki tanımıyla İstisna; bir tarafın belirli bir tutar karşılığında, belirli bir malı müşahhas tarihte tamamlayıp karşı tarafa teslim etmesi ile ilgili bir sözleşmedir (Rımaz, 2014:67).

İstisna, satıcı ile alıcı arasında bir malı imal etme üzerine yapılan bir satış sözleşmesidir. Bu yöntem genellikle imalatı uzun süren ya da temin edilmesi zaman alan malların satımında

kullanılmaktadır. Sözleşmedeki belirlendiği şekli ile bu satış; peşin, taksitli veya ileri bir tarihte ödemek üzere yapılabilmektedir (Tunç, 2010:152).

İstisna, varlığın daha var olmadan satışdır. Bu da alıcının belirli bir mal üretimi için üreticiye sipariş vermesi anlamına gelir. Eğer üretici kendine ait malzeme ile söz konusu malın üretimini taahhüt etmiş ise İstisna işlemi başlamış olmuş demektir. İstisna'nın geçerliliği için üretilmesi amaçlanan malın fiyatı tarafların rızasıyla sabit bir tutar karşılığında tayin edilir ve malın özellikleri tamamen belirlenir. İstisna sözleşmesi üreticiye malın üretimi için bir taahhüt yaratır ve o işe başlamadan önce tarafların her hangi birisi sözleşmeyi feshedebilir (Usmani, 1998: 136).

Özellikle ev finans sektöründe finansmanı sağlamak için kullanılan İstisna'da eğer müşterinin kendine ait arsası varsa, bu arsanın üzerinde ev yapmak isterse ve bunun için finansman aradıysa ve finansör evin yapımının taahhüdü altına girerse bu bir İstisna sözleşmesi olur. Eğer müşterinin arsası yoksa ve ev ile beraber arsa da almak isterse yine finansör arsayı alıp üzerinde evi inşa edip müşterisine teslim eder. İstisna sözleşmesinde malın bedelinin peşin veya malın teslimi sırasında ödenmesi gerekli değildir, taksitlerle de ödenebilmektedir. Taksitlerin ödemesi sözleşmenin taraflarca imzalandığı günden itibaren başlanabilir; projenin yapımı sırasında ve hatta müşteriye tesliminden sonraya kadar da uzatılabilir. Bu durumda müşteri tarafından son taksit ödenene kadar sözleşmeye konu malın tapusu güvence olarak yükümlü tarafından tutulabilir. İstisna'da yükümlü projenin yapımının anlaşmadaki detaylı özelliklerle uyum içinde olacağına sorumludur. Herhangi bir tutarsızlık olması durumunda finansör söz konusu projeyi sözleşme şartlarıyla uyum içine getirmekle mükelleftir. Modern Satın al, İşlet, Devret sözleşmeleri de İstisna işlemine formüle edilebilir. Örneğin bir hükümet bir otoyol inşa etmek için; İstisna sözleşmesi ile bu oto yolu yapan biriyle anlaşmaya girebilir. Burada İstisna fiyatı yatırımcının belirli bir süre içinde geçiş ücretlerini toplamak olabilir (Usmani, 1998:137).

2.1.2. Menfaat Satımına Dayalı Sukuk

İcara sukuku menfaat satımına dayalı bir sukuk çeşididir.

2.1.2.1. İcara Sukuk

İcara sukuk türü sahibine kiradaki bir gayrimenkuldeki eşit ortaklığın sahipliğini veya gayrimenkulün intifa hakkını sunar. Bu sukuk, sahibine veya sahiplerine gayrimenkulün mülkiyet hakkını, kirasını almayı ve sukuku kiracının haklarını etkilemeyecek şekilde elden çıkarma (alım-satımını yapma) hakkını tanıır. İcara sukuku sahipleri söz konusu

gayrimenkulün bakım maliyetlerini üstlenmektedirler. İcara sukuk, bir kira kontratı ile bağlanmış tanımlı, mevcut ve bilinen varlıkların mülkiyet hakkını sahiplerine sunar ve kira bedeli sukuk sahibine ödenir. ‘‘Sözleşme süresi bellidir ve kira bedeli sürenin başlangıcında, sonunda; aylık ya da yıllık olarak ödenebilir (Rımaz, 2014:55).

İcara sukukların başlıca özellikleri aşağıda verilmektedir (Tok, 2009:20):

- ✓ İcara sukuk, kira sözleşmesine bağlı bulunan, tanımlanmış ve mevcut bulunan bir varlığın mülkiyetini temsil etmektedir. Bu nedenle, icara sukuklar, piyasaca belirlenmiş bir fiyat üzerinden alınıp satılabilmektedir.
- ✓ Bazı icara sukuklarda, sigorta ve benzeri giderler önceden kusursuz bir şekilde belirlenemeyeceğinden, beklenen net getiri önceden belirlenmiş ve tamamen sabitlenmiş olamayabilir. Bu nedenle bazı durumlarda, tahvilde belirtilmiş kira geliri maksimum getiriyi temsil etmektedir.
- ✓ İcara sukuklar, ikincil piyasada alınıp satılabilmek niteliğini haizdir.
- ✓ İcara sukuklar, pazarlanabilme ve ihraç yöntemi açısından yüksek derecede esneklik sağlarlar. İcara tahvilin dayanağı olan varlıkları kullanan merkezi hükümetler, yerel kuruluşlar ya da diğer resmi ya da özel kurumlar bu tür tahvilleri doğrudan kendileri ihraç edebilecekleri gibi, finansal araçlar vasıtasıyla da ihraç edebilmektedir.

2.1.3. Ortaklık Esasına Dayanan Sukuk

Muşaraka ve Mudaraba sukukları ortaklık esasına dayanan sukuk çeşitleridir.

2.1.3.1. Muşaraka Sukuk

Muşaraka; iş ve ticaret bağlamında bir kuruluş içinde kar ve zararın tüm ortaklar tarafından paylaşılması demektir. Modern kapitalist ekonomide faiz her türlü finansmanda hiç bir ayırım gözetmeksizin kullanılan tek bir finansman aracıdır. İslam’da faizin yasak olmasından dolayı Muşaraka İslam ilkelerine dayanan bir ekonomide hayati bir rol oynayabilir. Muşaraka taraflarca kurulmuş karşılıklı bir ilişkidir. Bu nedenle her bir sözleşmede olduğu gibi burada da bir sözleşmede gereken her bir malzemenin olması gerekir. Örneğin taraflar sözleşmeye girme yeteneğine sahip olmalıdırlar. Sözleşme herhangi bir baskı, dolandırıcılık yada yanlış beyan ve benzeri olmadan, tarafların rızasıyla gerçekleşmelidir (Usmani, 1998:39).

Muşaraka da sertifikayı elinde bulunduranlar hisseleri oranında projenin veya faaliyetin sahibi olurlar. Muşaraka sertifikaları ciro edilebilir enstrüman olarak işlem görür ve ikincil

piyasalarda alınıp satılabilirler. Bunlar, yeni bir projenin kurulması, var olan bir projenin geliştirilmesi veya herhangi bir ortaklık sözleşmesini temel alan bir faaliyetin finansmanı için eşit değerde ihraç edilmiş sertifikalardır. Bu sukukun en belirgin özelliği; ortakların her birine eşit tutarda veya farklı tutarlarda yatırım yapma (sermaye koyma) imkânı verilmesidir. Ortaklar aynı tutarda sermaye koysa bile, kar paylaşım oranı farklılaştırılabilir. Diğer ortaklıklarda olduğu gibi bu ortaklık modeli de özel bir işlem için olabileceği gibi meşru sınırlar dâhilinde birden fazla ticari faaliyeti de kapsayabilir (Rımaz, 2014:44).

2.1.3.2. Mudaraba Sukuk

Mudaraba banka ile girişimci arasında yapılan bir kar ortaklığı anlaşmasıdır. Bir bankanın girişimciye sağlayacağı finansman desteğine fon bulabilmek amacıyla sertifika çıkarma yoluna gitmesi halinde, çıkarılan sertifikalara verilen isimdir. Sertifikaların satışı sonunda sağlanan fonun girişimciye aktarılması karşılığında banka girişimcinin yürüttüğü profesyonel faaliyetten kaynaklanan kâra önceden belirlenen oranlarda ortaklık hakkı elde etmektedir. Öte yandan, zaman içinde sukuka konu olan varlığın piyasa değerinde bir artış olması halinde sukuk sahibinin herhangi bir hakkı bulunmamaktadır. Ayrıca mudaraba sukuk sahiplerinin şirketin kayıtlı ortakları olmamaları da, onların genel kurulda söz sahibi olmalarını engellemektedir. Diğer taraftan, şirketin zarar etmesi durumunda ise zarar, sukuk sahiplerine yansıtılmaktadır. Ancak herhangi bir suistimal, ihmal ya da anlaşma ihlalinin ortaya çıkması halinde de zarardan banka sorumlu tutulmaktadır (Büyükakın & Önyılmaz, 2012:4).

Mudaraba sukuk'ta banka, projenin bütün masraflarını karşılar. Yani, yapılan yatırımdaki tüm sermayenin sahibi bankadır. Fon kullanan müşteri ise, işe emek ve ustalığını koyar. İslam Bankalarının üçüncü kişilere fon kullandırması müşterek mudaraba anlaşması içinde cereyan eder. Bu anlaşma içinde üçüncü kişilerle mudaraba anlaşması kurduğunda İslam bankası rabbü'l-mal (sermayedar), fon kullanan ise mudarib durumundadır. Mudaribin söz konusu işte sadece emek ve ustalığını kullanır. Fonu kullanacak müşterisiyle mudaraba anlaşmasını yaptığı sırada İslam bankası isteyeceği kâr oranını da müşterisine bildirir. Kullanılacak fonun miktar ve şartlarına göre İslam Bankası müşterilerden değişik kâr payları isteyebilir. Bu yöntemle fon kullandırmak ve malî destek sağlamak, proje uygulama alanına, başka bir ifadeyle piyasaya yeni giren, yetenekli fakat Malî kaynaktan mahrum girişimci kimselerin bu yeteneklerinden istifade etme amacına en uygun düşen yoldur (Safdari, Aghajani, Abdollahian, 2013:1).

3. İSLAMİ FİNANS ARAÇLARININ RAPORLANMASI

AAOIFI (Türkçe kısaltmasıyla “İFKMDO”) ve UFRS’nin temel esasları birbirinden ayrıdır. UFRS (Uluslararası Finansal Raporlama Standartları) normal kurumların muhasebe ve raporlamasına standartlar getirmekte iken, İFKMDO sadece İslami finansal kurumlar için standart yayınlamaktadır. Bu kuruluşlarla ilgili İFKMDO’nun başlıca amaçları şunlardır (Rımaz, 2014:76):

- ✓ İslami finansal krumlarla ilgili muhasebe ve denetim düşüncelerini geliştirmek,
- ✓ İslami finansal kurumların muhasebe ve denetim standartlarını hazırlamak, yayımlamak ve yorumlamak,
- ✓ İslami finansal kurumların muhasebe ve denetim standartlarını yeniden gözden geçirip, düzeltmek;
- ✓ Eğitim, periyodik bültenler yayımı, seminer, araştırma ve diğer araçlarla bu standartların uygulamasında rol oynamak.

İFKMDO’nun sukuklara özel muhasebe standardı yoktur bu yüzden şu anda dünyada işlem gören sukuklar UFRS standartları altında muhasebeleştirilmektedirler.

3.1. Murabaha Sukuk’un Raporlanması

Örnek: DeryaVarlık Kiralama Şirketi, 01.10.2014 tarihinde 364 gün vadeli 200.000 TL nominal değerli yönetim sözleşmesine dayalı sukuk ihraç etmiştir. VKŞ, yatırımcılarına yılda 4 kez (91 günde bir) gelir dağıtımında bulunacaktır. Yıllık getiri dağıtım oranı % 10’dur. Derya VKŞ’nin ihraç ettiği kira sertifikaları karşılığında yatırımcılardan topladığı bedeli vekil (kaynak kuruluş) statüsündeki Derya Katılım Bankası’na müşterileri ile yapacağı murabaha işlemlerinde kullanması için devredecektir (Gökgöz, 2015:164).

Derya Varlık Kiralama Şirketi’nin Kayıtları

Kira sertifikasının ihracı kaydı;

...../...../.....	-----
022 YURTIÇİ BANKA	200.000
3760İHRAÇ EDİLEN MENKUL DEĞERLER	200.000
...../...../.....	-----

Sukuk ihracından toplanan fonların kaynak kuruluşu (vekil kuruluşu) aktarılması kaydı;

...../...../.....	-----
1200 YURTIÇİ HAVALELER	200.000
022 YURTIÇİ BANKA	200.000
...../...../.....	-----

Kaynak kuruluştan ilk 91 günlük kâr payı tutarının tahsil edilmesi kaydı; (200.000 x % 2,5 = 5.000 TL)

-----./.../-----		
022 YURTIÇİ BANKA	5.000	
XXXX YURT İÇİ SATIŞLAR		5.000
-Kâr Payı Gelirleri		
-----./.../-----		

İlk 91 günlük kar paylarının kupon tarihinde sukuk yatırımcılarına ödenmesi kaydı; (Stopaj oranı % 10)

-----./.../-----		
XXXX HİZMET ÜRETİM MALİYETİ	5.000	
2200 VADESİZ HESAP		4.500
3800 ÖDENECEK VERGİLER		500
-----./.../-----		

İkinci, üçüncü ve dördüncü 91 günlük kar payı tahsilatları ile kupon ödemeleri de benzer şekilde kaydedilir.

Vade veya dönem sonunda kira sertifikası maliyetlerinin ilgili sonuç hesabına aktarılması kaydı;

-----./.../-----		
XXXX SATILAN HİZMET MALİYETİ	XXX	
XXXX HİZMET ÜRETİM MALİYETİ YANSITMA		XXX
-----./.../-----		
-----./.../-----		
XXXXHİZMET ÜRETİM MALİYETİ YANSITMA	XXX	
XXXXHİZMET ÜRETİM MALİYETİ		XXX
-----./.../-----		

Vade bitiminden kaynak kuruluştan sukuk bedellerinin tahsil edilmesi kaydı;

-----./.../-----		
022 YURTIÇİ BANKA	200.000	
1200 YURTIÇİ HAVALELER		200.000
-----./.../-----		

Vade bitiminde sukukların itfa edilmesi kaydı;

-----./.../-----		
3760İHRAÇ EDİLEN MENKUL DEĞERLER	200.000	
2200 VADESİZ HESAP		200.000
-----./.../-----		

3.2. Selem Sukuk'un Raporlanması

Örnek: Elif Lastik Üretim Şirketi yükümlü olarak üreteceği 30.000 adetlastığı 01.01.2012 tarihinde Selem sözleşmesi ile Yakut SPE'ye şu şartlarla satmıştır; sözleşmenin meblağı 30.000 TL'dir. Bu tutar 01.01.2012'de SPE tarafından tamamen üreticiye ödenmiştir (Rımaz, 2014:130).

Yakut SPE'nin kayıtları:

-----01/01/2012-----	
100 KASA	30.000
10211MAL KARŞILIĞI VESAİK FİNANSMANI	30.000
Selem sukuk ihracı	
-----01/01/2012-----	
10211MAL KARŞILIĞI VESAİK FİNANSMANI	30.000
100 KASA	30.000
-----.../.../...-----	

Selem sukuk sahibinin kaydı

-----01/01/2012-----	
3108 DİĞER ALIM SATIM AMAÇLI MENKUL DEĞERLER	30.000
- Selem Sukuk	
100 KASA	30.000
Selem sukuk alımı	
-----.../.../...-----	

Mallar 34.000 TL'ye satılmıştır ve Yakut SPE'ye olan borç ödenmiştir.

-----31/12/2012-----	
100 KASA	34.000
- Selem Sukuk	
XXXX YURT İÇİ SATIŞLAR	34.000
Seleme konu malların satışı	
-----31/12/2012-----	
XXXX SATILAN TİCARİ MALLARIN MALİYETİ	34.000
27099 (DİĞER STOKLAR) TİCARİ MALLAR	34.000
Satılan malların maliyet hesabına tasfiye edilmesi	
-----31/12/2012-----	
39080 SATICILARA BORÇLAR	34.000
100 KASA	34.000
SPE'ye olan borcun ödenmesi	
-----.../.../...-----	

3.3. İstisna Sukuk'un Raporlanması

Örnek: Ulaştırma Bakanlığı Ürmiye-Tebriş şehirleri arasındaki mesafeyi kısaltmak için Ürmiye Gölü üzerinden bir köprü yapmayı planlamıştır. Bu köprü'nün toplam maliyeti 5.000 TL tahmin edilmiştir. İlgili bakanlık söz konusu projenin finansmanı için Urmu SPE ile bir anlaşma imzalamıştır. Urmu SPE 5.000 TL değerinde 7 yıllık İstisna sukuku ihraç etmiştir.

Projenin toplam tutarı 5.000 TL olarak 01.01.2010'da SPE tarafından tek seferde yükümlüye ödenmiştir. Proje tamamlandıktan sonra 5 yıl süresince yıllık 200TL karşılığında yükümlü Z'ye kiralanacaktır (Rımaz, 2014:144).

-----01/01/2010-----	
100 KASA	5.000
306 İSTİSNA SUKUK	5.000
İstisna sukuk ihracı	
-----01/01/2010-----	
106 İSTİSNA İŞLEMİNDEN ALACAKLAR	5.000
100 KASA	5.000
İstisna işlemiyle ilgili meblağın yükümlüye ödenmesi	
-----01/01/2010-----	
100 KASA	200
606 İSTİSNA İŞLEMİNDEN KÂR PAYI GELİRLERİ	200
İstisnaya ilgili kiranın yükümlüden alımı (5 yıl boyunca tekrarlanacaktır)	
-----.../.../...-----	

3.4. İcara Sukuk'un Raporlanması

Örnek: 01.01.2011'de Mersin SPE, yükümlü Y ile bir ticari binanın 5 senelik İcara sözleşmesini şu koşullarla imzalıyorlar; 1 Ocak 2011'de yükümlü, ticari binayı SPE'ye 1.500 TL'ye devredecektir. Yükümlü söz konusu binayı 5 sene sonra 1.100 TL'ye geri alma taahhüdünde bulunur. SPE bu binayı vade sonuna kadar yılda 75TL'ye yükümlüye kiralayacaktır. Mersin SPE, finansmanı sağlamak için binanın alım değeri kadar İcara sukuku ihraç eder. SPE'nin sukuk sahiplerinden alacağı vekalet ücreti ise yılda 5 TL olacaktır. (Rımaz, 2014:100)

-----01/01/2011-----	
100 KASA	1.500
303 İSTİSNA SUKUK	1.500
İcara sukuk ihracı	
-----01/01/2011-----	
223 İCARA İŞLEMİNE İLİŞKİN MAL VARLIKLARI	1.500
100 KASA	1.500
İcaraya konu bina tutarın yükümlüye ödenip binanın teslim alınması	
-----31/12/2011-----	
100 KASA	75
603 İCARA İŞLEMİNDEN KÂR PAYI GELİRLERİ	75
İstisnaya ilgili kiranın yükümlüden alımı	
-----31/12/2011-----	
623 İCARA İŞLEMİNDEN KÂR PAYI GİDERLERİ	70

323 İCARA İŞLEMİNDEN BORÇLAR	70
Sukuk sahiplerinin kiradan paylarının hesaplarına koyulması	
-----	-----
323 İCARA İŞLEMİNDEN BORÇLAR	70
100 KASA	70
-----	-----

3.5. Muşaraka Sukuk'un Raporlanması

Örnek: A Şirketi, 20.000.000 TL'lık bir devremülk inşaat ihalesini bir yıl sonra teslim etmek üzere almıştır. Ayrıca projenin zamanında bitirilmemesi halinde, gecikilen her ay için %5 oranında eksik ödeme yapılması öngörülmüştür. Projenin maliyeti 14.000.000 TL olarak tahmin edilmiştir. A Şirketi, projenin maliyetinin 7.000.000 liralık kısmını özkaynakları ile, kalan kısmı için 7.000.000 liralık muşaraka sukuk ihracı gerçekleştirmiştir (Yılmaz, 2014:90). Buna göre sukuk yatırımcıları projeye finansman desteğinde bulunurken aynı zamanda %50 oranında projenin de sahibi olmaktadır. Dolayısıyla Projenin sonunda elde edilen gelir inşaat şirketi ve sukuk sahipleri arasında mudaraba sukukta olduğu gibi paylaşılacaktır. Ancak projenin sonunda zarar olması durumunda zarar, mudaraba sukuktan farklı olarak, sukuk yatırımcısı ile A şirketi arasında sermayeleri oranında paylaşılacaktır.

3.6. Mudaraba Sukuk'un Raporlanması

Örnek: B Şirketi, bir yıl sonra teslim etmek üzere 20.000.000 TL'lık bir devremülk inşaat ihalesini almıştır. Ayrıca projenin zamanında bitirilmemesi halinde, gecikilen her ay için %5 oranında eksik ödeme yapılması öngörülmüştür. Projenin maliyeti 14.000.000 TL olarak tahmin edilmiş ve bu projenin finansmanında kullanılmak üzere 14.000.000 TL'lık sukuk ihracı yapılmıştır. Buna göre projenin kârı olan 6.000.000 TL, sermaye sahibi olan sukuk sertifikası sahipleri ile inşaat firması (kaynak kuruluş, mudarip) arasında paylaşılacaktır (Yılmaz, 2014:88).

Buna göre eğer proje zamanında bitirilirse, 6.000.000 TL'lık gelirin yarısı sukuk yatırımcıları, diğer yarısı inşaat şirketi arasında bölüşülecektir. Ancak iki aylık bir gecikme söz konusu olursa, toplam 2.000.000 TL eksik tahsilat yapılacak ve toplamda 4.000.000 TL gelir tahsil edilerek paylaşılacaktır. Projenin 8 ay gecikmeli olarak teslim edilmesi halinde ise 4.000.000 liralık eksik tahsilâtla toplam 6.000.000 TL tahsil edilecektir. Dolayısıyla projeden 2.000.000 TL zarar edilmiş olacak ve bu zarar sermaye sahibi olan sukuk yatırımcısı tarafından karşılanacaktır.

SONUÇ

Günümüzde dünya ekonomisinin büyük kısmı geleneksel finansal araçlardan yararlanmaktadır. Bu ekonomide gerçek işlemlerin yapıldığı gibi, ekonomiye katkı sağlamayan yapay işlemlerde yapılmaktadır. İslami finansal araçlar sadece gerçek ekonomide kullanıldığı için, inancılı insanlar tarafından tercih edilmektedirler. Bu anlamda çalışmamızda öncelikle finansal araçlar ve İslami finansal araçlar ele alınmış olup daha sonra sukukların muhasebeleştirilmesi ve raporlanmasıyla ilgili kullanılan standartlar kısaca anlatıldıktan sonra taraflarca söz konusu araçların TFRS 7 ve 9'a uygun bir şekilde muhasebeleştirilmesi ve raporlanmasını ele alınmıştır.

Sukukun, tahvil benzeri bir ürün olduğu söylenebilirken, aynı zamanda farklı özelliklere sahip olmasından dolayı hisse senetleri, menkulleştirilmiş ürünler ve ipotekli tahvillerle de kıyaslanabilmektedir. Sukukun, farklı yapılarda oluşturulabilmesine olanak vermesi, proje endeksli çıkartılarak reel sektörü fonlaması, varlığa dayanarak daha güvenli ürünler sunması gibi özellikleri sukuku, finans piyasasında önemli bir rol oynayan alternatif bir araç haline getirmiştir.

Sukukların İslam ekonomilerine paralel olarak Türkiye ekonomisinde önem kazanması ve bunu takiben faizsiz ekonomide kullanılmaya başlamasından sonra, sukukların muhasebeleştirilmesinin nasıl ve hangi standartlara göre yapılacağı sorusu gündeme gelmeye başlamıştır. Dahası muhasebeleştiriminin tam olarak nasıl yapılacağı netlik kazanmaması da denetiminin eksik kalmasını netice vermiştir. Bu sorunun Türkiye faizsiz finans uygulanmasında tekrarlanmaması için İslam ekonomisindeki uygulamalarına bakılarak gerekli eğitim ve tedbirlerin alınması gereklidir. Örneğin; İslam ülkelerinde sıkı bir şekilde denetim yapan "İslami finansal kuruluşlar muhasebe ve denetim organizasyonu" İngilizce kısaltması ile (AAOIFI) buna örnek olarak verilebilir. AAOIFI, finans kurumlarının ihraçlarının islami usullere uygun olup olmadığını denetlemesinin yanı sıra muhasebe kayıtlarını da inceleyerek uygun olup olmadığını denetlemektedir. Bu kurumların yanı sıra birçok İslam ülkesinde kurulmuş olan denetleme kurulu bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak; IFSB (İslami Finansal Hizmetler Kurumu), MASB (Malezya Muhasebe Standartları Kurulu), CIBAFI (İslami Bankacılık ve Finansal Kurumlar Genel Konseyi), CIBAFI (İslami Bankacılık ve Finansal Kurumlar Genel Konseyi) IIRA İslam Ülkeleri Uluslararası Derecelendirme Ajansı verilebilir.

Sonuç olarak İslam ekonomilerinde ki uygulamalarına bakılarak Türkiye'de Sukuk'un gerek akademisyenler gerek muhasebeciler tarafından tanınırlığın artırılması, muhasebesinin nasıl

yapılacağı ile ilgili eğitimler verildikten sonra denetiminin de ne ölçülerde olacağını belirlenmesi ile söz konusu eksikliklerin de giderilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aslan, H. (2012). *Alternatif Bir Yatırım ve Finansman Aracı Olarak Sukuk: Yapısı, İşleyişi ve Türkiye Piyasası İçin Öneriler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bayındır, S. (2005), *İslam Hukuku Penceresinden Faizsiz Bankacılık*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Büyükkakın, F., & Önyılmaz, O. (2012), Faizsiz Finansman Bonosu Sukuk Ve Türkiye Uygulamaları. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 3(7).

Durmuş, A. (2010), Modern Bir Finansal Araç Olarak Sukuk ve Fıkhi Açından Tahlili. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 141-156.

Eskici, M. M. (2007). *Türkiye'de Katılım Bankacılığı Uygulaması Ve Katılım Bankalarının Müşteri Özellikleri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Gökgöz, A. (2015), Kira Sertifikalarının (Sukukun) Muhasebeleştirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*.

Güngören, M. (2011). *Katılım Bankalarında Menkul Kıymet İhracının (Seküritizasyon) Yapısal Farklılık Gösteren Piyasalarda Uyum Modellemesi: Sukuk Örneği*. İstanbul: T.C. Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

Küçükçolak, N. (2008), Faizsiz Finansman Sertifikası Sukuk'un Türk Sermaye Piyasası Açısından Değerlendirilmesi. *Finans, Politik & Ekonomik Yorumlar*, 45(520).

Örten, R., Kaval, H., & Karapınar, A. (2013). *Türkiye Muhasebe - Finansal Raporlama Standartları Uygulama ve Yorumları*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Rımaz, M. (2014). *İslami Finansal Araçların Muhasebeleştirilmesi ve Raporlanması*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Safdari, A., K. Aghajani, F. Abdollahian (2013), "Türkiye'de Katılım Bankacılığın Etkileri", *1st International Conference on New Directions in Business, Management, Finance and Economics*. Famagusta, Northern Cyprus.

Sevil, G. (2013), *Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları.

Tok, A. (2009). *İslami Finans Çerçevesinde Sukuk (İslami Tahvil) Uygulamaları, Katılım Bankaları ve Türkiye Açısından Değerlendirme*. Ankara: Sermaya Piyasası Kurulu Hukuk İşleri Dairesi (Yeterlilik Etüdü).

Tunç, H. (2010), *Katılım Bankacılığı Felsefesi Teorisi ve Türkiye Uygulamaları*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.

Ulusever, T. (2009). Katılım Bankacılığının Türk Finans Sektörüne Getirdiği Yenilikler ve Açılımlar. *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*. Yalova: Yalova Üniversitesi.

Usmani, M. T. (1998), *An Introduction to Islamic Finance*.

Yakar, S., Kandır, S., & Önal, Y. (2013). Yeni Bir Finansman Aracı Olarak Sukuk-Kira Sertifikası ve Vergisel Boyutunun İncelenmesi. *Bankacılar Dergisi*(84), 72-94.

Yılmaz, E. (2014, Ocak). Yeni Bir Finansal Araç Olarak Sukuk: Çeşitleri, Türkiye Uygulaması ve Vergilendirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 81-100.

İnternet Kaynakları

KGK. (2015). *TMS 32 Finansal Araçlar Sunum*. 06. 06. 2015 tarihinde Kamu Gözetimi - Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu: http://www.kgk.gov.tr/content_detail-345-1055-tms-tfrs-2015-seti.html## adresinden alındı

**HEMŞİRELERİN AKILCI İLAÇ KULLANIMINA YÖNELİK BİLGİ VE
DAVRANIŞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ:
DİYARBAKIR SELAHADDİN EYYÜBİ DEVLET HASTANESİ ÖRNEĞİ ***

Mehmet Emin KURT **

Ali CEYLAN ***

Kadriye SEVİNÇ ****

Öz

Bu çalışma Diyarbakır Selahaddin Eyyübi Devlet Hastanesindeki hemşirelerin akılcı ilaç kullanımına yönelik bilgi ve davranışlarını değerlendirmeye yönelik yapılmıştır. Araştırma örneklemini ankete katılmayı kabul eden 97 hemşire oluşturmuş olup kesitsel tipte bir çalışma planlanmıştır. Veriler anket formu ile yüz yüze görüşme yöntemi kullanılarak toplanmış ve elde edilen bilgiler SPSS 18.0 paket programı ile istatistiksel olarak değerlendirilmiştir. Hemşirelerin % 89,7' si ilaç uygulama hatalarının ana sebebini personel yetersizliğine bağlarken, % 94,8' i ilaç istemlerinde Hekim/Eczacı ile iletişim kurduklarını ve % 76,3' ü ise farmakolojik bilgi kaynaklarının hekim/eczacı olduğunu ifade etmişlerdir. Hemşirelerin ilaçlar hakkında bilgi düzeyleri sorulduğunda; ilaçların kullanım amacı, uygulama şekli ve etki süreleri hakkında iyi düzeyde bilgiye sahip oldukları, hastaların ilaç ve besin alerjisi öykülerini sorgulayıp sorgulamadıkları sorulduğunda; % 84,5' i bu durumu her zaman sorguladıklarını, hemşirelerin % 75,3' ü kullanılmayan ilaçları eczaneye teslim ettiklerini, % 76,3' ü ilaç saklama koşullarına uydıklarını, % 91,8' i ilaçların son kullanma tarihlerini takip ettiklerini, % 84,5' i ilaçların uygulanması hususunda hastalarına eğitim verdiklerini % 55,7' si ilaçların advers etkilerinin bildirimini yaptıklarını ifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Akılcı İlaç Kullanımı, İlaç, Hemşire.

EVALUATION OF INFORMATION AND ACTIONS OF NURSES ON THE RATIONAL USE OF DRUGS:
THE CASE OF SELAHADDIN EYYUBI STATE HOSPITAL IN DIYARBAKIR

Abstract

This study (research) was put into practice to evaluate the knowledge and behaviors of nurses which in Diyarbakır Selahaddin Eyyübi State Hospital for rational medicament (drug) using. The study (research) sample consisted of 97 nurses who agreed to participate in the survey and in a cross-sectional study was planned. Data were collected, using face-to-face interview method with the questionnaire form and the obtained information was evaluated statistically with the SPSS 18.0 package program. Among the most frequently medicament (drug) implementation mistakes that nurses experience are; 89.7 % of nurses linked staff insufficiency, at the request of medicament 94.8 % of the nurses stated that they communicated with the

* Bu çalışmanın özeti, 5-9 Ekim 2015 tarihlerinde Konya'da düzenlenen 18. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi'nde poster bildirisi olarak sunulmuştur.

** Dr., Öğretim Görevlisi, Dicle Üniversitesi İ.İ.B.F. Sağlık Yönetimi Bölümü mekurt1@hotmail.com.

*** Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı A.B.D. alic06@mail.com.

**** Hemşire, Selahaddin Eyyübi Devlet Hastanesi kadriyes77@hotmail.com.

physician / pharmacist and 76,3 % of nurses stated that pharmacological information sources were physicians / pharmacists. When nurses are asked about the level of knowledge about medicaments (drug); they stated that they have good knowledge about intended use of medicaments, the method of implementation and durations of action, when they are asked about that they questioned the past history of medicament and food allergies of patients; 84.5 % of nurses have always questioned this situation, % 75,3 of nurses have delivered unused medicaments to the pharmacy , % 76,3 of nurses abided by medicament storage requirements, % 91.8 of nurses followed the expiry dates of the medicaments, % 84,5 of nurses have trained their patients about implementation of medicaments, %55,7 of nurses have stated that they reported the adverse effects of medicaments.

Keywords: Rational Medicament Using, Medicament (drug), Nurse.

GİRİŞ

İlaç; dört ana kaynaktan (hayvansal, bitkisel, mineral ve sentetik) elde edilen, hastalığın tanınması, iyileştirilmesi ya da önlenmesi için verilen kimyasal birleşimdir. İlaçla ilgili göz önünde tutulması gereken temel yaklaşım; gerektiği zaman, gereken nitelikte, gerektiği kadar ve gerektiği biçimde kullanılabilmesidir. Bu anlamda ilacın sağlık hizmetlerinde vazgeçilmez bir önemi olmakla birlikte, aynı zamanda sağlık sorunları içerisinde de büyük bir yeri bulunmaktadır (Şahingöz M.,Balcı E., 2013:57).

Dünya Sağlık Örgütü' nün (WHO) Akılcı İlaç Kullanımı tanımında; hastaya doğru tanının konması, değişik seçenekler içerisinde, etkinliği kanıtlanmış ve güvenilir bir tedavi seçilmesi, hastaya ilaç hakkında açıklayıcı bilgiler vererek tedaviye başlanması, tedavinin sonuçlarının izlenmesi ve değerlendirilmesini kapsayan sistematik bir yaklaşım biçimidir (İskit, 2006:4-De Vries TPGM, 2006).

Akılcı ilaç kullanımı sadece reçetenin yazılması ile sınırlı olmayıp gerekli bilgilerin hastaya verilmesinden sonra tedavinin usulüne uygun olarak başlaması, tedavinin izlenmesi ve hastanın cevabının değerlendirilmesi de bir zorunluluktur. Akılcı ilaç kullanımı tedavinin bütün bu devrelerini takip ederek hastanın tedavisinin uygulanması ve sonuçlandırılmasını içeren yaklaşımın adıdır (Le Grand vd., 1999:89). Akılcı ilaç kullanımı bir süreç olarak ele alınmalıdır. Bu süreçte hastanın probleminin titizlikle belirlenmesi, tedavinin amacının ortaya konulması ve bu amacı gerçekleştirmede seçilebilecek ilaçlar içinde en uygun seçeneğin belirlenerek uygun bir şekilde reçeteye aktarılması gerekmektedir (Aydın vd.,2012:57).

Akılcı olmayan ilaç kullanımı dünya çapında büyük bir problemdir. WHO tahminlerine göre, reçete edilen ilaçların % 50' sinden fazlası uygun olmayan bir şekilde dağıtmakta ya da satılmaktadır. Akılcı olmayan ilaç kullanımına örnek olarak, hasta başına çok sayıda ilaç kullanımı (polifarmasi), anti-mikrobiyallerin sıklıkla yetersiz dozda ve bakteriyel olmayan enfeksiyonlar için kullanılması ile ortaya çıkan uygunsuz kullanımı, ilaçların oral formülleri

daha uygunken enjeksiyon formu kullanılarak ilacın fazladan uygulanması, klinik rehberlere uygun reçetelenmede başarısızlık, uygunsuz kendi kendine ilaç alma, genellikle sadece reçeteli ilaçlar için doz düzenlemelerini reddetme ya da direnç gösterme verilebilir. İlaç kullanımının suiistimal edilmesi, ilaçların gereğinden az ya da aşırı kullanımını da içine alan akılcı olmayan ilaç kullanımı, sağlık sonuçları üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. Ayrıca büyük bir kaynak israfına neden olmaktadır (WHO, 2010).

Sağlık hizmeti sunumunda ilaçları akılcı kullanmanın önemi çok büyüktür. Hastane kliniklerinde, hekimlerin doğru tanıya dayanan tedavi kararlarının ardından, tavsiye edilen ilaçların hastaya uygulaması noktasında hemşireler devreye girmektedir. Hemşirelerin akılcı ilaç kullanımında, hastaların klinik ihtiyaçlarını ve bireysel farklılıklarını göz önüne alarak, doğru ilacı, doğru hastaya, doğru doz ve sürede, doğru yoldan uygulamak, ilaç kullanım etkinliğini ve hasta uyumunu sürekli değerlendirmek, ilaç kullanımıyla ortaya çıkan advers etkileri takip edip, anormal bir durumda hekime bildirimini yapmak, birden çok ilacın kullanıldığı durumlarda ilaç etkileşimlerini ve ilaçların alınan gıdalarla etkileşimini kullanım öncesi değerlendirmek, kullanım sırasında ve sonrasında takip etmek ve planlanan tedavinin uygulanabilirliğini denetlemek gibi sorumlulukları vardır (Saygılı vd., 2015:162).

Bu çalışma, Diyarbakır Selahaddin Eyyübi Devlet Hastanesi'nde görevli hemşirelerin, hastaların tedavisinde kullandıkları ilaçlar konusunda akılcı ilaç kullanımına yönelik bilgi ve davranışlarını değerlendirmek amacıyla yapılmıştır.

1. YÖNTEM

Araştırma tanımlayıcı tipte kesitsel bir çalışma olup 2015 Mayıs ayında yapılmıştır. Araştırmanın evrenini sağlık bakanlığına bağlı Diyarbakır Selahaddin Eyyübi Devlet Hastanesinde çalışan 210 hemşire oluşturmuş olup evrenin tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. Veri toplama esnasında gece çalışanlar ve araştırmaya katılmayı kabul etmeyenler nedeni ile 97(% 46,2) hemşireye ulaşılmıştır. Veriler T.C. İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumunun geliştirmiş olduğu Türkiye'de hastanelerde görev yapan hemşirelerin akılcı ilaç kullanımına yönelik bilgi ve davranışlarını değerlendirme çalışmasında kullanılan 17 soruluk anket örnek alınarak hazırlanan yapılandırılmış anket araştırmaya katılmayı kabul eden hemşirelerle yüz yüze görüşülerek toplanmıştır. Elde edilen bilgiler SPSS18.0 paket programı ile istatistiksel olarak değerlendirilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde tanımlayıcı istatistiksel yöntemler (ortalama, standart sapma, frekans dağılımları ve yüzdeleri) kullanılmıştır.

2. BULGULAR

Tablo 1. de araştırmaya katılan hemşirelerin sosyodemografik özellikleri verilmiştir. Buna göre; hemşirelerin % 61,9’bu 35 yaşın altında, % 86,6’ sı yüksekokul mezunu, % 44,3’ü 4-10 yıllık mesleki tecrübeye sahip olup % 62,9’u servis hemşirelerinden oluşmaktadır.

Tablo 1. Hemşirelerin Sosyodemografik Özellikleri

YAŞ	(n)	(%)
18-25	15	15,5
26-35	45	46,4
36-50	37	38,1
EĞİTİM DURUMU	(n)	(%)
Lise mezunu	13	13,4
Yüksekokul mezunu	84	86,6
MESLEKİ TECRÜBE (YIL)	(n)	(%)
0-3	12	12,4
4-10	43	44,3
11-15	14	14,4
16-19	15	15,5
20 ve üstü	13	13,4
GÖREV YERİ	(n)	(%)
Servis	61	62,9
Poliklinik	11	11,3
Acil	4	4,1
Yoğun bakım	8	8,2
Ameliyathane	13	13,4
TOPLAM	97	100,0

Tablo 2’de hemşirelerin en sık karşılaştıkları ilaç uygulama hatalarının;% 56,7’ si ilacın yanlış zamanda uygulanması, % 46,4’ü ilacın yanlış hastaya uygulanması, % 37,1’i ilacın atlanması olarak belirlenmiştir. Ayrıca hemşireler ilaç uygulama hatalarına götüren ana sebebi(% 89,7) personel yetersizliğine bağlamaktadırlar.

Tablo 2. Hemşirelerin En Sık Karşılaştıkları İlaç Uygulama Hataları

	(n)	(%)
Yanlış zamanda uygulanması	55	56,7
Yanlış hastaya uygulanması	45	46,4
İlacın atlanması, uygulanmaması	36	37,1

Yanlış uygulama yolundan uygulanması	7	7.2
Yanlış ilacın uygulanması	12	12.4
Yanlış dozda uygulanması	15	15.4
Personel yetersizliği	87	89,7

Tablo 3.' de araştırmaya katılan hemşirelerin ilaç istemlerinde Hekim/Eczacı ile iletişim kurup kurmamalarına bakıldığında; %94,8' inin iletişim kurduklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 3. Hemşirelerin İlaç İstemlerinde Hekim/Eczacı İle İletişim Kurma

	(n)	(%)
Evet	92	94,8
Hayır, yetkim yok	2	2,1
Hayır, iletişim kurmada sorun yaşıyorum	3	3,1
TOPLAM	97	100.0

Tablo 4.' de hemşirelerin uyguladıkları ilaç konusunda farmakolojik bilgi kaynaklarının neler olduğu sorulduğunda; % 76,3' ü hekim/eczacı, % 55,7' si hemşire arkadaşları olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 4. Hemşirelerin Farmakolojik Bilgi Kaynakları

	(n)	(%)
Hekim/Eczacı	74	76.3
Hemşire arkadaşlar	54	55.7
İlaç kaynak kitapları (Vademecum vb.)	34	35.1
İlaç bilgi yazılım programları	14	14.4
İnternet	37	38.1
Gerek duymam	-	-

Tablo 5' de hemşirelerin ilaç uygulama sırasında hastaların ilaç ve besin alerjisi öykülerini sorgulayıp sorgulamadıkları bilgisi yer almaktadır. Buna göre hemşirelerin % 84,5' i bu durumu her zaman sorguladıklarını, % 14,4' ü isesadece ilaç alerjisini sorguladıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 5. Hemşirelerin Hastaların İlaç ve Besin Alerjisi Öykülerini Sorgulamaları

	(n)	(%)
Her zaman sorgularım	82	84,5
Sadece ilaç alerjisini sorgularım	14	14,4
Hayır, hekim sorgulamıştır	1	1,0
TOPLAM	97	100.0

Tablo 6’da, hemşirelerin serviste kullanılmayan ilaçları ne yapılması gerektiği ile ilgili görüşleri yer almaktadır. Hemşirelerden kullanılmayan ilaçları eczaneye teslim ettiklerini ifade edenlerin oranı % 75,3 iken diğer hastalara kullanılmak üzere depoladıklarını ifade edenlerin oranı % 20,6 idi.

Tablo 6. Hemşirelerin Serviste Kullanılmayan İlaçların Ne Yapılması Gerektiği ile ilgili Görüşleri

	(n)	(%)
Eczaneye teslim edilir	73	75,3
Diğer hastalarda kullanılmak üzere depolanır	20	20,6
İmha edilmek üzere toplanır	4	4,1
Fikrim yok	-	-
Toplam	97	100.0

Tablo 7’ de hemşirelerin serviste bulunan ilaçları saklama koşullarına uyma durumları verilmiştir. Buna göre araştırmaya katılan hemşirelerin % 76,3’ ü tüm ilaçların saklama koşullarına uyduklarını, % 23,7’ si sadece özel saklama koşulu olan ilaçlara dikkat ettiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 7. Hemşirelerin Serviste Bulunan İlaçları Saklama Koşullarına Uyma Durumları

	(n)	(%)
Evet	74	76,3
Sadece özel saklama koşulu olan ilaçlara dikkat edilmekte	23	23,7
Hayır	-	-
Toplam	97	100.0

Tablo 8.’ de hemşirelerin ilaçların son kullanma tarihlerini takip edip etmedikleri sorulduğunda; % 96,9’ u buna riayet ettiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 8. Hemşirelerin Servisteki İlaçların Son Kullanma Tarihlerini İzleme Durumları

	(n)	(%)
Evet	94	96,9
Hayır	3	3.1
Toplam	97	100.0

Tablo 9’ da hemşirelerin hastaya ilaç uygulama sırasında bilgilendirme yapıp yapmadığı sorgulanmıştır. Buna göre araştırmaya katılan hemşirelerin % 84,5’ i hastalarına ilaç uygulaması sırasında bu eğitimi verdiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 9.Hemşirelerin Hastaya İlaç Uygulama Sırasında Hastaları Bilgilendirme Durumları

	(n)	(%)
Evet	82	84,5
Hekim isterse veririm	9	9,3
Hayır, sorumlu değilim	4	4,1
Hayır, vakit yok	2	2,1
Toplam	97	100.0

Tablo 10' da hemşirelerin ilaçların advers (yan) etkilerinin bildirimini yapıp-yapmadıkları sorulduğunda; hemşirelerin tamamı bu etkileri bildirebilme yolunu bildiklerini ancak % 55,7' si bunu uyguladıklarını ve bu bildirimini de hemşirelerin % 57,4' ü 1-2 defa yaptıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 10. HemşirelerinHastaya İlaç Uygulama Sırasında Ortaya Çıkan Advers Etkilerin Bildirimini Yapma Durumları

	(n)	(%)
Hayır	43	44.3
Evet	54	55.7
1-2 defa yapmış (evet diyenler)	31	57.4
3-5 defa yapmış (evet diyenler)	15	27.8
6-10 defa yapmış (evet diyenler)	1	1.9
10' dan fazlayapmış (evet diyenler)	7	13.0

Tablo 11'de hemşirelerin ilaçlar hakkında bilgi düzeyleri sorulduğunda; ilaçların kullanım amacı(%57,7), uygulama şekli(%64) ve etki süreleri(%47,5)konularını iyi bildiklerini, advers etkiler (%46,4), kontrendikasyonla r(%73,2),ilaç etkileşimleri (%60,1) uyarı ve önlemler(%50,1), Gebelik, pediatri vb. özel durumlarda kullanım (%36,1) hakkında ise orta düzeyde bilgiye sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Çok kötü ve kötü düzeyde bilgi sahibi olduğunu ifade eden kişi yoktur.

Tablo 11. Hemşirelerin İlaçlar Hakkındaki Bilgi Düzeyleri (Birden Fazla Cevap Verilmiştir)

	Çok İyi	İyi	Orta	Kötü	Çok Kötü
n:97	n(%)	n(%)	n(%)	n(%)	n (%)
Kullanım amacı	24 (24,7)	56 (57,7)	17 (17,5)	-	-
Uygulama şekli	12 (12,3)	62 (64)	23 (23,7)	-	-
Etki süresi	17(17,5)	46(47,5)	34 (35)	-	-

Adversetkiler	13(13,4)	39(40,2)	45(46,4)	-	-
Kontrendikasyonlar	9 (1,0)	17 (17,5)	71(73,2)	-	-
İlaçların etkileşimleri	5 (0,5)	33 (34)	59 (60,1)	-	-
Uyarılar, önlemler	32 (33)	16 (16,5)	49 (50,1)	-	-
Özel Durumlar (gebelik, pediatri vb.)	29 (30)	33 (34)	35 (36,1)	-	-

3. TARTIŞMA

Hastane kliniklerinde, hekimlerin doğru tanıya dayanan tedavi kararlarının ardından, tavsiye edilen ilaçların hastaya uygulanması noktasında hemşireler devreye girmektedir. Hemşirelerin akılcı ilaç kullanımında, hastaların klinik ihtiyaçlarını ve bireysel farklılıklarını göz önüne alarak, doğru ilacı, doğru hastaya, doğru doz ve sürede, doğru yoldan uygulamak, ilaç kullanım etkinliğini ve hasta uyumunu sürekli değerlendirmek, ilaç kullanımıyla ortaya çıkan advers etkileri takip edip, anormal bir durumda hekime bildirimini yapmak, birden çok ilacın kullanıldığı durumlarda ilaç etkileşimlerini ve ilaçların alınan gıdalarla etkileşimini kullanım öncesi değerlendirmek, kullanım sırasında ve sonrasında takip etmek ve planlanan tedavinin uygulanabilirliğini denetlemek gibi sorumlulukları vardır (Saygılı vd., 2015:162).

Çalışmamızda Diyarbakır'da bir kamu hastanesinde çalışan hemşirelerin, akılcı ilaç kullanımına yönelik bilgi ve davranışları ilgili önemli bulgular elde edilmiştir. Hemşirelerin ifadelerine göre en sık karşılaştıkları ilaç uygulama hataları ilacın yanlış zamanda uygulanması, ilacın yanlış hastaya uygulanması ve ilacın atlanması olarak belirlenmiştir. Yapılmış bir çalışmada ilaç uygulama hatalarının sırası ile yanlış zaman, yanlış doz ve ilacın atlanması/uygulanmaması en sık karşılaşılan ilaç uygulama hataları olarak bildirilmiş olup (Uzuntarla Y., 2015) çalışmamız ile benzerlik göstermektedir. Çalışmamızda ilaç uygulama hususundaki problemlerin ana nedeninin yeterli personel olmamasından kaynaklandığı hemşirelerin % 90'a yakını tarafından ifade edilmiştir.

Hemşirelerin % 94,8' i gerek servis için gerekse hastalar için ilaç istemlerinde bulunurken Hekim/Eczacı ile kolay iletişim kurduklarını ifade etmiş olup, yapılmış olan çalışma ilebu durum paralellik göstermektedir(Saygılı vd.,2015:162).

Benzer şekilde hemşireler ilaç uygulaması sırasında gerekli bilgiyi % 76,3 hekim/eczacıdan, % 55,7 hemşire arkadaşlarından, %38,1 İnternette, % 35,1 kaynak kitaptan aldıklarını ifade etmişlerdir. Kırıkkale'de (Saygılı vd., 2015:162) bir kamu hastanesinde yapılan çalışmada hemşirelerin en çok bilgi aldıkları ilaç bilgi kaynaklarının başında, hekim ve eczacılar%78.7, kaynak kitaplar %48.0, diğer hemşireler %44.9 ve internet %22.3 gelmektedir. Yapılan bir çalışmada hemşirelerin ilaçlarla ilgili bilgilerini,% 70,1 oranında ilaç rehberlerinden, %

57,4'ü Hekim/Eczacıdan, % 51,4' ü ise hemşire arkadaşlarından aldıklarını belirtmişlerdir (Uzuntarla Y., Cihangiroğlu N., 2016:1). Her sağlık kuruluşunda bulunması ve ulaşımının kolay olması ilaç rehberinin ilaçlar hakkında başvuru kaynağı olarak kullanılması oranını arttırıyor olabilir. Ancak çalışmamızda hekim/eczacı ve hemşire arkadaşlarına ulaşımın rahat ve kolay olduğundan, hemşirelerin ilk tercihlerinin sözel bildirimlerle cevap alma yoluna gitmektedirler.

Çalışmamızda hemşirelerin % 84,5' i ilaç ve besin alerjisi öykülerini her zaman sorguladıklarını, % 14,4'ü ise sadece ilaç alerjisini sorguladıklarını ifade etmişlerdir.Yapılan bir çalışmada hemşirelerin % 79,4'ü hastanın ilaç ve besin alerjisi öyküsünü sorguladığını (Saygılı vd., 2015:162),diğer bir çalışmada ise hemşirelerin % 84' ünün ilaç uygulama öncesi hastanın sadece ilaç alerjisi durumunu sorguladıkları görülmektedir (Demirtaş vd., 2013:553).

Hemşirelerin kullanılmayan ilaçları eczaneye teslim ettiklerini ifade edenlerin oranı % 75,3 iken diğer hastalara kullanılmak üzere depoladıklarını ifade edenlerin oranı % 20,6 dır. Saygılı ve arkadaşlarının yaptığı çalışmada (Saygılı vd., 2015:162) ise hemşirelerin önemli bir bölümü(% 71,3) bu tür kullanılmayan ilaçları eczaneye teslim etmekte, %11.5'i bu ilaçların diğer hastalarda kullanılmak üzere depolandığını ve %3'ü ise imha edilmek üzere toplandığını belirtmekte, 42 (% 14,2) hemşire ise bu konuda bir fikirlerinin olmadığını ifade etmiştir.

Çalışmamızda hemşirelerin % 76,3' ü serviste bulunan ilaçların saklama koşullarına uygun saklandığını, %96,9' u ilaçların miad (son kullanma tarihi) takibini yaptıklarını ifade etmişlerdir. Sonuçlarımız Saygılı ve arkadaşlarının yaptıkları çalışma (Saygılı vd.,2015:162)' ile benzer sonuçlar içermektedir.

Aşiret ve arkadaşlarına göre (Aşiret vd.,2013:446) hemşirelerin %93,3'ü hastalara kullandıkları ilaçlarla ilgili bilgi verdiğini ifade etmişlerdir. Saygılı ve arkadaşlarının yaptıkları çalışma (Saygılı vd.,2015:162)ise hemşirelerin çoğu “evet hasta kullandığı ilaçlar hakkında bilgilendirilmelidir” cevabı vermişlerdir. Şahingöz ve Balcı' nın yaptığı çalışmada (Şahingöz M., Balcı E., 2013:57) hemşirelerin % 99,5'inin hastaya ilaçları hakkında bilgi verdiği belirlenmiştir. Diğer bir araştırmada ise hemşirelerin %96'sının ilaçların kullanım önerileri, uygulama şekli, doz aralıkları vb. hakkında hastaya eğitim verdiği belirlenmiştir (Demirtaş vd.,2013:553). Oğuz ve arkadaşlarının çalışmasında (Oğuz vd., 2015:395) hemşirelerin % 84,6'sı hastalara ilaçlar hakkında bilgi verdiklerini, % 11,7'si ise hekim isterse hastaya bilgi verdiklerini bildirmişlerdir. Bizim çalışmamızda da bu oran %84,5 olarak

bulunmuş olup düşük kalmıştır. Düşük olmasının ana nedeni % 9,3' lük gibi bir kısmın “ hekim isterse bilgi veririm” algısına sahip olmuş olmaları idi.

Yapılan bir çalışmada katılımcıların %62,9'unun advers etkilerin bildiriminde bulunmadıkları tespit edilmiştir (Uzuntarla Y., 2015). Saygılı ve arkadaşlarının çalışmasında(Saygılı vd.,2015:162)hemşirelerin yarıdan fazlası advers etki bildirimini yaptığını, hemşirelerin yarıya yakını ise “hiç bildirim yapmadığını” bildirmiştir. Bizim çalışmamızda ise hemşirelerin tamamı advers etkilerin bildirimini yapabildiklerini ancak şu ana kadar sadece % 55,7' si bildirimde bulunduğunu ifade etmiştir ki çalışmamız hemşirelerinin ilaç bildirim farkındalıklarının yüksek olduğunu bulmuştur.

Çalışmamızda hemşirelerin büyük çoğunluğu ilaçların uygulama şeklini, kullanım amacını ve etki süresini çok iyi ve iyi düzeyde bilirken, ilaçlar konusunda uyarı ve önlemleri, ilaç advers etkileri, özel durumlar ve kontrendikasyonlar (istenmeyen etki) konularında orta düzeyde bildiklerini ifade ederken kötü ve en kötü düzeyde biliyorum dedikleri konular yoktur. Saygılı ve arkadaşlarının (Saygılı vd.,2015:162) yaptıkları çalışmada hemşirelerin büyük çoğunluğu ilaçların uygulama şeklini ve ilaçların kullanım amacını çok iyi ve iyi düzeyde, ilaçların etki süresini ve ilaçlar konusunda uyarı ve önlemleri iyi düzeyde, ilaç advers etkilerini ve kontrendikasyonlar konusunu orta düzeyde bildiklerini ifade etmiş olup bizim çalışmamıza benzerdir. Ayrıca Saygılı ve arkadaşlarının (Saygılı vd.,2015:162) yaptıkları çalışmada hemşirelerin kötü ve en kötü düzeyde biliyorum dedikleri konular ise; “ilaç etkileşimleri (besin/ilaç) ve ilaçlarla ilgili özel durumlar (gebelik, pediatrik kullanım vs.)” olmuştur. Çalışmamızda ise ilaçlara ilişkin kötü ve en kötü düzeyde bilgiye sahip olmamış olmaları hemşirelerin akılcı kullanım amaçları hususunda umut verici bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamızda göze çarpan hususlar değerlendirildiğinde;

1. Hemşireler ilaç uygulama hatalarının neler olduğu hususunda yüksek farkındalığa sahip iken bu hatalara yol açan ana nedeninin de personel yetersizliği kaynaklı olduğu ve ortaya çıkan bu hususunda hastane yönetimi tarafından dikkatle ele alınması gerekmektedir.
2. İlaç istemlerinde hemşirelerin hekim/eczacı ile iletişim noktasında duyarlılıklarının yüksek olduğu.
3. Hemşirelerin farmakolojik bilgi kaynakları olarak daha çok hekim, hemşire arkadaşlarından sözel şekilde bilgi aldıkları ancak birçok çalışmada ilaç kaynak kitaplarının daha çok başvurulması gereken husus olduğu, dolayısı ile hastane yönetiminin

bu hususta hemşirelerin çalışma alanlarında bu kitapların arttırılması hususunu gözden geçirmesi gerektiği.

4. İlaç ve besin alerji öyküsü sorgulamalarının hizmet içi eğitimlerle daha da arttırılabileceği.
5. Hastalar için kullanılmayan ilaçların hemşireler tarafından etkili değerlendirildiği ve ilaçların son kullanma tarihlerine riayet edildiği.
6. Hemşirelerin ilaç uygulama hakkında hastaya eğitim verdikleri ve ilaç advers etkileri bildirim farkındalığına sahip oldukları.
7. Hastane yönetimi akılcı ilaç kullanımı noktasında hizmet içi eğitim programı düzenlemeleri ile yukarıda sayılan birkaç hususta, çalışanlarını en ideal bilgi düzeyine ulaştırabilecektir.

KAYNAKÇA

Aşiret G.D. ve Ark.(2013), “Geriatrik Hastalara Hizmet Veren Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımı Konusundaki Bilgi ve Deneyimlerinin Paylaşılması”, *Turkish Journal of Geriatrics*; 16 /(4), s.446-453.

Aydın B, Gelal A. (2012), “Akılcı ilaç kullanımı: Yaygınlaştırılması ve Tıp Eğitiminin Rolü”, *DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 26/(1), s.57-63.

Demirtaş, E., M. Soylu, N. Ödevci (2013), “Akılcı İlaç Uygulamalarında Sağlık Çalışanlarının Farkındalık Düzeylerinin Uygulamalı Bir Örneği: Yeşilyurt Hasan Çalık Devlet Hastanesi” *IV. Uluslararası Sağlıkta Performans ve Kalite Kongresi Sözlü Bildiriler Kitabı*. 1.Cilt, Ankara, s.553-570.

De Vries TPGM, Henning RH.,Hogerzeil HV., Fresle DA. (1997), *Guide to Good Prescribing a Practical Manual*. Geneva: World Health Organization.

İskit BA. (2006), “Akılcı İlaç Kullanımı”, *Sted Dergisi.*; 15/(7), s.4-5.

Le Grand A, Hogerzeil HV, Haaijer-Ruskamp FM. (1999), Intervention Research in Rational Use of Drugs: A Review. *Health Policy and Planning*, (14), s.89-102.

Oğuz, E., Alaşehirli, B., Demiryürek, A.T.(2015), “Evaluation of the Attitudes of the Nurses Related to Rational Drug Use in Gaziantep University, Sahinbey Research and Practice Hospital in Turkey”, *Nurse Education Today*, (35), s.395-401.

Saygılı M., Ö. Özer, Ö. Uğurluoğlu (2015), “Bir Kamu Hastanesinde Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Bilgi ve Davranışlarının Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8/(3), s.162-170.

Şahingöz M., Balcı E. (2013), “Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımı”, *TAF Prev.Med. Bull*, 12/(1), s.57-64.

Uzuntarla Y.(2015), “Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımı İle Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkinin Analizi”, 9. *Uluslararası Sağlıkta Kalite, Akreditasyon ve Hasta Güvenliği Kongresi* 13-16 Mayıs.

Uzuntarla Y.,Cihangiroğlu N. (2016), “Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımı İle Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkinin Analizi”, *TAF Prev.Med.Bull*, 15/(1).

WHO, (2010), The World Health Report, Health Systems Financing, The Path to Universal Coverage, Achieving Better Health Outcomes and Efficiency gains Through Rational Use of Medicine Technical Brief series (Brief No 3).
http://www.who.int/healthsystems/topics/financing/healthreport/whr_techbrief/en.

Türkiye'nin orta asya ülkeleri ile ticaretinin panel çekim modeli ile analizi

Bahar Burtan DOĞAN-Şüheda ÖZÖRNEK TUNÇ *139-55*

Küreselleşme sürecinde toplumsal ve siyasal değişimin kentsel temelleri ve simgelenişi:

Türkiye'de Kürt kimliği ve Diyarbakır ilişkisi örneği

Ahmet Vedat KOÇAL *156-174*

Türkiye'de hükümet sistemi arayışlarına halkın bakışı: Diyarbakır örneği

Yılmaz DEMİRHAN-Özkan ADIGÜZEL *175-210*

Elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği

Bilal SAVAŞ-Burhan DURĞUN *211-241*

İslâmî finansal araçlardan olan sukuk'ların muhasebeleştirilmesi

Hakan ERKUŞ-İbrahim ÇENBERLİTAŞ *242-259*

Hemşirelerin akılcı ilaç kullanımına yönelik bilgi ve davranışlarının değerlendirilmesi:

Diyarbakır Selahaddin Eyyübi Devlet Hastanesi örneği

Mehmet Emin KURT-Ali CEYLAN-Kadriye SEVİNÇ *260-271*

CİLT/VOLUME: 6 SAYI/ISSUE: 11